

Міністерство освіти і науки України
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

На правах рукопису

ГАВРОНСЬКА ТЕТЯНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 340.5

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ
В ПРАВОВИХ СИСТЕМАХ СВІТУ

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник
Андрусишин Богдан Іванович,
доктор історичних наук, професор

Київ – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ	13
1.1. Історіографія та стан дослідження проблеми правового забезпечення прав і свобод людини.....	13
1.2. Методологія дослідження правового забезпечення прав і свобод людини.....	36
Висновки до розділу 1.....	45
РОЗДІЛ 2. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ РЕАЛІЙ	47
2.1. Права і свободи людини: сучасні виміри та підходи.....	47
2.2. Правове забезпечення прав і свобод людини як категорія загальної теорії права.....	65
2.3. Правові гарантії забезпечення прав і свобод людини в сучасних реаліях.....	85
Висновки до розділу 2.....	109
РОЗДІЛ 3. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ В ПРАВОВИХ СИСТЕМАХ СВІТУ (НА ПРИКЛАДІ КОНТИНЕНТАЛЬНОГО ТА МУСУЛЬМАНСЬКОГО ПРАВА)	111
3.1. Правове забезпечення прав і свобод людини в романо-германській правовій системі (на прикладі Федеративної Республіки Німеччини та України).....	111
3.2. Правове забезпечення прав і свобод людини в релігійно-правовій системі (на прикладі мусульманського права).....	147
Висновки до розділу 3.....	166
ВИСНОВКИ	169
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	175

ВСТУП

Актуальність теми.Сучасний етап розвитку українського суспільства і держави може бути охарактеризований як трансформаційний, для якого характерним є прагнення створення громадянського суспільства та ефективного правового забезпечення прав і свобод людини та громадянина. У зв'язку з цим загострюється актуальність дослідження правового забезпечення прав і свобод людини як фундаментальної цінності громадянського суспільства, особливостей їх реалізації, правової активності носіїв прав. При цьому постає потреба у виділенні окремих аксіологічних властивостей прав і свобод людини, які відбивали б пов'язаність останніх із духовними складовими суспільства, включення у систему цінностей, як на загальносоціальному, так і на індивідуальному рівні. Це зумовлює необхідність розширення наукових уявлень про забезпечення прав і свобод людини, заснованих на співвідношенні загальносоціальних та юридичних аспектів.

Актуальність проблеми дослідження підсилюється тим, що інтеграція України у світове співтовариство, а також урахування вимог міжнародно-правових актів, породжують низку питань щодо обрання відповідної концепції правового забезпечення прав і свобод людини в правових системах світу, її обґрунтування у національно-культурному контексті. Особливого значення правове забезпечення прав і свобод людини набуває в умовах, коли Україна остаточно визначилась із своїм геополітичним вибором, ратифікувавши 16 вересня 2014 року Угоду про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, взявши на себе зобов'язання щодо переформатування власної правової системи на принципах дотримання прав та основоположних свобод людини, забезпечення верховенства права, що в перспективі дозволить нашій державі долучитися до спільноти цивілізованих і демократичних держав, ставши повноправним членом Європейського Союзу.

Проблемність теми дослідження підтверджується також і тим, що події лютого 2014 року в місті Києві, а також вчинення проти України так званої

«неоголошеної війни», вкотре доводять, що права і свободи людини в Україні залишаються одним із найбільш вразливих та незахищених інститутів. При цьому, держава не лише нездатна належним чином виконати свій конституційний обов'язок щодо правового забезпечення прав і свобод людини, а й сама вдається до ганебної практики їх порушення.

З огляду на вищезначене, можна констатувати, що на цей час існує потреба концептуального, заснованого на сучасній методології дослідження правового забезпечення прав і свобод людини в правових системах світу, що сприятиме вирішенню низки проблем теорії держави і права, формуванню виваженої правової політики у цій сфері та підвищенню якості та ефективності правотворчої і правозастосовної діяльності в Україні.

Необхідно зазначити, що певні аспекти загальнотеоретичних проблем правового забезпечення прав і свобод людини досліджувалися окремими науковцями. Проте ці дослідження в основному стосувалися правового статусу людини, міжнародних стандартів прав людини, їх історичного розвитку тощо. Так, наведене вище було предметом праць Б.І. Андрусина, В.Д. Бабкіна, Є.В. Білозьорова, Є.О. Гіди, М.В. Вітрука, Л.Д. Воєводіна, Р.А. Калюжного, Д.А. Керімова, М.І. Козюбри, А.М. Колодія, В.В. Копейчикова, В.В. Кравченка, Ю.В. Кривицького, С.Л. Лисенкова, М.М. Мацькевича, В.С. Нерсисянца, М.Ф. Орзіха, В.Ф. Погорілка, П.М. Рабіновича, В.Ф. Сіренка, М.І. Сірого, А.П. Таранова, Ю.М. Тодики, І.Є. Фарбера, О.Ф. Фрицького, М.В. Цвіка, В.М. Чхиквадзе, Н.Г. Шукліної та ін.

У напрямку розробки теоретичних та методологічних засад функціонування правових систем працювали такі науковці як: С.С. Алексєєв, С.В. Бобровник, Р. Давид, А.П. Заєць, О.В. Зайчук, Р.З. Лівшиц, Л.А. Луць, О.В. Малько, М.І. Матузов, Ю.М. Оборотов, Н.М. Оніщенко, В.Ф. Погорілко, П.М. Рабінович, А.Х. Саїдов, О.Ф. Скакун, В.М. Синюков, О.Д. Тихомиров, А. Уотсон, Л. Фрідмен, В.М. Шаповал, Ю.С. Шемшученко, М.В. Цвік, Л.С. Явич та ін.

Проте, незважаючи на значну кількість наукових джерел із

вищезазначеної проблематики, недостатньо дослідженими залишаються питання правового забезпечення прав і свобод людини в правових системах світу. Сучасний стан розробки проблеми правового забезпечення прав і свобод людини в Україні не в повній мірі відповідає потребам юридичної теорії та практики. Напрацювання радянського періоду з цієї теми дещо втратили свою актуальність, а в новітніх наукових розробках відсутній єдиний загальнотеоретичний підхід до розуміння цього поняття. Недостатньо уваги приділено порівняльно-правовому дослідженню правового забезпечення прав і свобод людини в правових системах світу.

Зазначене свідчить про актуальність обраної теми дисертаційного дослідження та необхідність подальшого опрацювання теоретичних та методологічних засад правового забезпечення прав і свобод людини в правових системах світу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до Європейського Союзу (Закон України від 18 березня 2004 року № 1629); Закону України від 13 березня 2006 року № 3436-15 «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод»; Указу Президента України № 344/2013 від 25 червня 2013 р. «Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року». Роботу здійснено відповідно до Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2011–2015 рр., затверджених постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 24 вересня 2010 р. №14–10 («Удосконалення правових механізмів забезпечення прав і свобод людини та громадянина (теоретико-методологічні та практико-прикладні аспекти»). Дисертацію виконано згідно з тематичним планом науково-дослідної роботи кафедри теорії та історії держави і права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук (правознавство)», який затверджений Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова 22 грудня 2006 року, протокол № 5.

Мета і задачі дослідження. Виходячи зі стану наукового опрацювання

проблеми, метою дисертаційного дослідження є:

1) у теоретичному аспекті – висвітлення загальнотеоретичних проблем правового забезпечення прав і свобод людини в правових системах світу, встановлення взаємозв'язку з такими загальнотеоретичними категоріями, як право, законність, реалізація права та ін.;

2) у практичному аспекті – розробка напрямів вдосконалення правового забезпечення прав і свобод людини в Україні, врахування яких при проведенні реформи правоохоронної системи сприятиме підвищенню ефективності охоронної функції держави, реальному забезпеченню прав та свобод людини і громадянина, захисту суспільства та держави від протиправних посягань.

Реалізація поставленої мети зумовила необхідність вирішення таких дослідницьких *задач*:

– проаналізувати стан наукової розробки проблеми правового забезпечення прав і свобод людини на сучасному етапі розвитку теоретичного правознавства;

– визначити методологічні засади дослідження правового забезпечення прав і свобод людини;

– охарактеризувати сучасні підходи до прав і свобод людини, надати загальну концептуальну картину проблем розвитку та практичного втілення окремих прав і свобод людини;

– встановити сутність та особливості поняття «правове забезпечення прав і свобод людини»;

– сформулювати авторське визначення правових гарантій забезпечення прав і свобод людини, а також розкрити їх зміст;

– проаналізувати структуру романо-германської правової системи з позицій правового забезпечення прав і свобод людини (на прикладі Федеративної Республіки Німеччини та України);

– окреслити тенденції розвитку правової системи України у сфері правового забезпечення прав і свобод людини з позицій її належності до романо-германської правової системи;

– розкрити особливості правового забезпечення прав і свобод людини в релігійно-правовій системі в умовах глобалізації на прикладі мусульманського права.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у процесі правового забезпечення прав і свобод людини в правових системах світу.

Предметом дослідження є правове забезпечення прав і свобод людини в правових системах світу.

Методи дослідження обрано з урахуванням мети, завдань, об'єкта і предмета дослідження. Методологічною основою цієї роботи є система взаємодоповнюючих загальних, філософських, загальнонаукових, конкретно-наукових і спеціальних методів:

– загальні методи пізнання – порівняння, аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, моделювання тощо, зокрема, порівняння використовувалися для з'ясування загальних та особливих властивостей правового забезпечення прав і свобод людини в правових системах світу (підрозділи 3.1, 3.2), вивчення позицій вчених відносно розуміння певних державно-правових явищ, аналіз та синтез як взаємопов'язані методи спрямовувалися на вивчення властивостей правового статусу людини в правових системах сучасності тощо (підрозділи 1.1, 2.1, 2.2), узагальнення та моделювання – для виокремлення необхідних та достатніх властивостей тих державно-правових явищ, що досліджувалися у зв'язку із осмисленням здійснення правового забезпечення та його логічного формулювання у наведених в дисертації визначеннях, конструювання теоретичних моделей, зокрема чинників впливу на забезпечення прав і свобод людини та громадянина тощо (підрозділи 2.1, 2.2);

– філософські методи (комунікативний, феноменологічний, діалектичний, герменевтичний, аксіологічний, антропологічний тощо). Так, діалектичний метод дозволив розглянути правове забезпечення прав і свобод людини як процес, основою якого є взаємодія, взаємозумовленість, взаємовплив різних суб'єктів, форм і методів (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3), а використання аксіологічного методу спрямовувалося на з'ясування суспільної корисності

забезпеченості прав і свобод людини в процесі формування правової держави (підрозділ 2.2), тоді як герменевтичний – на залежність тлумачення нормативно-правових актів чи положень, що викладені у наукових текстах, від суб'єкта тлумачення, розкриття змісту норм права та наукових знань, виходячи з особливостей юридичної нормативно-правової та наукової мови (підрозділи 1.1, 2.1, 2.2), а антропологічний – на розгляд правового забезпечення потреб особистості, взаємозв'язку державної діяльності та природних прав людини (підрозділи 3.1, 3.2);

– загальнонаукові методи, які використовуються всіма науками і призначені для використання відносно різноманітних предметів досліджень (структурний, синергетичний, історичний тощо). Так, структурний спрямовувався на визначення складових механізму забезпечення прав та свобод людини та зв'язків між ними (підрозділи 3.2), синергетичний – на визначення саморганізаційної природи правового забезпечення прав і свобод людини (підрозділ 2.2), історичний – на осягнення генези (процесів та умов виникнення, становлення та розвитку) як наукового пізнання правового забезпечення прав і свобод людини (підрозділи 1.1, 2.1);

– конкретно-наукові методи (статистичний, соціологічний). Статистичний – для аналізу реального стану забезпечення прав і свобод людини (підрозділи 2.1, 3.1, 3.2); соціологічний – для вивчення показників щодо забезпечення прав і свобод людини в правових системах світу (підрозділ 2.1, 3.1, 3.2);

– спеціальні методи, які притаманні окремим наукам, зокрема, для цього дослідження такими методами є формально-юридичний метод, який використовувався для визначення особливостей нормативно-правового закріплення забезпечення прав і свобод людини (підрозділи 2.1, 2.2); порівняльно-правовий – для вивчення загального, особливого та унікального між державними і правовими явищами у їх різних формах існування та осмислення (підрозділи 3.1, 3.2).

Наукова новизна одержаних результатів полягає як у самій постановці проблеми дослідження, так і у запропонованих рішеннях попередньо визначених завдань. Дисертація є одним із перших в Україні узагальнюючих дисертаційних досліджень загальнотеоретичної проблеми правового забезпечення прав і свобод людини в правових системах світу.

Наукова новизна одержаних результатів проявляється в таких теоретичних положеннях і висновках дисертації, що виносяться на захист, зокрема:

вперше:

- здійснено аналіз та узагальнення наукових праць у юридичній науці з проблеми правового забезпечення прав і свобод людини в правових системах світу, які запропоновано розглядати в межах двох рівнів: безпосередньому – юридична природа правового забезпечення прав і свобод людини складає предмет наукового дослідження та опосередкованому – правове забезпечення прав і свобод людини осмислюється в контексті вивчення правових систем сучасності;

- систематизовано методологічні основи досліджень правового забезпечення прав і свобод людини в правових системах світу, на підставі чого виявлено тенденцію гуманізації наукового знання у сфері забезпечення прав і свобод людини, що проявляється в активізації використання антропологічного та діяльнісного підходів та зумовлюється поступовим утвердженням ідеї людини як найвищої соціальної цінності у сучасних правових системах;

- на підставі аналізу та узагальнення існуючих юридичних інтерпретацій запропоновано авторське визначення правових гарантій забезпечення прав і свобод людини як правових умов, засобів та способів, які визначають процедуру (матеріальний зміст), за допомогою яких особа може фактично здійснювати свої права і свободи з метою досягнення певного соціального блага у спосіб та за формою (функціональний зміст), що закріплені міжнародно-правовими актами та чинним національним законодавством держави. Правові гарантії забезпечення прав і свобод людини поділяються на дві великі групи:

нормативно-правові та організаційно-правові гарантії забезпечення прав і свобод людини;

удосконалено:

- положення щодо сучасних підходів до розуміння прав і свобод людини, які поділяються на такі напрями: природно-правовий та позитивістський. Основою природно-правового напрямку стала концепція, заснована на теорії природного (природженого) права, за якою людина розглядається як така, що наділена невід'ємними природними правами, дарованими їй від народження (право на життя, право на особисту свободу, право на власність, право на свободу слова та інші). Держава повинна забезпечувати такі права, створювати належні умови для їх реалізації, охорони та захисту від протиправних посягань. Позитивістський напрям сутності прав і свобод характеризується тим, що правами людини вважаються лише ті, які встановлюються та надаються державою;

- теоретичне уявлення про сутність та особливості здійснення правового забезпечення прав і свобод людини, під яким необхідно розуміти діяльність держави, що ставить своїм завданням сприяння в реалізації прав і свобод людини шляхом нормативно-правового впливу на формування загальносоціальних (економічних, політичних, духовно-ідеологічних) та правових гарантій, які створюють умови, засоби та способи для ефективної охорони і захисту прав та свобод людини;

дістало подальший розвиток:

- розуміння про романо-германську правову систему з позицій правового забезпечення прав і свобод людини (на прикладі Федеративної Республіки Німеччини та України). Встановлено, що права і свободи людини мають чітко визначену структуру, що підтверджено чинним законодавством окремих країн романо-германської правової системи – Федеративної Республіки Німеччини та України, зокрема, вони характеризується такими групами прав і свобод як особисті, політичні, економічні, соціальні та культурні;

- уявлення, що правова система України, як і правова система будь-якої держави, яка належить до романо-германської правової сім'ї, у сфері правового забезпечення прав і свобод людини функціонує і розвивається відповідно до трьох основних напрямів: а) проведення державної політики, що базується на принципі "соціальної справедливості"; б) розвитку тенденції гуманізму; в) посилення процесів демократизації та глобалізації;

- положення про особливості правового забезпечення прав і свобод людини в релігійно-правовій системі в умовах глобалізації на прикладі мусульманського права. Визначено, що мусульманське право є одним із найважливіших елементів ісламської культури та цивілізації, ісламського способу життя в цілому, тому найважливішими ознаками його виступають взаємодія релігійного й світського, ірраціонального й раціонального, духовного й матеріального. Стрижнем мусульманського права є релігійні норми, що складають його основу і забезпечують єдність регулюючого впливу на соціальні відносини, хоча ними не вичерпується повне соціально-правове регулювання у мусульманському світі.

Практичне значення одержаних результатів визначається актуальністю теми дослідження і новизною розв'язаних у дисертації проблем правового забезпечення прав і свобод людини в правових системах світу. Основні положення, висновки та рекомендації дисертації можуть бути використані:

– у науково-дослідній сфері – як теоретична основа для подальших розробок механізму правового забезпечення прав і свобод людини;

– у процесі правотворчості – як теоретичні засади для розроблення законопроектів, що регламентують діяльність суб'єктів правового забезпечення прав і свобод людини в Україні;

– у навчальному процесі – під час викладання таких навчальних дисциплін, як «Теорія держави та права», «Конституційне право України», «Права, свободи й обов'язки людини та громадянина», «Юридична компаративістика»;

–у просвітницькій роботі – для пропагування правових знань з метою підвищення правової культури та правової свідомості населення щодо забезпечення охорони та захисту прав і свобод людини.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації оприлюднено на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях та семінарах, а саме: «Інноваційні стратегії розвитку освіти: філософсько-педагогічний дискурс» (м. Київ, 23-24 жовтня 2009 р.); «Шості юридичні читання. Правова культура, правова свідомість і право» (м. Київ, 22-22 квітня 2010 р.); «Основні напрями модернізації вищої освіти в контексті викликів епохи» (м. Київ – Глухів, 16-17 червня 2011 р.); «Сьомі юридичні читання. Культура і право на початку XXI століття» (м. Київ, 19-20 травня 2011 р.); «Наукова еліта у розвитку держав» (м. Київ, 09-10 жовтня 2012 р.); «Простір гуманітарної комунікації» (м. Київ, 19-21 жовтня 2012 р.); «Дев'яті юридичні читання. Політико-правова реформа в Україні: історія, сучасність, перспективи» (м. Київ, 24-25 травня 2013 р.); «III Всеукраїнські Морозівські педагогічні читання» (м. Київ, 14-15 березня 2014 р.); «Десяті юридичні читання. Юридична освіта і наука в Україні: традиції та новації» (м. Київ, 15-16 травня 2014 р.); «Педагогіка вищої школи: методологія, теорія, технології» (м. Київ – Кіровоград, 2-4 листопада 2014 р.); «Одинадцяті юридичні читання. Форма сучасної національної української держави: реалії та перспективи» (м. Київ, 21-22 травня 2015 р.).

Публікації. Результати дисертаційної роботи відображено у 10 публікаціях, з яких 4 вийшли друком у юридичних наукових фахових виданнях України, одна опублікована в іноземному науковому журналі, а 2 – у збірниках тез доповідей, виголошених на науково-практичних заходах.

Структура дисертації. Структура роботи обумовлена її метою, задачами, об'єктом та предметом дослідження. Вона включає в себе вступ, три розділи, що охоплюють сім підрозділів, висновки, список використаних джерел (240 найменувань на 22 сторінках). Загальний обсяг дисертації – 196 сторінок, з яких основний текст складає 174 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ

1.1. Історіографія та стан дослідження проблеми правового забезпечення прав і свобод людини

Сучасний стан розвитку права, правової системи висвітлив значну кількість нагальних проблем, які стосуються основ державного та суспільного ладу, перспектив розвитку демократії, утвердження ідеалів рівності та свободи, проголошених ключовими цінностями в Основному Законі України. Це зумовлює актуальність широкого кола питань із осмислення проблеми правового забезпечення прав і свобод людини та громадянина.

Фундаментальні політичні зміни в нашій державі обумовлені інтеграцією в русло загальних демократичних процесів світового розвитку. Головними складовими цих перетворень виступають інтереси людини, її права та свободи, адже зміни в економічній, політичній, соціальній, духовній сферах життя суспільства пов'язані з благополуччям кожного. Конституційне визнання людини та її прав найвищою цінністю вимагає створення в державі умов, які забезпечать безперешкодну реалізацію всіх суб'єктивних прав і свобод. Важливим елементом правового статусу людини є права та свободи [13, с.4].

У нинішніх умовах головним ресурсом розвитку та модернізації будь-якої країни, провідним чинником її конкурентоспроможності стає людський капітал, основою формування якого є нова якість життя людини. Йдеться про нову гуманітарну політику держави, спрямовану на розвиток і максимальне розкриття потенціалу кожної людини, створення гідних умов для реалізації всіх її інтелектуальних і творчих можливостей. У цьому контексті комплексне забезпечення прав і свобод людини та громадянина, збереження і поступ культурної самобутності нації, формування конкурентоспроможної національної культури й участь України в міжкультурних обмінах у сучасному

світі потребують інтенсифікації розвитку національного сектору культурних індустрій.

Перед теоретичними та галузевими юридичними науками сьогодні постає важливе завдання з оновлення змісту, переорієнтації на осмислення державно-правової реальності під кутом загальноновизнаних взірців демократії, функціонування соціальної та правової державності, механізмів забезпечення та захисту прав і свобод людини та громадянина [150, с.7].

Процеси демократизації суспільних відносин в Україні актуалізують питання вдосконалення конституційних засад правової системи України як юридичного підґрунтя забезпечення системно-структурного реформування організації публічної влади, створення вітчизняної демократичної системи державного управління, дієвого механізму захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина, утвердження пріоритетних соціальних цінностей, а також зумовлюють необхідність глибокого та всебічного дослідження теоретико-методологічних питань юридичної науки з метою визначення проблем і перспектив розвитку сучасного державознавства [150, с. 7].

З огляду на зазначене вище, актуалізується проблема правового забезпечення поступу гуманітарної сфери, що має спиратися на пріоритетність інтересів особи, її прав та основних свобод. Йдеться насамперед про гарантування основоположних прав людини на вільний розвиток особистості, свободу та особисту недоторканість; безпечне життя, охорону здоров'я та медичну допомогу; повагу гідності; працю, соціальний захист і відпочинок; свободу наукової, технічної, літературної, художньої та соціальної творчості тощо. Такий підхід визначає пріоритет формування правового суспільства як необхідну передумову демократичної правової та соціальної держави. Це те суспільство, в якому діє принцип верховенства права, а права людини є затребуваними, безумовними і гарантованими. Правова держава постане лише тоді, коли права людини стануть реальним фактом, тобто існуватимуть як нагальна потреба кожного громадянина, цінність правової свідомості, факт

безпосереднього ставлення до інших людей з боку як окремих громадян, так і держави та її органів. Тому саме особистість, яка здійснює своє право на самореалізацію, є основоположною умовою існування громадянського суспільства і правової держави. Як суб'єкт правового суспільства та держави, особистість набуває якості громадянина, який вирізняється почуттям високої громадянської відповідальності та патріотизму [194, с.23].

У загальній шкалі гуманітарних цінностей права людини, як і сама людина, посідають центральне місце й превалюють над усіма іншими. Їх пріоритет і важливість є беззаперечними, а роль і призначення – очевидними. «Людський вимір» – сутність будь-яких соціальних перетворень, точка відліку під час вирішення глобальних і поточних завдань, проведення різних реформ, а також розробки загальнодержавних програм. Саме з цих позицій оцінюються сьогодні всі події і процеси, що відбуваються в державі та світі [111, с.187].

А.М. Колодій відмічає, що в сучасній юридичній науці сформувалася досить обґрунтована точка зору, згідно з якою побудову дійсно правової держави і громадянського суспільства необхідно розпочинати з формування, забезпечення та захисту прав людини і громадянина [72, с.96]. Безумовно, права та свободи людини і громадянина залежать від рівня розвитку самого суспільства та держави [30, с.53]. До того ж, характер взаємодії держави та особи є важливим показником стану суспільства в цілому, а також його завдань і перспектив розвитку. Неможливо зрозуміти сучасне суспільство та сучасну людину без вивчення багатоманітних відносин людини та держави [151, с.7].

У свою чергу О.В. Пушкіна вважає, що важливість висвітлення проблематики прав і свобод людини та громадянина зумовлюється не лише тими специфічними обставинами (йдеться про процес демократизації та гуманізації політичної системи, формування громадянського суспільства, реформування правової системи, структурної організації державної влади, державного управління тощо), в яких наразі знаходиться Україна. Сьогодні ми стаємо свідками формування нової галузі юридичних наукових студій, яка може бути охарактеризована як наука прав людини. При цьому варто навести

точку зору такого відомого фахівця як Р. Касен, який стверджує, що саме завдяки цій науці та відповідній дисципліні можливо отримати цілісну картину людських відносин при визначенні прав і можливостей людини, необхідних для всебічного розвитку особистості. Саме тому категорія прав людини поступово проникає практично в усі без винятку галузі юридичних досліджень, зокрема конституційне, адміністративне, цивільне, кримінальне, трудове, екологічне право. Питанням генезису прав і свобод людини приділяється значна увага в межах історико-правових розвідок, а також науки теорії держави та права. У цьому розумінні можна без перебільшення стверджувати, що категорія прав людини постає як одне з центральних понять сучасної юридичної науки, яке вимагає підвищеної уваги наукової спільноти [159, с.7].

За влучним висловом М.І. Козюбри, саме невід'ємні, невідчужувані права і свободи людини, як свідчить досвід сучасних розвинутих держав, становлять основну «стримувань і противаг» у державній владі, яка завжди має тенденцію до виходу з-під контролю суспільства. Це той обмежувальний бар'єр, який не може бути подоланий на власний розсуд ні законодавчою, ні виконавчою, ні судовою гілками влади. По суті, вони становлять правове першоджерело. Їх існування поза правом і без права неможливе, як і право немислиме без прав і свобод людини, адже це явища однієї сутності [69, с. 35–36].

Права та свободи людини і громадянина виступають центральним елементом, основою конституційно-правового статусу особи. Саме у правах і свободах юридично оформляються стандарти поведінки людини та громадянина, які визнаються і гарантуються державою. Через них розкриваються основні засади взаємовідносин між державою та особою, які на певному етапі суспільного поступу вона вважає можливими, суспільно корисними та доцільними чи обов'язковими. Правова система будь-якої держави відводить значне місце правам і свободам людини та громадянина. Визнання та закріплення в конституції, інших актах чинного законодавства прав і свобод людини та громадянина, їх обсяг, види і зміст є однією з актуальних, пріоритетних і найважливіших проблем сучасної цивілізації.

На думку білоруського дослідника Н.М. Белякович, проблема природи прав і свобод людини та громадянина знаходиться в центрі уваги прогресивної світової спільноти [6, с.3]. До речі, права людини невід'ємні від суспільних відносин, оскільки вони визначають спосіб буття індивіда. Права людини є нормативною формою взаємодії людей, упорядкування їхніх зв'язків, координації вчинків і діяльності, запобігання протиріч, протиборства, конфліктів. Вони нормативно формулюють ті умови й способи життєдіяльності людей, які об'єктивно необхідні для забезпечення нормального функціонування індивіда, суспільства, держави. Ці нормативи засновані на принципах волі, рівності, справедливості. Такі права як право на життя, свободу, повагу, недоторканність особи, волевиявлення думок, право на участь у політичних процесах, культурному житті країни є важливими умовами влаштування життя людини в цивілізованому суспільстві та повинні бути беззастережно визнані й захищені державою [155, с.51].

За вдалим твердженням, права людини – це все те, що робить людиною; це права індивіда, без яких він не може існувати як член суспільства; це умова і засіб безпеки та розвитку індивіда (забезпечення життя людини, її гідності та свободи діяльності в усіх сферах суспільного життя); це спосіб збереження необхідних для особи природних і соціальних якостей [138, с.133].

Згідно з точкою зору Н.М. Оніщенко та Н.М. Пархоменко, місце людини в соціумі, її соціальна роль значною мірою залежать від обсягу прав і свобод, які визначають її соціальні можливості, характер життєдіяльності, систему зв'язків людей у суспільстві. Права людини – це соціальна спроможність вільно діяти, самостійно обирати вид і міру своєї поведінки з метою задоволення різнобічних власних матеріальних і духовних інтересів, а також інтересів інших людей, окремих соціумів і суспільства в цілому [131, с.81].

До того ж, становлення та розвиток прав і свобод людини та громадянина – важлива ознака ступеня демократизації всіх політичних, суспільних, громадянських інститутів та їхніх взаємовідносин з державою, зрілості громадянського суспільства, показник, що характеризує певну державу як

правову чи навпаки [83, с.16].

Лише звернувшись до історії та філософії природних прав людини, можна з'ясувати сучасну концепцію і сенс прав і свобод людини та громадянина, адже історія прав людини є історією як формування, такі і еволюцією уявлень про права і свободи. Отже, можна розглядати обмеження прав і свобод як історичний продукт розвитку природно-правової теорії. Обмеження прав і свобод у цьому сенсі мають таке саме природне походження, як власне права і свободи.

Звернувшись до історичних епох первіснообщинного ладу, Стародавньої Греції, Стародавнього Риму, в умовах середньовіччя, за Нових часів, зазначимо, що раніше не існувало уявлень про права людини в сучасному їх значенні.

Загалом, формування уявлень і понять про права людини розпочалося з найдавніших часів людської історії, з витоків людської цивілізації. Ідеї про цінність і недоторканність життя, про рівність людей перед вищими силами містяться ще в прадавніх міфах і віруваннях. Серед перших письмових свідчень цього тривалого процесу можна назвати, зокрема, давньоєврейські священні книги Танах (грецькою вони мали назву «Біблія»). У деяких з-поміж 24 книг, які створювалися протягом століть, містяться ідеї про цінність і недоторканність людського життя, про рівність людей, про заборону посягання на честь і гідність людини, недоторканність приватної власності тощо. (Буття 1:27; Псалми 8:5-7; Левіт 19:18; 25:10; Вихід 12:49; Второзаконня 24:14, 15; Ієремія 34:17) [161, с. 23-24].

До основних нормативно-правових документів, що закріплювали права і свободи людини та громадянина в різні історичні епохи, належать: Закони Хаммурапі 1792-1750 роки до н.е., Закони Ману (II ст. до н. е.- I ст. н.е.), Закони 12 таблиць (V ст. до н. е.), Велика хартія вольностей 1215 року, Петиція про права 1628 року, Акт про краще забезпечення свободи підданих і про попередження ув'язнень за морями від 26 травня 1679 року, Біль про права від 13 лютого 1689 року, Біль про права 1791 року (перші десять поправок до Конституції США), Декларація прав людини і громадянина від

26 серпня 1789 року, Загальна Декларація прав людини від 10 грудня 1948 року, Європейська Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року та багато інших правових документів.

Про права людини згадується ще з давніх часів. Про це нам говорять стародавні закони. Серед них Закони Хаммурапі, які були прийняті знаменитим царем Хаммурапі (1792-1750 роки до н.е.). Це перші в історії достатньо повні і багатобічні зводи правових норм та адміністративних регламентів, що склалися на основі ранішніх законів і вельми чітко визначали права та обов'язки населення.

Закони Хаммурапі викладалися за певною системою: порядок судочинства, майнові відносини, шлюб і сім'я, знаряддя праці, захист особи. Суворо охоронялася приватна власність. Будь-яке посягання на майно, рабів чи худобу каралося штрафом або смертю. Була розвинута судова система. Проте суспільство характеризувалося нерівноправністю, обмежувалися права не лише жінки, а й усього суспільства. Покарання за серйозні злочини були суворими, часто злочинець карався смертю. Основний принцип призначення покарань – таліон, тобто за принципом «око за око», «руку за руку», «сина за сина», «раба за раба».

Закони Ману (II ст. до н.е. – I ст. н.е.) були створені жерцями однієї зі шкіл брахманізму в Стародавній Індії, написані вони у вигляді двовіршів. Усього в законах 2650 статей, розбитих на 12 розділів, які охоплювали і політику, і мораль, і релігійні настанови. Суспільство цього часу також характеризується майновою і суспільною нерівністю. Карна частина законів Ману вражає жорстокістю покарань: розрізали на частини лезом, саджали на кіл або відрубували руки за крадіжку, злочинцям відрізали ніс, вуха, статеві органи, осліплювали. Існував судовий процес.

Можна також зазначити деякі принципові моменти в законах Ману, а саме: існувало поняття вбивства в стані необхідної оборони (VIII, 349); можливість відсторонення від влади і фізичного знищення царя і його родини в разі, якщо цар

«тиранить свою країну» (VII, 111). Їх можна вважати свідченням того, що правова думка давньої Індії розвивалася навіть за умов консервативного патріархального суспільства, норми родового ладу поступалися місцем більш цивілізованим, прогресивним.

Першою правовою пам'яткою Риму вважаються Закони 12 таблиць (V ст. до н. е.), прийняття яких стало наслідком вагової перемоги, здобутої плебеями в боротьбі з патриціями. За Законами 12 таблиць існувало боргове рабство; найважчими злочинами, що каралися смертю, вважали зраду державі, підпал будинку чи поля, наклепи; тілесні покарання не застосовувалися [106, с. 30]. Таблиця Законів передбачала застосування заходів примусу в разі неявки особи на судочинство. Так, у ній зазначалося, якщо викликають когось на судочинство, нехай іде. Якщо він не йде, нехай той, хто викликав, підтвердить свій виклик при свідках, а потім веде його насильно. Якщо викликаний вигідає відмовки для неявки або намагається сховатися, нехай той, хто його викликав, накладе на нього руку [190].

У цих нормативно-правових документах лише почали з'являтися певні прогресивні ідеї закріплення та захисту певних прав у кримінальному провадженні. Проте лише в умовах станово-представницької монархії, крім майнових інтересів, більш детально почали говорити та вести боротьбу за особисту недоторканність громадян. Так, прийнята в 1215 році в Англії Велика хартія вольностей традиційно вважається першим правовим документом, у якому закладено основи концепції прав людини, створено передумови для подальшого утвердження свободи і панування закону в житті суспільства. Повний текст цієї хартії поділяють на три частини: статті, що стосуються матеріальних інтересів різних соціальних верств та груп населення (статті 1, 2, 9, 13, 15 і 18); статті, що реформують державний механізм англійського королівства, або «конституційні» (статті 12, 14 і 61); статті, що встановлюють принципи діяльності судово-адміністративного апарату (статті 17, 20, 21, 39 і 40). Наприклад, донині зберігає своє значення зафіксований у цьому документі принцип недоторканності особи. Так ст. 39 проголошувала, що жодну вільну

людину не буде заарештовано чи ув'язнено в тюрму, чи позбавлено володіння, чи будь-яким іншим чином обездолено, і ми не підемо на неї і не пошлемо на неї інакше, як за законним вироком рівних їй і за законом країни[38, с. 346].

На нашу думку, не можна не оцінити прогресивність самої ідеї, передбаченої в цій статті, яка ставила відомі перепони феодальному свавілля. Загалом, ідеї закладені у Великій хартії вільностей, відкрили початок відліку перших кроків до затвердження все більш справедливого ставлення суспільства до особи. Ці ідеї в той період історії виглядали революційними за своїм характером. Цей документ змусив монарха певною мірою дотримуватися сутності вперше проголошених законів і вільностей країни, обмежувати власне свавілля, боротися з самодурством чиновників.

Подальший розвиток ідеї прав людини, особливо в кримінальному провадженні, знаходить вияв у Петиції про права (Англія, 1628 р.). Цей нормативний документ конкретизував положення про неможливість позбавити волі та ув'язнити вільного громадянина без законних підстав і, що особливо важливо, підкреслив незаконність функціонування будь-яких таємних чи спеціальних судів, які б не керувалися загальним законодавством, і неприпустимість позасудових репресій [216, с. 4]. У цьому документі англійський парламент скасував рішення суддів, що підтримували право короля затримувати осіб своїм особливим розпорядженням: у Петиції про права цитувався розділ 39 Великої хартії вольностей і оголошувалося, що жодна вільна людина не може бути поміщена у в'язницю або затримана будь-яким вищезазначеним способом. У Петиції про права формулювалися також порушення, що були вчинені Таємною Радою у вигляді допитів, затримань та ув'язнень у тюрми супроти законів та вольностей королівства.

Таким чином, убачалися перші спроби розробити механізми забезпечення та захисту прав людини і частково закріплювалися права особи на свободу та особисту недоторканність.

Іншим видатним англійським законом в галузі прав людини, який підвів підсумок тривалій боротьбі різних прошарків суспільства за правове

гарантування особистої свободи та процесуально закріпив гарантії від незаконних арештів, став прийнятий 26 травня 1679 року Акт про краще забезпечення свободи підданих і про попередження ув'язнень за морями (*habeas corpus act*) (далі – Акт).

Передісторія цього Акта полягала в тому, що не зважаючи на те, що Велика хартія вільностей продекларувала визнання вини лише в суді, і беручи до уваги, що санкції за довільне затримання людини в цьому документі не передбачалися, практика позбавлення волі в Англії все ж таки поступово почала набувати потворних форм: підозрювані чекали виклику до суду роками; суд міг ухвалити рішення про направлення обвинуваченого для відбуття покарання «за морями», тобто заховати небажану людини так, щоб потім її ніхто не зміг знайти; відповіді на скарги здебільшого дочекатися не було можливим [50, с. 34]. Отже, метою Акта про краще забезпечення свободи підданих і про попередження ув'язнень за морями (*Habeas corpus act*) було визначення правового статусу особи, що перебувала під вартою до суду, тобто була попередньо ув'язнена. Акт установив складний юридичний механізм, що забезпечував права особи, увів поняття «належної процедури», установив гарантії недоторканності особи, принцип презумпції невинуватості та інші найважливіші для захисту прав особи положення.

Отже, *Habeas corpus act* представляв свого роду правовий щит, що забезпечував недоторканність особи, завдяки якому: обмежувалися беззаконня, свавілля властей (наприклад, арешт за необґрунтованою підозрою); виключалися таємні розправи над небажаними; не допускалася відправка небажаних «за моря» (тобто в колонії); гарантувалося виконання процедури взяття на поруки, звільнення під заставу.

У 1689 році, після так званої «Славної революції» (палацового перевороту), в Англії було прийнято Білль про права. Він гарантував право підданих звертатися з петицією до короля, обмежив розмір судових стягнень і штрафів, проголосив свободу виборів до парламенту, свободу слова та суджень у його стінах [216, с. 32].

Подальший розвиток ідеалів свободи і прав людини, що знайшов утілення у великих історичних документах, відбувся в США, де вперше концепція прав людини дістала систематизований юридичний вираз. У 1776 році була прийнята Вірджинська декларація (Декларація прав американського штату Вірджинія), яку було покладено в основу Конституції США, а згодом, у 1791 році в основу десяти поправок-доповнень до цієї Конституції (Білля про права). Важко переоцінити великий гуманний пафос Декларації прав Вірджинії що проголосив: «Усі люди за природою є рівною мірою вільними і незалежними, і володіють певними природженими правами, яких вони, при вступі до суспільного стану, не можуть позбавити себе і своїх нащадків якою-небудь угодою, а саме: правом на життя і свободу із засобами придбання та володіння власністю, правом на прагнення на щастя і безпеку та їх придбання». Декларація прав американського штату Вірджинія 1776 р. стала першим державним визначенням прав людини [129, с. 7-8].

У Конституції США, що була прийнята 17 вересня 1787 р., крім основних положень, що відображали ідеї природного права, деякі положення стосувалися демократичних принципів прав і свобод громадян. Наприклад, розділ 9 ст. 1 закріплював, що дія привілею наказу Habeas corpus не повинна призупинятися, крім випадків, за яких це потрібно для суспільної безпеки (повстання чи вторгнення). Заборонялося приймати Білі про опалу. Велике значення для захисту громадян від свавілля влади мав припис ст. 3, згідно з яким усі кримінальні справи має розглядати суд присяжних [129, с. 65]. Проте в Конституцію, усупереч загальним очікуванням, не було включено згадку про невід'ємні права людини, не називався і перелік свобод, що належали індивідові. Замість цих положень у тексті фігурували абстрактні заклики на зразок «сприяти загальному благоденству», «закріпити блага свободи за ними і нащадками».

15 грудня 1791 року було прийнято федеральний Біль про права, який містив десять поправок до Конституції США, що істотно

доповнювало Конституцію США демократичними правами та свободами, особливо щодо осіб, які залучались у кримінальне провадження.

Ще більшого значення в цьому сенсі набула прийнята у 1789 році в Парижі після перемоги Великої Французької революції Декларація прав людини і громадянина, яка є, без перебільшення, документом історичної ваги. Декларація прав людини і громадянина вперше на законодавчому рівні закріпила принцип формальної рівності всіх громадян перед законом, заклала основи універсальної концепції прав людини. У ній, після урочистого вступу, у якому зазначалося, що причиною будь-якого суспільного лиха є «забуття прав людини і зневага до них», викладені природні, невід'ємні та священні права людини [70, с. 56].

У Декларації прав людини і громадянина проголошувалося: люди народжуються вільними і рівними в правах; вони залишаються такими на все життя; за ними закріплюються невід'ємні природні права на свободу, індивідуальну безпеку, недоторканність, гідність, вчинення опору гнобителям та інші; усі люди рівні перед законом; закріплення принципу розподілу влад на законодавчу, виконавчу та судову.

Принциповим стало розуміння свободи, яке було зафіксовано у ст. 4: «Свобода полягає у можливості робити все, що не шкодить іншому. Таким чином, здійснення природних прав кожної людини зустрічає лише ті межі, які забезпечують іншим членам суспільства користування цими правами». При цьому ці межі мають бути визначені лише законом.

Уперше у світовій практиці в Декларація прав людини і громадянина було зафіксовано так званий загальнодозволений принцип взаємовідносин людини і держави в демократичному суспільстві: «Дозволено все, що прямо не заборонено законом» (ст. 5). У Декларація прав людини і громадянина також закріплювалося, що лише закон може встановити покарання, при цьому «ніхто не може бути покараний інакше, як за законом, належно застосованим, виданим та опублікованим до вчинення правопорушення». Стаття 7 Декларації прав людини і громадянина передбачала, що ніхто не може бути підданий обвинуваченню, затриманню або ув'язненню інакше, як у випадках, передбачених законом, і при

дотриманні відповідних законних форм. Разом з тим правом передбачена відповідальність як за незаконний арешт, наказ про незаконний арешт, так і за непокору, опір законному затриманню або виклику органами влади, яким кожний громадянин зобов'язаний беззаперечно підкорятися. Іншим важливим принципом правосуддя стала презумпція невинуватості, яка також знайшла відображення в Декларація прав людини і громадянина: «особа вважається невинуватою в учиненні того чи іншого правопорушення доти, доки в судовому порядку на підставі закону не буде доведено її вини» [216, с. 86].

Зазначені нами юридичні документи США і Франції стали свого роду еталоном, взірцем для законодавчого закріплення насамперед фізичних і особистісних (громадянських) прав людини, у них відбивалися наміри на справі реалізовувати принципи відповідальності і підзвітності посадових осіб перед суспільством, спроби закріпити ідеали максимальної захищеності особи від свавілля влади.

XX ст. відзначилося насиченими подіями і чималим розвитком змісту прав людини. Так, найважливішими документами цього століття щодо здійснення та захисту прав і свобод людини та громадянина стали: Загальна декларація прав людини 1948 року; Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 року і Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року. Ці документи склали Міжнародний біль про права людини.

На наше переконання, Загальна декларація прав людини стала першим документом універсального характеру, який на міжнародному рівні проголосив основні громадські, політичні, соціально-економічні та культурні права і тим самим установив стандарти та ідеали, яким і сьогодні прагнуть слідувати всі країни світу. Її було прийнято Генеральною Асамблеєю ООН у Парижі 10 грудня 1948 року. Саме цю дату вважають Днем прав людини. Загальна декларація прав людини складається з преамбули і тридцяти статей, закріплює завдання, до виконання яких мають прагнути всі народи й держави. Серед цих завдань повнота таких можливостей, як право на життя, свободу та особисту

недоторканність, свободу від рабства, тортур, жорстокого і нелюдського поводження та покарання. Цей документ гарантує визнання правосуб'єктності кожної людини, захист від будь-якої дискримінації, ефективне поновлення в правах, свободу від безпідставних арештів, затримань чи вигнання, справедливий і безсторонній суд. Кожна людина відповідно до Загальної декларації прав людини вважається невинною в учиненні злочину доти, доки її вина не буде встановлена в законному порядку судом. Ніхто не може зазнавати безпідставного втручання в особисте й сімейне життя. Людині гарантується недоторканність житла, кореспонденції, честі та репутації, свобода пересування, переконань, думок і совісті, шлюбу і створення сім'ї[70, с. 58].

4 листопада 1950 року в Римі урядами держав-членів Ради Європи був прийнятий не менш важливий документ – Європейську Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, а згодом – дванадцять протоколів до неї. Дана Європейська Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод виділила такі основні права людини, як право кожного на життя охороняється законом (ст. 2); нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (ст. 3); кожен має право на свободу та особисту недоторканність (ст.5); кожен має право на повагу до його приватного і сімейного життя, до житла і до таємниці кореспонденції (ст. 8) та ін. [4, с. 266].

Крім того, було прийнято багато міжнародних актів, присвячених більш детальному визначенню змісту, обсягу і гарантій окремих прав і свобод людини. За предметом регулювання ці акти можна класифікувати на такі, що визначають:

1) право на життя, свободу і особисту недоторканність, на повагу до гідності та інші особисті права людини (Міжнародна конвенція про боротьбу з торгівлею повнолітніми жінками від 11 жовтня 1933 року, Конвенція про попередження злочину геноциду та покарання за нього від 9 грудня 1948 року, Конвенція про боротьбу з торгівлею людьми та з експлуатацією проституції третіми особами від 21 березня 1949 року, Додаткова конвенція про скасування рабства, работоргівлі

та інститутів і звичаїв, східних з рабством, від 7 вересня 1956 року, Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства від 26 листопада 1968 року, Принципи ефективного попередження і розслідування незаконних, свавільних і сумарних страт від 24 травня 1989 року, Декларація про захист усіх осіб від насильницького зникнення від 18 грудня 1992 року та ін.);

2) права затриманих, заарештованих, засуджених і принципи правосуддя (Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10 грудня 1984 року, Основні принципи поводження з в'язнями від 14 грудня 1990 року, Звід принципів захисту всіх осіб, які підлягають затриманню чи ув'язненню в будь-якій формі, від 9 грудня 1988 року, Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями від 31 липня 1957 року та 13 травня 1977 року, Стандартні мінімальні правила ООН щодо заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням (Токійські правила) від 14 грудня 1990 року, Звід принципів захисту усіх осіб, які підлягають затриманню або ув'язненню у будь-якій формі від 9 грудня 1988 року, Основні принципи, що стосуються ролі юристів від 27 серпня і 7 вересня 1990 року, Європейська конвенція про запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню від 28 листопада 1987 року, Кодекс поведінки посадових осіб по підтриманню правопорядку від 17 грудня 1979 р., Європейська конвенція про відшкодування шкоди жертвам насильницьких злочинів від 24 листопада 1983 року, Основні принципи незалежності судових органів від 29 листопада і 13 грудня 1985 року, Європейська хартія про статус суддів від 10 липня 1998 року, Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою від 29 листопада 1985 року, а також деякі спеціальні акти, а саме Принципи медичної етики щодо ролі медичного персоналу, особливо лікарів, у захисті арештованих від тортур та іншого жорстокого, негуманного або принизливого поводження чи покарання від 9 березня 1983 року, Токійська декларація Всесвітньої Медичної Асамблеї «Основні лікарські принципи щодо тортур та

інших видів жорстокого, негуманного або принизливого поводження чи покарання при затриманні та арешті» 1975 року та ін.) [161, с. 34, 36].

Отже, на основі опрацьованого матеріалу можна стверджувати, що історія становлення та розвитку ідеї про права людини має багатовікову традицію становлення.

Необхідно зазначити, що розвиток інституту прав людини на території сучасної України почалося ще з рабовласницького ладу. Так, Київська Русь внаслідок збігу ряду історичних обставин не знала нелюдського ставлення до особистої свободи, хоча окремі його риси у вигляді холопства і мали місце. Давнє звичаєве право створювало певні правові гарантії, закріплювало поступову відмову від варварських принципів кривавої помсти і таліону, обмежувало сваволю і регулювало повсякденний побут населення Київської Русі. Ознакою реального демократизму вважалися так звані «ряди», тобто договори, які укладали жителі зі своїми князями. Епоха Київської Русі дала Руську Правду – перший писаний кодифікаційний акт руського феодального права, авторство якого пов'язують із іменем Ярослава Мудрого та його нащадків. Руська Правда є документом, який урахував особисті права людини. Руська Правда багатьох аспектах вигідно різнилася своїм відносним гуманізмом і юридичною технікою від аналогічних європейських «варварських правд». Кодексом регулювався широкий спектр суспільних відносин, у тому числі в ньому містилися норми, що безпосередньо стосуються особи, її прав і свобод. Зокрема, низкою норм закріплювалася відсутність смертної кари, мученицьких покарань або катувань під час допиту, обмежувалася, а згодом і заборонялася кривава помста, різноманітні правові механізми захисту життя, честі і гідності особи.

В епоху Великого князівства Литовського найбільшу цінність із позиції ідей державно-правової думки становив Литовський статут (збірник законів феодального права), що діяв в Україні в XVI-XVIII століттях і мав три редакції – 1529, 1566 і 1588 років. У цьому документі визначалися гуманістичні ідеї та принципи того часу, а саме: ідеї суверенності народу і держави; рівності всіх

перед законом; засудження деспотизму; особистої недоторканності; юридичного захисту прав людини; особистої відповідальності перед законом та ін. [36, с. 18].

Заборонялося перетворювати вільну людину на невільника, проголошувалися недопустимість арешту без законних підстав і покарання без суду, право на адвокатську допомогу. Значно раніше, ніж в інших країнах, було закріплено виборність суддів і відокремлення суду від адміністрації. Оскільки руське право було одним з основних джерел Статутів, останні ніколи не розглядалися українським населенням як прояви іноземної правової культури, а лише як власне «старе право». Цей акт, який став перехідним документом від Середньовіччя до Нового часу, є своєрідним маніфестом правової держави у феодальному розумінні (діяв в Україні до 1840-1842 років).

У 1710 році в Пактах і конституціях законів та вольностей Війська Запорозького між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між: старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийнятих публічною ухвалою обох сторін і підтверджених на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом декларувались ідеї піднесення природних прав, верховенства права і рівності перед законом і судом. Козакам гарантувалося право на те, що вчинене ними правопорушення не буде каратися свавільно, а підлягатиме розгляду судом, який повинен винести рішення непоблажливе й нелицемірне, а таке, якому кожен мусить підкорятися, як переможений законом.

Так званим ринковим комісарам заборонялося чинити судочинство не лише в кримінальних, а й в інших справах, а також накладати незвичні стягнення (штрафи) [133, с. 38].

Одним з тих, хто всебічно займався питаннями прав людини в Україні був М.П. Драгоманов, який вважав права людини основною складовою політичної свободи (нарівні з розвиненим самоврядуванням), умовою ефективного розвитку суспільного прогресу. При цьому М.П. Драгоманов створив цілісну

концепцію прав людини, яка ґрунтується на здобутках західноєвропейської правової культури, заснованої на античних традиціях, конституційному законодавстві найрозвиненіших демократичних держав того часу і національних правових та історичних традиціях українського народу.

У своїй концепції прав людини М.П. Драгоманов зумів органічно поєднати політичні та громадянські права (проголошені французькою Декларацією прав людини та громадянина і американським Біллем про права), соціальні та економічні права, що перебували в центрі боротьби західноєвропейської соціал-демократії, і національні права представників усіх народів без поділу їх на історичні та неісторичні. У розумінні ролі та значення інституту прав людини М.П. Драгоманов не тільки виявився на рівні своєї епохи, а й зробив істотний внесок у скарбницю світової правничої думки, переконливо довівши, що права людини становлять єдиний комплекс взаємопов'язаних і взаємозумовлених політичних, громадянських, соціальних, економічних, національних, культурних та інших її прав [29, с.107].

Свого часу ідею побудови соціально відповідальної держави висловлювали й інші українські мислителі. Так, на думку М.С. Грушевського, актуальне завдання української демократії – соціалізувати державу і zarazом удержавлювати соціальне життя в широкому значенні цього слова. Українська держава має стати паладіумом демократичних свобод, бути головним гарантом таких соціальних і моральних цінностей як добробут «людей праці», суспільна злагода, соціальна справедливість, толерантність усіх національностей одна до одної, право людини на власний етичний шлях [131, с.25].

Більш-менш системно вперше в історії України права людини були відображені у III Універсалі Української Центральної Ради від 7 листопада 1917 року, який проголосив: «свободу слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканності особи і мешкання, право і можливість уживання місцевих мов у зносинах з усіма установами» [31, с. 49].

За часів радянської влади в Україні було прийнято чотири Конституції (1919, 1929, 1937, 1978 років). Ці акти закріпили позитивні наслідки соціальної

революції і формальні атрибути української радянської державності. Концептуальною основою прав людини тривалий час залишалися положення Декларації прав трудящого і експлуатованого народу, прийнятої у січні 1918 року III Всеросійським з'їздом Рад. Особливо наголошувалося на необхідності вирішення соціально-економічних питань, як неодмінної передумови створення світлого майбутнього для трудящих. Усі Конституції закріплювали різний правовий статус особи, обсяг її прав та свобод.

Так, нормативні положення Конституцій УРСР 1919, 1929 років ліквідували станові, національно-релігійні й інші привілеї та обмеження, що мали місце в дореволюційній російській імперії, затвердивши «гідність людини праці». Водночас у конституційному законодавстві цього періоду розмежовувалися статуси різноманітних категорій осіб: «громадяни», «трудящі», «нетрудові елементи». Не було закріплено недоторканності особи, житла, таємниці листування. Крім того, декретувалося позбавлення окремих осіб прав, що могли використовуватися на шкоду «соціалістичній» революції (ст. 33 Конституції УРСР 1919 року). Подібні обмеження в правах осіб, які належали до числа «експлуататорів», виправдовувалися умовами революції і громадянської війни.

У Конституції УРСР 1937 року проголошувались особисті права, обумовлювалась можливість їх використання «відповідністю інтересам трудящих». Громадянам Української РСР згідно зі ст. 107 Конституції УРСР забезпечувалася недоторканність особи, зазначалося, що ніхто не може бути арештований інакше, як за постановою суду або з санкції прокурора. Статтею 108 передбачалася недоторканність житла громадян і таємниці листування. Проте це було не більше, ніж декларація. Тоталітарний режим зводив нанівець такі найважливіші права, як право на особисту недоторканність і безпеку, судовий захист прав людини в разі їх порушення. Узагалі на той час уся сфера особистих прав розглядалася як щось другорядне, посереднє в загальній ієрархії прав людини, перше місце в якій посідали економічні права (не тому, що вони були реально забезпечені, а тому, що це «ранжирування» прав використовувалося як

пропагандистський засіб в ідеологічній боротьбі навколо прав людини). Наслідком цього було масове обмеження та порушення прав людини. Масові арешти перетворили у фікцію особисту недоторканність громадян. Принцип судового оскарження незаконних арештів, як правова гарантія конституційних прав і свобод, у згаданий період характеризувався негативно, а саме як принцип і інститут, що суперечить радянській політичній системі.

Наприкінці 50-х – початку 60-х років ХХ ст. розпочалося наростання позитивних процесів в утвердженні і забезпеченні прав та свобод людини на території України. Відбувся справжній прорив у сфері забезпечення права на недоторканність особи через реабілітацію багатьох тисяч безневинно засуджених громадян.

У 60-70 роки радянський уряд здійснив ряд позитивних дій, зокрема, підписав Міжнародні пакти про економічні, соціальні і культурні права, про громадські і політичні права людини, Хельсинський Заключний акт. Радянська влада взяла на себе міжнародні правові зобов'язання щодо дотримання прав людини, визнавши їх значимість як універсальну цінність.

На тлі всіх попередніх радянських конституцій Конституція УРСР, затверджена 20 квітня 1978 року, вирізнялася як структурою, так і обсягом закріплених прав та свобод. Основним правам, свободам і обов'язкам громадян було присвячено цілий розділ, у якому проголошувалася повнота прав громадян у всіх основних сферах. Зокрема, у ст. 37 зазначалося, що громадяни УРСР мають усю повноту соціально-економічних, політичних і особистих прав і свобод, що гарантувалися Конституцією СРСР, Конституцією УРСР і радянськими законами. Проголошувалася можливість розширення прав і свобод громадян з реалізацією програми розвитку суспільства.

У системі прав і свобод пріоритет надавався соціально-економічним та культурним правам. Особистим правам і свободам, як і в попередніх радянських конституціях, надавалася другорядна роль. До особистих прав належали недоторканність особи і житла, охорона державою особистого життя громадян, таємниця листування, судовий захист (статті 52-55). Новим серед

особистих прав було закріплення права громадян оскаржувати дії посадових осіб державних і громадських органів (ст. 56). Скарги мали розглядатись у порядку і строки, встановлені законом. Дії посадових осіб, учинені з порушенням закону, могли бути оскаржені в суді.

Конституція УРСР 1978 року поряд із закріпленням прав та свобод передбачала також визначення широкого кола обов'язків, що було нетрадиційним на той час для конституцій більшості країн світу. Крім того, не повністю було враховано стандарти прав людини, закріплені в міжнародно-правових актах, учасницею яких була УРСР.

Як бачимо, концепції радянських конституцій не ґрунтувалися на ідеї прав людини. Як зазначав В.О. Демиденко, права громадянам надавалися владою, а не визнавалися за ними. Суперечності між проголошеною свободою особи і в дійсності перевагою колективних інтересів над інтересами індивіда призводило до обмеження прав людини [36, с. 25].

Проголошення 24 серпня 1991 року Незалежності України відкрило нову сторінку історії нашої держави та її народу, дало змогу розширити права та свободи громадян, наповнити їх новим змістом і значенням. У Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року і зверненні Верховної Ради України «До парламентів і народів світу» 5 грудня 1991 року наголошувалося на тому, що до сім'ї цивілізованих країн бажає увійти нова демократична, правова держава, яка ставить собі за мету, зокрема, реально забезпечити права, свободи людини і громадянина і зобов'язується суворо дотримуватися загально визнаних принципів і норм міжнародного права та міжнародних стандартів у галузі прав і свобод людини.

Прийняття 9 листопада 1995 року України в члени Ради Європи суттєво вплинуло на подальший розвиток прав і свобод людини і громадянина.

Конституція України 1996 року декларувала, що людина, її життя, честь і гідність, недоторканність і безпека (ст. 3) визнані найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини і громадянина є змістом та спрямованістю діяльності держави. Держава згідно з Конституцією відповідає перед людиною за свою

діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним її обов'язком.

Крім того, уперше в Конституції України з'явилися норми, присвячені співвідношенню українського і міжнародного права, так у ч. 1 ст. 9 зазначається: «Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України».

Додатковою гарантією захисту прав і свобод людини є також міжнародні механізми захисту прав людини, до яких долучилася Україна. Важливим кроком у цьому напрямі стала ратифікація 17 липня 1997 року Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року. Громадяни України отримали можливість звертатися щодо захисту своїх порушених прав до Європейського суду з прав людини. До того ж, приєднавшись у 1990 році до Факультативного протоколу Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, Україна також визнала і компетенцію Комітету ООН з прав людини щодо розгляду індивідуальних скарг громадян України про порушення їх прав і свобод, гарантованих цим пактом.

Позитивним здобутком сьогодні є також рамковий документ про правову політику держави, ухвалений Верховною Радою України, а саме Засади державної політики у галузі прав людини від 17 червня 1999 року, який затвердив принципи державної політики в галузі прав людини: 1) визнання прав і основних свобод людини і громадянина такими, що дані людині від народження і є невід'ємними; 2) забезпечення верховенства прав і основних свобод людини у відносинах з державою; 3) забезпечення рівності всіх людей перед законом і судом; 4) визнання верховенства права, за яким проголошення і реалізація прав і основних свобод людини і громадянина засновано лише на законі; 5) недопущення звуження змісту та обсягу проголошених Конституцією України прав і основних свобод людини і громадянина; 6) визнання презумпції особистої свободи людини відповідно до принципу, згідно з яким дозволено все, крім того, що прямо забороняється законом; 7) визнання обмеженості

свободи держави, її органів і посадових осіб відповідно до принципу, згідно з яким дозволено лише те, що прямо передбачається законом [153].

Таким чином, можна стверджувати, що сучасний стан юридичної науки в контексті дослідження проблематики прав і свобод людини знаходиться на високому теоретичному рівні. Наприкінці ХХ ст. – початку ХХІ ст. українськими теоретиками, конституціоналістами та фахівцями з інших галузей права вивчалися і продовжують досліджуватися права та свободи людини і громадянина. Серед різних видів прав і свобод особи значна увага приділяється осмисленню конституційних прав і свобод. Монографії, підручники, посібники, окремі наукові статті, кандидатські та докторські дисертації присвячені розкриттю поняття і класифікації прав і свобод людини та громадянина. Проте, реальний стан забезпечення прав і свобод людини та громадянина в Україні потребує суттєвого удосконалення та покращення.

1.2. Методологія дослідження правового забезпечення прав і свобод людини

Реформування правової системи суспільства, підвищення ефективності юридичної діяльності, удосконалення системи правоохоронних органів, зміна пріоритетів в діяльності державних органів та громадських організацій можуть привести до очікуваного результату лише за умови їх належного наукового забезпечення. У свою чергу, соціальна цінність та ефективність наукових розробок правового забезпечення прав і свобод людини значною мірою визначаються їх методологічною обґрунтованістю.

Непослідовність та недосконалість законодавчого закріплення прав і свобод людини в Україні є закономірним наслідком того, що немає чітко окреслених і науково виважених методологічних засад дослідження правового забезпечення прав і свобод людини. Між тим, зміни структури та характеру суспільних відносин в нашій державі, що пов'язані з реалізацією гарантованого Основним законом України пріоритету прав і свобод людини, зумовлюють необхідність вироблення якісно нового методологічного підходу до врегулювання суспільних відносин.

Таким чином, можна стверджувати, що питання методологічних засад дослідження правового забезпечення прав і свобод людини набуває особливої актуальності та потребує негайного вирішення. Тому важливим етапом процесу наукового пізнання є правильний, обґрунтований вибір методології та методів дослідження. Наука здобуває об'єктивні знання про явища та процеси тоді, коли має належну методологічну основу.

Ступінь достовірності пізнавальної діяльності визначається як відповідність її результатів «реальному стану речей», що залежить від обрання і використання правильного шляху та найбільш адекватних засобів наукового дослідження. Саме тому питання методологічного забезпечення є першочерговим для теоретичного осмислення в будь-якій предметній сфері. Лише за умови озброєності сучасною методологією вітчизняна юридична наука

зможе виконати поставлені перед нею завдання щодо визначення засад правової, демократичної держави та формування національної правової системи.

У буквальному значенні поняття «методологія» означає вчення про метод [208, с. 374]. Структурно методологія має кілька рівнів, основними з яких є такі: діалектико-світоглядний – визначає головні напрями та загальні принципи пізнання в цілому (вищий рівень); загальнонауковий (міждисциплінарний) – використовується під час пізнання особливої групи однотипних об'єктів (середній рівень); конкретно-науковий – застосовується у процесі пізнання специфіки окремого об'єкта (нижчий рівень); перехідний від пізнавально-теоретичної до практично-перетворюючої діяльності – розкриває загальні шляхи та форми впровадження результатів наукових досліджень у практику. Між цими рівнями методології існують органічний зв'язок, залежність, підпорядкованість і взаємопроникнення [61, с. 86].

У свою чергу методологія права, на переконання Д.А. Керімова, – це загальнонауковий феномен, який об'єднує всю сукупність принципів, засобів і методів пізнання (світогляд, філософські методи пізнання та вчення про них, загальнонаукові та конкретно-наукові поняття та методи), що вироблені всіма суспільними науками, в тому числі комплексом юридичних наук, та застосовуються у процесі пізнання особливостей правової дійсності, її практичного перетворення [61, с.88].

Водночас під методологією науки В.Ф. Погорілко та В.Л. Федоренко розуміють упорядковану систему світоглядних принципів і методів, які дозволяють усебічно та комплексно дослідити юридичні властивості та якості конституційно-правових явищ, процесів і режимів, пізнати їх сутність і зміст, призначення в національній правовій системі в контексті розвитку вітчизняного конституціоналізму [141, с.28]. У нашому випадку – це правове забезпечення прав і свобод людини в правових системах світу.

Як вважають Ю.С. Шемшученко та О.В. Скрипнюк, методологія є вченням про методи, їх систему та принципи, а також порядок їх застосування

при дослідженні явищ державно-правового буття, що становлять предмет відповідної юридичної науки. Це вчення залишається одним з пріоритетних напрямів державно-правових досліджень. Адже сучасна вітчизняна юридична наука перебуває в пошуку універсального методологічного інструментарію пізнання правової реальності [227, с.19].

Протягом останнього століття методологія від класичної, побудованої на раціональних та об'єктивних підходах, через некласичну (з її свободою вибору і суб'єктивністю), перейшла до посткласичної (постмодерністської), яка характеризується визнанням нераціонального та плюралістичного підходів. На зміну ідеологічним стандартам, що панували у вітчизняній методології майже все XX ст., прийшла деідеологізація. У зв'язку з цим важливого ідеологічного значення набуває орієнтація на загальнолюдські цінності, дотримання принципів гуманізму, поваги до людської гідності, свободи, справедливості, взаємної відповідальності держави та особи [135, с.11].

Права людини як ідея і соціальна категорія мають позаформаційний характер, є атрибутом кожної особистості та будь-якого демократичного суспільства; вони входять до системи загальнолюдських цінностей [66, с.293]. На теперішній час юридична наука оперує принаймні трьома теоріями прав людини: класичною, некласичною та постнекласичною [28, с.14], за іншою термінологією – модерною, постмодерною та постпостмодерною [66, с.299]. Усі три концепції прав людини співіснують поряд, продовжують свій розвиток, наявні в дослідженнях у різних варіаціях. При цьому жодна з них не заперечує особливої раціональності іншої, кожна концепція інтерпретує права людини в певному ракурсі та є затребуваною залежно від ідеологічних переконань дослідників. Зміст і методологічні орієнтації класичної моделі прав людини тісно поєдналися з ідеями індивідуалізму, лібералізму, природно-правових поглядів і позитивізму [28, с.15]. Некласична методологія відрізняється від попередньої тим, що на противагу «єдино правильної» теорії допускається істинність іншого теоретичного описання прав людини, причому передбачається, що в кожному з них міститься момент об'єктивно правильного

знання [28, с.17]. Постнекласична теорія відображає не стільки розвиток у дійсності прав людини, скільки зміни свідомості їх сприйняття. «Пост» у цьому аспекті означає не продовження наявних напрацювань з прав людини, нехай навіть на новому теоретичному рівні та в межах нових проблем, а нібито «зняття» досягнутих позитивних результатів та їх включення в інший інтелектуальний дискурс. У цьому плані попередні напрацювання в загальному не заперечуються, вони отримують лише переінтерпретацію, що створює в новій теорії «атмосферу інтелектуальної гнучкості» [28, с.18].

Засадами постнекласичної методології юриспруденції є розробки світоглядно-філософської думки, в царині якої постійно конкурують різноманітні напрями. Визначальною особливістю світоглядної ситуації нашої епохи є визнання діалогічності та поліфонічності процесу пізнання та мислення. Усе це надає потужний імпульс для появи нових та оновлення традиційних підходів, що застосовуються у правових дослідженнях, котрі дозволяють усебічно розкрити різноманітні ракурси такого складного та багатоаспектного явища як право [207, с.640].

Складність сучасних соціальних процесів, багатовимірність суспільних взаємозв'язків потребують міждисциплінарного, комплексного характеру. Комплексність як методологічний атрибут, науково-організаційний принцип правового пізнання є відображенням цілісності правової реальності, взаємозв'язків і взаємозалежностей усіх її аспектів і властивостей [228, с.6]. Застосування системи різних методів дає змогу істотно підвищити верифікованість, достовірність і результативність отримання даних. Сучасна методологія юридичного пізнання виходить з того, що право – це не тільки юридичний, а й соціальний феномен, на який впливає економіка, політика, мораль, культура. Тому всебічне пізнання права, поглиблене проникнення в його складні явища та процеси неможливі в межах юридичного догматизму.

Однак це не означає перетворення правознавства на механічну суму знань, запозичених із різних наук. У процесі дослідження цих проблем вітчизняне правознавство виходить із визнання специфічного об'єкта та

предмета дослідження, наявності властивих правознавству закономірностей, які виявляються специфічними щодо загальносоціологічних законів розвитку. Спираючись на існуючі тенденції еволюції суспільства, правознавство забезпечує поглиблене пізнання явищ і процесів правової дійсності [228, с.7].

Формування новітньої наукової методології правознавства в Україні відбувається такими способами: по-перше, шляхом трансформації вже апробованих методів науки радянського державного права; по-друге, шляхом запозичення позитивно зарекомендованої наукової методології, яка не визнавалася в науці радянського державного права, але практикувалася в зарубіжній науці; по-третє, шляхом залучення до методологічного апарату методів, що використовуються в інших науках, – соціології, політології, психології, статистиці, кібернетиці, теорії управління, синергетиці [141, с.28].

Необхідно зазначити, що основною «структурною» одиницею методології є метод. Термін «метод» (від лат. *methodus* – прийом, спосіб) незалежно від конкретної науки, галузі знань чи навчальної дисципліни означає спосіб (підхід), за допомогою якого з'ясовується предмет цієї науки, досягається певна мета та вирішуються відповідні завдання. Метод як засіб пізнання – це спосіб відображення та відтворення в мисленні предмета, що вивчається. На відміну від предмета дослідження, який дає відповідь на запитання, що досліджує та чи інша наука, метод характеризує, як саме, за допомогою яких способів, засобів і прийомів це відбувається [218, с. 10].

Таким чином, застосування науково обґрунтованих методів є важливою умовою набуття нових істинних наукових знань. Головні елементи методу такі: принципи, правила, прийоми, способи, засоби та операції.

Цей підрозділ дослідження присвячено аналізу методології вивчення правового забезпечення прав і свобод людини в правових системах світу. Виходячи із мети, завдань і предмета цього дослідження, описується і обґрунтовується його методика, характеризуються особливості використання притаманних сучасній юридичній науці філософських та теоретичних засад, методологічних підходів, різноманітних методів дослідження предмета та

формування наукових знань, а також понятійний апарат дослідження забезпечення здійснення правового забезпечення прав і свобод людини в умовах сьогодення.

Оскільки в юридичній науковій літературі викладено різні підходи вчених до виокремлення структури методології юридичної науки [43, с. 56], їх аналіз дозволив обрати, виходячи з особливостей правового забезпечення прав і свобод людини та теоретичного осмислення, такий варіант, який надає можливість дослідити їх у контексті методологічних засад саме сучасної юридичної науки та інших соціально-гуманітарних наук.

Основу обраної в дисертації методології вивчення правового забезпечення прав і свобод людини складають положення про те, що методологія сучасних теоретичних правових досліджень має такі риси: не повинна обмежуватися тільки власне науковими методами, а охоплює й інші форми теоретичного пізнання державно-правової реальності; змістовна наповненість та оптимальність методології теоретичних правових досліджень залежить від рівня розвитку юридичної науки, відповідних йому норм і критеріїв оцінки науковості їх результатів; для сучасної теорії держави і права як юридичної наукової дисципліни притаманне визнання її зумовленості світоглядними, філософськими і наукознавчими підвалинами науки XXI століття, новітньою науковою картиною світу права, тенденціями його розвитку [202, с. 248-249].

Наступною складовою методології осмислення правового забезпечення прав і свобод людини в правових системах світу є власне методи вивчення предмета дисертаційного дослідження – сукупність принципів, правил, прийомів, способів і засобів пізнання та формування теоретичного наукового знання щодо нього [102, с. 31].

Трансформуючи традиційну структуру методів, що використовуються в теоретичних юридичних дослідженнях, відносно предмета і завдань дисертації, слід зазначити, що методологія дослідження правового забезпечення прав і свобод людини в правових системах світу охоплює:

– загальні методи пізнання – порівняння, аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, моделювання тощо, зокрема, порівняння використовувалися для з'ясування загальних та особливих властивостей правового забезпечення прав і свобод людини в правових системах світу (підрозділи 3.1, 3.2), вивчення позицій вчених відносно розуміння певних державно-правових явищ, аналіз та синтез як взаємопов'язані методи спрямовувалися на вивчення властивостей правового статусу людини в правових система сучасності тощо (підрозділи 1.1, 2.1, 2.2), узагальнення та моделювання – для виокремлення необхідних та достатніх властивостей тих державно-правових явищ, що досліджувалися у зв'язку із осмисленням здійснення правового забезпечення та його логічного формулювання у наведених в дисертації визначеннях, конструювання теоретичних моделей, зокрема чинників впливу на забезпечення прав і свобод людини та громадянина тощо (підрозділи 2.1, 2.2);

– філософські методи (комунікативний, феноменологічний, діалектичний, герменевтичний, аксіологічний, антропологічний тощо). Так, діалектичний метод дозволив розглянути правове забезпечення прав і свобод людини як процес, основою якого є взаємодія, взаємозумовленість, взаємовплив різних суб'єктів, форм і методів (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3), а використання аксіологічного методу спрямовувалося на з'ясування суспільної корисності забезпеченості прав і свобод людини в процесі формування правової держави (підрозділ 2.2), тоді як герменевтичний – на залежність тлумачення нормативно-правових актів чи положень, що викладені у наукових текстах, від суб'єкта тлумачення, розкриття змісту норм права та наукових знань, виходячи з особливостей юридичної нормативно-правової та наукової мови (підрозділи 1.1, 2.1, 2.2), а антропологічний – на розгляд правового забезпечення потреб особистості, взаємозв'язку державної діяльності та природних прав людини (підрозділи 3.1, 3.2);

– загальнонаукові методи, які використовуються всіма науками і призначені для використання відносно різноманітних предметів досліджень (структурний, синергетичний, історичний тощо). Так, структурний

спрямовувався на визначення складових механізму забезпечення прав та свобод людини та зв'язків між ними (підрозділи 3.2), синергетичний – на визначення саморганізаційної природи правового забезпечення прав і свобод людини (підрозділ 2.2), історичний – на осягнення генези (процесів та умов виникнення, становлення та розвитку) як наукового пізнання правового забезпечення прав і свобод людини (підрозділи 1.1, 2.1);

– конкретно-наукові методи (статистичний, соціологічний).

Статистичний – для аналізу реального стану забезпечення прав і свобод людини (підрозділи 2.1, 3.1, 3.2); соціологічний – для вивчення показників щодо забезпечення прав і свобод людини в правових системах світу (підрозділ 2.1, 3.1, 3.2);

– спеціальні методи, які притаманні окремим наукам, зокрема, для цього дослідження такими методами є формально-юридичний метод, який використовувався для визначення особливостей нормативно-правового закріплення забезпечення прав і свобод людини (підрозділи 2.1, 2.2); порівняльно-правовий – для вивчення загального, особливого та унікального між державними і правовими явищами у їх різних формах існування та осмислення (підрозділи 3.1, 3.2).

Окрему складову методології, що притаманна цьому дослідженню, утворили предметні правові теорії, поняття, принципи тощо, оскільки у випадках їх використання у теоретичних дослідженнях, вони перетворюються в наукові методи, особливості застосування яких визначаються своєрідністю знань, їх призначенням, функціями, понятійним апаратом тощо [123, с. 139-140]. Ці знання, як спеціальні методи даного дослідження, були спрямовані на пояснення особливостей правового забезпечення прав і свобод людини, виявлення і дослідження його нових властивостей. До таких предметних теоретичних конструкцій (понять) слід віднести поняття «правове забезпечення прав і свобод людини», «механізм правового забезпечення прав і свобод людини», «гарантування прав і свобод людини» та інші, які з урахуванням їх

адаптації до предмета дослідження склали основу його понятійно-категоріального апарату.

Таким чином, з метою достовірності результатів осмислення правового забезпечення прав і свобод людини в правових системах світу у цьому дослідженні, на основі викладених в науковій літературі підходів до методології юридичної науки та їх адаптації стосовно предмета і мети дослідження, виокремлено світоглядні, філософські, наукознавчі, соціологічні та теоретичні засади, домінуючі методологічні підходи, загальні методи пізнання, загальнонаукові, конкретно-наукові та спеціальні наукові методи, а також необхідні предметні знання, вибір і застосування яких було спрямовано на комплексне вирішення завдань дисертації, побудову її понятійно-категоріального апарату, обґрунтування отриманих результатів.

Висновки до розділу 1

Таким чином, підводячи загальний висновок по розділу, слід відмітити, що незважаючи на наявність значної кількості наукових досліджень щодо проблеми правового забезпечення прав і свобод людини, загальною їх рисою є певна фрагментарність, непослідовність, при цьому окремі аспекти забезпечення прав і свобод людини залишаються взагалі нерозробленими. Все це свідчить про необхідність подальшого опрацювання особливостей правового забезпечення прав і свобод людини в правових системах світу. На підставі розглянутого вище можна дійти до таких висновків:

1. Правове забезпечення прав і свобод людини перебуває у полі зору представників юридичної науки, а також дослідників суміжних галузей гуманітарних знань. Такий інтерес до предмета цього дослідження пояснюється тим, що правове забезпечення прав і свобод людини займає особливе місце в системі організації соціального життя.

Наявні розробки правового забезпечення прав і свобод людини можна поділити на певні блоки знань за предметною належністю, в результаті чого доречно виокремити праці філософського, теоретичного спрямування, а також галузевого, міжгалузевого та прикладного. У кожному випадку суб'єкт наукового пошуку намагається розв'язати власні дослідницькі завдання, виходячи з особливостей предмета й мети дослідження. Однак разом усі вони складають цілісну, хоча і розмаїту, картину забезпечення прав і свобод людини у певних формах прояву.

2. Кожному періоду історичного розвитку прав і свобод притаманна юридична концепція людини як суб'єкта права й відповідні уявлення про її права та обов'язки, свободи і несвободи. Генеза правового забезпечення прав і свобод становить одну з одвічних проблем існування та соціально-культурного розвитку людства. Розвиток правового забезпечення прав і свобод людини та громадянина – це певний поступальний процес, у результаті якого відбувається зміна змісту та обсягу прав і свобод відповідно до рівня суспільного життя на

певному етапі історичного розвитку соціуму та держави.

3. Для встановлення міжгалузевих зв'язків між окремими блоками наукових знань з метою їх ефективного використання, подолання неузгодженості, прогалин у дослідженнях окремих аспектів природи правового забезпечення прав і свобод людини слід зміцнювати філософську та методологічну основу наукових пошуків. При цьому будь-який метод права чи методологія права як система методів пізнання процесу забезпечення прав і свобод людини повинні бути онтологічно та гносеологічно обґрунтованими, виходячи з принципу: інша онтологія – інша й методологія права. Сучасній юридичній науці притаманна наявність не окремо взятого підходу до опрацювання природи правового забезпечення прав і свобод людини, а його цілісна система як сукупність взаємопов'язаних елементів. Лише плюралізм методологічних підходів дає змогу здійснити всебічне вивчення правового забезпечення прав і свобод людини в правових системах світу.

З метою обґрунтованості та достовірності результатів осмислення правового забезпечення прав і свобод людини в цьому дослідженні на основі викладених у науковій літературі підходів до методології юридичної науки та їх адаптації стосовно предмета і мети наукового пошуку виокремлено світоглядні, філософські, наукознавчі, соціологічні та теоретичні засади, домінуючі методологічні підходи, загальні методи мислення (пізнання), загальнонаукові, філософські, конкретно-наукові (неюридичні та юридичні) методи, а також принципи наукового пізнання, вибір і застосування яких спрямований на комплексне вирішення завдань наукової праці, побудову її поняттєво-категоріального апарату.

РОЗДІЛ 2

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ РЕАЛІЙ

2.1. Права і свободи людини: сучасні виміри та підходи

Формування громадянського суспільства, демократичної, соціальної, правової держави, досконалої національної правової системи, які б відповідали правовим традиціям, правосвідомості нашого народу, ідеї забезпечення прав людини та громадянина, втіленим, зокрема, в українській правовій думці, постають як невідкладні завдання вітчизняної юридичної науки. При цьому, одним із головних завдань сучасної держави є комплексний підхід до вивчення проблеми, а саме врахування вимог міжнародно-правових актів у галузі прав людини та їх фактичне втілення в реальність. Права і свободи людини та громадянина становлять найважливіший соціальний і політико-правовий інститут, що об'єктивно виступає мірилом досягнень суспільства, показником рівня його цивілізованості. Від рівня забезпеченості прав людини та громадянина значною мірою залежить розвиток самої особистості, її життя та здоров'я, честь, гідність, недоторканність і безпека.

На теоретичному рівні питання, що стосуються правового положення людини в державі, її прав і свобод, міжнародних стандартів прав людини, їх історичного розвитку, юридичного забезпечення розглядаються у працях відомих вчених як: С.С. Алексєєв, В.Д. Бабкін, С.В. Бобровник, Є.О. Гіда, С.Д. Гусарєв, М.М. Гуренко, К.Г. Волинка, Т.М. Заворотченко, А.М. Колодій, С.Л. Лисенков, І.Й. Магновський, А.Ю. Олійник, О.Ф. Фрицький, А.І. Хальота, Ю.С. Шемшученко й іншими дослідниками. Але, не зважаючи на наявність значної кількості досліджень щодо прав і свобод людини й громадянина, загальною їх рисою є певна фрагментарність та суперечливість. Тому, вважаємо доцільним розглянути визначену проблематику із врахуванням досягнень

юридичної науки з метою удосконалення процесу забезпечення прав і свобод людини та громадянина у сучасній Україні.

Інститут прав і свобод людини та громадянина є одним із найважливіших елементів правового статусу особи. Саме у правах і свободах юридично оформляються стандарти поведінки людини, що визнаються та гарантуються державою. Виходячи із цієї концепції, у чинній Конституції України правам, свободам та обов'язкам людини і громадянина присвячено спеціальний розділ II, який є одним з найважливіших у Основному Законі й охоплює близько третини її статей.

В юридичній літературі існує досить велике різноманіття дефініцій прав і свобод людини та громадянина. Необхідно зазначити, що права і свободи людини та права громадянина взаємопов'язані, однак не є тотожними поняттями. В юридичній науці права людини тлумачать як права індивіда – члена суспільства і права особи, які включають сукупність її прав незалежно від того, громадянином якої держави вона є. Права людини, залишаючись морально-політичним імперативом, набувають юридичної форми та стають одним із важливих інститутів конституційного права [79, с. 186].

Так, в юридичній енциклопедії та великому енциклопедичному юридичному словнику права та свободи людини і громадянина в Україні визначаються як основні права та свободи людини і громадянина, встановлені та гарантовані Конституцією України. Вони є засобом забезпечення всебічного розвитку особи, задоволення її інтересів і потреб; виражають об'єктивні можливості члена суспільства володіти, користуватися і розпоряджатися певними соціальними благами, а також набувати й захищати їх. Комплекс закріплених у розділі II Основного Закону України прав і свобод становить систему, складовими якої є громадянські, політичні, економічні, соціальні, культурні й екологічні права та свободи [16, с. 401].

У свою чергу П.М. Рабінович у межах потребового підходу основоположні права людини визначає як певні можливості людини, які необхідні для задоволення потреб її існування та розвитку в конкретно-

історичних умовах, об'єктивно зумовлюються досягнутим рівнем розвитку суспільства і забезпечені обов'язками інших суб'єктів [165, с. 20].

Відповідно до позиції О.Ф. Фрицького, конституційні права та свободи – це встановлені Українською державою, закріплені в її Конституції та інших законах певні можливості, які дають змогу кожній людині та громадянину обирати вид своєї поведінки, користуватися економічними і соціально-політичними свободами та соціальними благами як у особистих, так і в суспільних інтересах [213, с. 127].

Водночас О.В. Скрипнюк під правами та свободами людини розуміє важливий елемент конституційно-правового статусу особи, зміст якого визначають закріплені та гарантовані Конституцією України межі легітимної діяльності або поведінки особи або осіб щодо задоволення своїх політичних, соціально-економічних, культурних й інших соціальних потреб [183, с. 308 – 309].

Згідно з міркуваннями Ю.М. Тодика та Л.І. Лятнянчина, права і свободи – це закріплені в Конституції України та гарантовані державою можливості кожної людини і громадянина вільно та самостійно обирати вид і міру своєї поведінки, користуватися наданими їм соціальними благами як в особистих, так і суспільних інтересах [80, с. 96].

Найбільш важливі характерні особливості основних прав і свобод, закріплених у конституції, полягають у тому, що вони надані людині від природи, носять природний і невідчужуваний характер, виступають у якості вищої соціальної цінності, є безпосередньо діючими, перебувають під захистом держави, відповідають міжнародним стандартам [111, с. 189].

Водночас Ю.М. Тодика та О.Ю. Тодика вважають, що конституційні права, свободи та обов'язки характеризуються такими ознаками: а) вони являються основними; б) складають юридичну базу всієї системи прав, свобод і обов'язків; в) володіють найвищою юридичною силою; г) підлягають посиленому захисту з боку держави та суспільства [204, с. 88].

В інших наукових працях виокремлюють такі ознаки прав і свобод

людини та громадянина: 1) фундаментальність – основоположний, вихідний характер; вони є передумовою існування всіх інших прав і свобод; 2) універсальність – визнаються за всіма громадянами цієї держави незалежно від будь-яких соціальних ознак; 3) непохідний характер – виникають не з правовідносин, а в силу їх визнання суспільством, юридичного закріплення й гарантування державою; 4) непорушність – не можуть бути скасовані чи ліквідовані; на них можуть бути здійснені тільки посягання; 5) невід’ємність – жоден суб’єкт не може відібрати в особи її основні права чи привласнити їх; нерозривно пов’язані з особою володаря (носія); 6) невідчужуваність – не можуть бути передані іншим суб’єктам навіть самим володарем (носієм) за власною волею; 7) постійність – визнаються за людиною (в сенсі правоздатності) з моменту народження і до смерті; вони не зникають з однократною реалізацією, а можуть бути використані необмежену кількість разів, протягом усього життя людини; 8) системність – усі вони пов’язані між собою та діють у комплексі, забезпечуючи всебічний розвиток людини; 9) конституційна форма закріплення – здебільшого отримують об’єктивацію в тексті Основного Закону (у вигляді окремої норми чи виводяться логічним шляхом під час правозастосування); 10) невичерпність переліку – їх конституційний перелік є відкритим і має тенденцію до розширення [172, с. 92].

Така багатоманітність у підходах до визначення поняття суб’єктивних прав і свобод людини та громадянина має право на існування, оскільки зумовлена складністю цих явищ, а відтак, – і наявністю значного кола їх характеристик і властивостей.

Пізнавальною особливістю власне понять – причому особливістю найціннішою – є те, що вони фіксують, «схоплюють» глибинні, суттєві властивості всіх явищ певного роду (типу, класу) [166, с. 66].

У наукових працях під ознакою розуміється те, що характеризує відображуваний предмет (явище), в чому він виявляється та сприймається; ознаки розкривають властивості, якості та взаємовідношення відповідних предметів (явищ) [42, с. 25]. При цьому варто погодитися із зауваженням

М.В. Дяченко про те, що дискусії стосовно дефініцій не можуть бути самодостатніми. Уточнення понять, виявлення смислових значень повинні вести, з одного боку, до збагачення теорії, а з іншого – до розробки її прикладних аспектів [39, с. 42].

Суб'єктивне право в широкому значенні – це все те, що впливає з правових норм (об'єктивного права) для його носія та характеризує його як суб'єкта права. Визнання особи та організації суб'єктом права дістає вияв у тому, що вони через норми об'єктивного права набувають якостей учасника відповідних правовідносин. У вузькому значенні під суб'єктивним правом розуміється право (можливість певної поведінки) особи, яке передбачене нормою права. Термін «суб'єктивне» вказує, що йдеться про право, яке належить певному суб'єкту, про його юридично визнані можливості, якими він на свій розсуд може скористатися або не скористатися [72, с. 94].

Саме тому слушною є думка П.М. Рабіновича та інших учених-юристів, які вважають, що поняття суб'єктивного права доречно визначити саме через категорію «можливість», яка, будучи забезпечена необхідними засобами, в будь-який час може бути реалізована, і що поняття можливого дозволяє не лише виявляти найсуттєвіші особливості суб'єктивних прав і свобод, але, що найголовніше, дозволяє сконструювати поняття, яке адекватно відображає їхній дійсний зміст і вказати на те, в чому виявляється їх головна соціальна та особистісна цінність. Категорія можливості дозволяє найбільш адекватно відобразити саме онтологічну соціальну сутність прав людини [75, с. 46].

У теорії та на практиці під категорією «можливість» розуміється обумовлена певною закономірністю об'єктивна тенденція виникнення того або іншого явища, його потенційне буття; тобто те, що за наявності певних умов може стати реальністю, перетворитися в дійсність [17, с. 684]. Причому варто зауважити, що можливість, яка міститься в суб'єктивному праві, має предметний характер. Інакше кажучи, реалізуючи належні на законних підставах права та свободи, обираючи в цих цілях певний вид і міру поведінки, громадянин у результаті цього досягає тих або інших соціальних благ. Причому

соціальні блага потрібно інтерпретувати в широкому значенні. Під ними слід розуміти все те, що в сучасних умовах з урахуванням рівня соціального прогресу потрібно для фізичного та духовного розвитку людини. Необхідні для цього соціальні блага створюються всім суспільством і надаються в користування його членів. Це не тільки засоби споживання, послуги (платні та безоплатні), але також й інші сприятливі умови, що створюються суспільством з метою забезпечення формування всебічно розвиненої особистості та сприяння реалізації її законних інтересів і потреб.

Структура суб'єктивного права – це внутрішня форма одиничного юридичного суб'єктивного права, його елементами є право на власні дії, право вимагати відповідної поведінки від зобов'язаних суб'єктів і право захищати своє суб'єктивне право встановленим способом [72, с. 94]. В юридичній літературі підтримку отримало положення, що будь-яке суб'єктивне право буде мати значення лише тоді, коли його зміст охоплює нижченаведені можливості.

По-перше, можливість поводити себе відповідним чином (право на власну поведінку, праводію) [201, с. 260]. Можливість певної поведінки, що міститься в суб'єктивному праві, має конкретну спрямованість. Це означає, що реалізуючи права та свободи, обираючи вид і міру своєї поведінки, суб'єкт має на меті оволодіння певними соціальними благами, під якими розуміється все те, що в сучасних умовах з урахуванням рівня соціального прогресу потрібно для всебічного й ефективного розвитку особи [199, с. 334 – 335].

По-друге, можливість вимагати відповідної поведінки від інших суб'єктів (право на чужі дії, правовимогу). Так, у відповідності з принципом нерозривної єдності суб'єктивних прав і свобод, з одного боку, та юридичних обов'язків, з іншого, – зафіксоване в юридичних нормах суб'єктивне право завжди виражає не однобічний, а щонайменше двосторонній зв'язок між декількома суб'єктами. Причому праву (можливій поведінці) одного суб'єкта відповідно кореспондує активний або пасивний обов'язок (обов'язкова поведінка) іншого суб'єкта (суб'єктів). З огляду на це, під час формулювання дефініції поняття суб'єктивних прав і свобод слід обов'язково вказати на нерозривний зв'язок

можливої поведінки уповноваженого суб'єкта з відповідною необхідною поведінкою інших суб'єктів. Адже там, де немає обов'язків одних, немає та не може існувати прав для інших [199, с. 335].

По-третє, можливість звертатися до компетентних державних й інших уповноважених органів та їх посадових осіб за забезпеченням і захистом власної поведінки та можливості вимагати певної поведінки від інших (право на домагання). Можливість особи самостійно в межах закону обирати певний варіант поведінки та розраховувати при цьому на відповідну активну чи пасивну поведінку інших суб'єктів ґрунтується на тому, що закріплена в нормах права як можлива поведінка уповноваженого, так необхідна поведінка зобов'язаного буде підтримуватися, охоронятися та захищатися державою або іншою уповноваженою інституцією від будь-яких порушень і зазіхань. Так, третю групу повноважень (право на дії держави) права на освіту становлять можливості суб'єкта при порушенні його повноважень з першої та другої груп звертатися до компетентних державних органів з вимогою про вчинення дій, спрямованих на припинення вказаних порушень і створення нормальних умов для реалізації його законних можливостей [199, с. 335].

Практично всі вчені прямо чи опосередковано виходять з того, що сформулювати дефініцію поняття суб'єктивного права та свободи неможливо без посилання на категорію можливості. Більшість з них одностайні в тому, що головне в суб'єктивному праві (свободі) – це можливість у визначених правом межах вільно діяти, самостійно визначати, обирати вид і міру власної поведінки. У той же час зустрічається пропозиція включення до переліку можливостей, які утворюють зміст суб'єктивного права, ще й можливості носія такого права користуватися соціальним благом. Резюмуючи, ці дослідники переконують, що суб'єктивне право – це право-поведінка, право-вимога, право-претензія та право-користування [142, с. 247].

На нашу думку, вищенаведений підхід позбавлений достатніх аргументів. Адже користування носієм суб'єктивного права соціальним благом є метою, результатом реалізації суб'єктивного права, до якої, власне кажучи, і повинні

призвести можливість конкретної власної поведінки, можливість вимагати певної поведінки від зобов'язаних суб'єктів і можливість звертатися до уповноважених суб'єктів для захисту вказаних можливостей. Виходячи з цього, мета реалізації суб'єктивного права не може бути складовою його змісту.

На підставі проаналізованого вище, вбачається обґрунтованим стверджувати, що суб'єктивні права та свободи людини і громадянина – це встановлена нормами чинного законодавства міра можливої поведінки індивідів, спрямована на досягнення певного соціального блага, а також здатність поводитися відповідним чином, вимагати належної поведінки від інших суб'єктів і звертатися для захисту цих можливостей до компетентних державних й інших уповноважених органів та їх посадових осіб.

Права людини – це правові можливості (міра свободи) людини, які необхідні для її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах, об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку людства і мають бути загальними та рівними для всіх людей [161, с. 5]. Серед науковців відсутній єдиний уніфікований підхід до поняття «права людини», однак розуміння цього терміну через філософську категорію «можливостей» притаманне багатьом дослідникам. Таким чином, до основних ознак прав людини належать:

1. Можливості, що носять соціальний характер, оскільки залежать від рівня соціально-економічного розвитку суспільства, членом якого є людина.

2. Можливості, що мають правовий характер, тобто є соціальними, вони одночасно втілюються у життя як своєрідні правові блага, але не безмежні, а такі, які існують у певних межах як міра свободи особи.

3. Можливості, зумовлені біосоціальною сутністю людини, що належать їй від народження і не мають потреби в «дозволі» з боку будь-кого, у тому числі й держави.

4. Можливості, що мають невідчужуваний характер: вони не можуть бути свавільно «забрані» владою держави, оскільки не «дані» нею. Це природні невідчужувані права.

5. Можливості, що спрямовані на задоволення основних потреб, без яких людина неспроможна нормально існувати й розвиватися (життєвий достатній рівень для кожної людини та її сім'ї: достатнє харчування, одяг і житло; постійне покращення умов життя; справедливі та сприятливі умови праці, винагорода за працю, право на пенсію та ін.).

6. Можливості, що повинні бути загальними і рівними для всіх людей, тобто даватися в однаковому обсязі усім людям незалежно від національності, статі, релігії, політичних переконань, службового становища та ін.

7. Можливості, що гарантуються законами держави і міжнародно-правовими актами. [179, с. 214-215].

Права людини слід кваліфікувати за змістом (характером) людських потреб, що цими правами забезпечуються, а саме:

- фізичні (життєві) права – це можливості людини, необхідні для її фізичного існування, для задоволення її біологічних, матеріальних потреб (зокрема, право на життя, фізичну недоторканність, безпечне природне середовище, житло, соціальний захист);

- особистісні права – це закріплені в Конституції України невід'ємні вид та міра можливої поведінки людини та громадянина, що належать їм від народження, реалізація яких залежить від волі кожної людини, які гарантуються державою, та які є засобами здійснення будь-яких інших прав і свобод людини та громадянина [214, с. 5], (зокрема, право на ім'я, честь та гідність, свободу думки і слова);

- культурні (гуманітарні) права – можливості збереження та розвитку етнічно-національної самобутності, доступу до знань та інших духовних здобутків людства, до їх засвоєння, використання та участі у подальшому примноженні (зокрема, право на освіту, користування надбаннями культури і мистецтва, наукову, технічну та художню творчість, авторські права);

- економічні права – це можливості людини реалізувати засоби до існування, беручи участь у виробництві, розподілі й наданні матеріальних чи інших благ [157, с. 41];

- політичні права – можливості громадян брати активну участь у політичному житті держави і суспільства, висловлювати свою громадянську позицію до дій влади, а також це воля громадян, спрямована на розвиток демократії у державі [157, с. 5].

Окрім наведеної класифікації, всі права людини можуть поділятися на певні види й за іншими критеріями, а саме:

- за значенням для їх носія – основні (необхідні для його існування та розвитку) і неосновні (які не є життєво необхідними);

- за способом здійснення – активні (свобода «для», тобто для вчинення активних дій) і пасивні (свобода «від», тобто від втручання, перешкоджання з боку інших суб'єктів);

- за суб'єктним складом здійснення – індивідуальні (здійснюються переважно одноособово, наприклад, право на свободу вираження переконань, на виховання своєї дитини) і колективні (можуть бути реалізовані лише спільними діями групи носіїв права, наприклад, право на утворення громадських об'єднань, проведення мітингів, демонстрацій);

- за історичною послідовністю виникнення і визнання – права першого покоління прав людини («громадянські», тобто здебільшого фізичні, особистісні й політичні), другого покоління прав людини (здебільшого економічні, соціальні та культурні), третього покоління прав людини (солідаристські, тобто здебільшого колективні права або права колективних суб'єктів) [161, с. 10-12], а також права четвертого покоління прав людини.

В юридичній науці прийнято поділяти права людини на три покоління, в залежності від часу їх проголошення. Необхідно зазначити, що сучасний період характеризується як епоха становлення четвертого покоління прав людини. Таким чином, до першого покоління відносять громадянські та політичні права, які є виразом «негативної» свободи індивіда і визнані захищати людину від будь-яких незаконних посягань, у тому числі й від самої держави. До другого покоління належать соціально-економічні права, які називають «позитивними» тому, що для їх забезпечення необхідні конкретні дії держави. Третє покоління

прав – це «колективні» права, або права народів (право на самовизначення, на розвиток, право на мир, на екологічно чисте середовище, на загальну спадщину людства тощо), які не можуть бути реалізовані окремою особою [88, с. 73]. У XXI столітті можна говорити про становлення четвертого покоління прав людини. Поруч із розвитком та поглибленням права на інформаційний простір, на надання різноманітних послуг, заснованих на інтелектуальних (у тому числі новітніх технологіях досліджень) і технологіях зв'язку (мережа «Інтернет»), забезпечення інформаційних відносин як в державі так і за її межами, створює умови для розширення прав людини, які пов'язані з науковими відкриттями в галузі мікробіології, медицини, генетики тощо.

Також необхідно зазначити, що в сучасній юридичній літературі є низка публікацій, автори яких стверджують про підстави для виокремлення п'ятого покоління прав людини, яке отримало назву «Божественні права і свободи». На думку науковців, основу п'ятого покоління прав людини складають такі цінності, як любов, інформація та енергія [51, с. 84].

Юридична наука виділяє два головні напрями визначення сучасного розуміння сутності прав і свобод людини: природно-правовий та позитивістський [83, с. 20].

Основою природно-правового напрямку стала концепція, заснована на теорії природного (природженого) права, за якою людина розглядається як така, що наділена невід'ємними природними правами, дарованими їй від народження (право на життя, право на особисту свободу, право на власність, право на свободу слова та інші). Держава повинна забезпечувати такі права, створювати належні умови для їх реалізації, охорони та захисту від протиправних посягань. Позитивістський напрям сутності прав і свобод характеризується тим, що правами людини вважаються лише ті, які встановлюються та надаються державою.

Сучасна доктрина прав і свобод людини та громадянина не розглядає названі концепції як антиподи. Належність природних прав людині від народження зумовлює їх закріплення на законодавчому рівні, що сприяє

створенню ефективного механізму забезпечення прав і свобод державою. Права і свободи людини, які незакріплені в позитивному праві (конституційних та інших законодавчих актах), створюють перепони для гарантування цих прав державою.

Практика більшості розвинутих держав усунула протистояння природно-правового та позитивістського напрямків розуміння сутності прав людини шляхом конституційного встановлення основних прав людини. Таким чином, на конституційному рівні закріплюються загальнолюдські цінності, що свого часу були утверджені в результаті буржуазних революцій, втілені в міжнародно-правових нормах, що встановлюють сучасні міжнародні стандарти в галузі прав людини.

В чому ж полягає відмінність та спільність між поняттями «права» і «свободи» людини? Принципової відмінності в соціальному та юридичному значенні між цими термінами немає, оскільки право – це форма свободи, а свобода можлива лише у формі права. Спільність даних понять полягає в тому, що вони відображають людські можливості. Крім того, по своїй природі права і свободи ідентичні [36, с. 9].

Однак свободи мають свою специфіку. Свобода – це конкретне соціальне становище людини або людей у їх взаємовідносинах із державою. Це образ можливої та дозволеної поведінки людини у суспільстві. Як і права людини, свободи – це соціальне благо суспільства, головний показник демократизму суспільства й держави, зокрема правової держави та громадянського суспільства [139, с. 5].

Розрізняються права та свободи людини в основному засобами і способами їх реалізації та забезпечення. Права людини можуть реально втілюватися в життя, як правило, за наявності певних механізмів їх здійснення. Наприклад, право на працю, право на соціальне забезпечення не можуть бути реалізовані без відповідно встановленої державою організаційно-правової процедури.

Свободи людини як можливості, що ґрунтуються на максимально вільному самовизначенні людини (наприклад, свобода пересування, свобода думки та слова, вільного вираження своїх поглядів і переконань; свобода світогляду й віросповідання), зазвичай можуть реалізовуватися без участі держави: вона зобов'язана, насамперед, створювати соціально-правові умови, гарантувати відповідні правоможливості, охороняти та захищати їх від будь-яких посягань.

Отже, свобода людини полягає в недоторканності її життя, здоров'я, честі й гідності, а також здатності розпоряджатися собою у різних сферах суспільних відносин, що характеризуються природними правами та неможливістю втручання з боку будь-кого в її автономію.

Питання про співвідношення прав та свобод, як і про співвідношення між правами людини й правами громадянина, здебільшого визначаються конституцією держави, яка, зрозуміло, не може закріпити весь обсяг основних прав і свобод, а тому закріплює найважливіші, найсуттєвіші з них. За основними компонентами права людини і права громадянина збігаються. Необхідно зазначити, що права людини порівняно з правами громадянина мають домінантне значення. Адже права людини поширюються на всіх людей, які проживають або тимчасово перебувають у тій або іншій країні, а права громадянина – лише на тих осіб, які є громадянами певної держави.

Водночас, права людини і права громадянина тісно взаємозалежні. Відповідно до Закону України «Про громадянство України» [152], громадянином України є особа, яка набула громадянство України в порядку, передбаченому законами України та міжнародними договорами України. Тому права громадянина на відміну від прав людини є територіальними, національними. Права людини, які засновані на теорії природного права, відрізняються від прав громадянина тим, що вони базуються на позитивістській теорії права.

Чинна Конституція України також розрізняє поняття «права людини» і «права громадянина». У першому випадку йдеться про права, пов'язані з самою

людською істотою, її існуванням та розвитком. Людина (як носій прав і свобод) у цьому розумінні виступає переважно як фізична особа. До цього виду прав належать: право на життя (ст. 27); право на повагу до гідності людини (ст. 28); право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29); право на недоторканність житла (ст. 30); право на невтручання в особисте та сімейне життя (ст. 32) тощо.

Щодо прав громадянина, то вони пов'язані зі сферою відносин людини з суспільством, державою, їх інституціями. Основу цього виду прав становить належність людини до держави, громадянином якої вона є. Прикладом прав громадянина, встановлених у Конституції України, є право громадян нашої держави на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36), право брати участь в управлінні державними справами (ст. 38), право на участь у проведенні мітингів, походів, демонстрацій (ст. 39), право на соціальний захист (ст. 46) тощо.

Закріплення прав і свобод людини та громадянина на конституційному рівні є найголовнішим у нормативному регулюванні правового статусу особи будь-якої держави. Адже у випадку, коли правам і свободам людини та громадянина не відведено належної уваги в Основному Законі, вони можуть перетворитися на декларації та не мати практичного використання. Також, сучасна юридична теорія і практика визнає людину найвищою соціальною цінністю, а її права та свободи повинні визначати зміст і спрямованість діяльності законодавчих, виконавчих, судових й інших державних органів.

Конституція України закріпила права і свободи людини та громадянина системно. Тобто на рівні їх теоретичного моделювання і сприйняття вони поділяються на особисті, політичні, економічні, соціальні та культурні права й свободи. Щоправда, в юридичній літературі та в законодавчій практиці є й інші класифікації, наприклад, говорять про соціально-політичні, соціально-економічні та інші права. Це дає змогу охопити зазначену систему як єдине ціле, єдиний правовий організм, усі складові якого мають бути узгодженими та взаємодіяти між собою. Основне завдання цієї взаємодії полягає в тому, щоб

забезпечити комплексність конституційної регламентації статусу людини та громадянина, тобто пов'язати, по-перше, права і свободи людини та громадянина, по-друге, права і свободи людини та права і свободи громадянина, по-третє, права і свободи людини й громадянина та їхні обов'язки, і, по-четверте, права, свободи і обов'язки людини та громадянина з гарантіями їх реалізації [70, с. 165-166].

Під конституційними правами і свободами людини та громадянина в Україні необхідно розуміти гарантовану Конституцією та державою міру можливої поведінки або діяльності особи (колективу осіб) з метою задоволення своїх законних потреб та інтересів у політичній, економічній, соціальній, культурній (духовній) та інших сферах суспільного життя [140, с. 177-178].

На сьогодні права і свободи людини та громадянина відрізняються своєю багатоманітністю, а питання їх класифікації та систематизації стали традиційними для юридичної науки і практики. Як правило, виділяють офіційну та неофіційну (доктринальну) класифікацію прав і свобод людини та громадянина. Офіційна класифікація передбачена чинними міжнародно-правовими договорами, а неофіційна (доктринальна) – здійснюється науковцями. Необхідно зазначити, що при цьому певні найменування груп прав людини і громадянина суттєво відрізняються, таким чином підтверджуючи тезу про множинність класифікації сучасних прав і свобод людини та громадянина.

Необхідно зазначити, що існують й інші класифікації прав і свобод людини та громадянина. Зокрема, права і свободи людини та громадянина розрізняють за сферою суспільних відносин, у яких ці права існують, називаючи громадянські, політичні, соціальні, економічні, культурні та екологічні права. Така класифікація застосовується протягом багатьох років, ґрунтується на міжнародно-правових документах.

У сучасній юридичній науці поширені інші точки зору щодо системи прав і свобод людини й громадянина та її складових. Зокрема, права і свободи людини та громадянина можуть бути класифікованими:

1) за предметом – конституційні права і свободи людини та громадянина поділяються на політичні, економічні, соціальні, культурні (духовні), інформаційні, екологічні;

2) за суб'єктами – це індивідуальні та колективні права; права і свободи громадян України та права і свободи іноземців і осіб без громадянства;

3) за походженням – природні та позитивні (похідні);

4) за віковою приналежністю – права дитини, права молоді; права людей похилого віку;

5) за статевою приналежністю – права жінки, права чоловіка.

У своїй сукупності ці права і свободи утворюють систему основних прав і свобод людини і громадянина, основними елементами якої традиційно вважають громадянські, політичні, економічні, соціальні та культурні права і свободи людини й громадянина [140, с. 178-179].

Таким чином, на нашу думку не претендуючи на виключність, виходячи з вищенаведеного та із нормативних положень Конституції України, права і свободи людини та громадянина можна класифікувати на такі групи:

- громадянські (особисті) права і свободи людини та громадянина: право на життя (ст. 27); право на повагу гідності (ст. 28); право на свободу і особисту недоторканність (ст. 29); право недоторканності житла (ст. 30) та ін.;

- політичні права і свободи людини та громадянина: право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36); право брати участь в управлінні державними справами, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (ст. 38) та ін.;

- економічні права і свободи людини та громадянина: право володіти, користуватися, розпоряджатися своєю власністю (ст. 41); право на підприємницьку діяльність (ст. 42) та ін.;

- соціальні права і свободи людини та громадянина: право на працю (ст. 43); право на відпочинок (ст. 45); право на житло (ст. 47) та ін.;

- культурні права і свободи людини та громадянина: право на освіту (ст. 53); свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості (ст. 54) та ін.

В юридичній літературі зустрічаються також об'єднуючі класифікації. Зокрема, виділяють соціально-економічні, соціально-культурні права і свободи людини та громадянина [83, с. 26].

Крім того, як нову групу конституційних прав і свобод людини та громадянина виділяють, зокрема, екологічні права, які можуть бути віднесені до соціальних прав. Також обґрунтовується виділення в самостійну групу духовних прав і свобод людини та громадянина.

Таким чином, можна стверджувати, що сучасний стан юридичної науки в контексті дослідження проблематики прав і свобод людини знаходиться на високому теоретичному рівні. Проте, реальний стан забезпечення прав і свобод людини та громадянина в Україні потребує суттєвого удосконалення та покращення. Так, протягом останніх років кількість справ, що надійшли від України до Європейського Суду з прав людини, неухильно зростала. Якщо в 1999 році їх було 764, то станом на 30 червня 2010 року – 10 550 українських справ чекали на своє вирішення. За кількістю заяв на 10 000 жителів країни Україна випереджає і Росію, і Туреччину. Якщо від Росії надходить 0,71 заяви, від Туреччини – 0,53 заяви, то від України – 1,03 заяви на 10000 населення. Для порівняння: в Іспанії – 0,09; Ірландії – 0,11; Данії – 0,13; Португалії – 0,14; Бельгії – 0,16; Норвегії – 0,17, у колишніх радянських республіках: Вірменії – 0,33; Азербайджані – 0,39; Литві – 0,76 [41, с. 2-3.].

Отже, система правового забезпечення прав і свобод людини та громадянина в Україні поки що на стадії розробки, а її реалізованість та захищеність залишається й досі на невисокому рівні. Дієвість правової системи визначається з точки зору реальної ефективності забезпечення прав і свобод особи. Для суттєвого покращення ситуації в нашій державі Верховна Рада України як єдиний законодавчий орган має здійснювати забезпечення прав і свобод людини та громадянина через законотворчу діяльність, визначаючи їх

основні параметри, принципи і напрями дотримання в законах та інших нормативно-правових актах. Також слід ініціювати розробку і прийняття нової наукової програми розвитку українського законодавства, в якій необхідно передбачити механізм переорієнтації чинного законодавства на правове забезпечення прав людини та приведення його у відповідність із міжнародними стандартами. Крім того, потрібно цілеспрямовано та планомірно підвищувати культуру і правосвідомість громадян, посадових й службових осіб. А ще надзвичайно важливим напрямом діяльності держави, на нашу думку, є активізація зусиль держави щодо інформування населення про права людини. Необхідно наполегливо домагатися того, щоб весь комплекс питань стосовно особливостей чинного законодавства, практичної реалізації та захисту прав людини і громадянина став більш доступним для ознайомлення та вивчення всіма членами суспільства. Лише відкритість і гласність у цій сфері стануть запорукою та дійовим чинником утвердження в Україні правової демократичної держави.

2.2. Правове забезпечення прав і свобод людини як категорія загальної теорії права

Основний Закон закріплює загальнолюдське гуманітарне підґрунтя Української держави, її головний обов'язок – утвердження і забезпечення прав та свобод людини. У той же час ст. 3 Конституції України належить до самих підвалин суспільного й державного ладу, є нормативно-юридичним фундаментом гуманістичного спрямування розвитку суспільного і державного життя в Україні, направляє усі наступні конституційні приписи, які відображають реальний або бажаний стан людини в українському суспільстві, регулює її відносини з державою, визначає їхні взаємини, спрямовує політику держави на утвердження і ефективно забезпечення прав і свобод людини [164, с. 57].

Цьому прогресивному поступу України на шляху до приведення діяльності держави щодо забезпечення прав та свобод людини в рамки головного обов'язку передувала довга і повчальна історія.

З точки зору всього світового співтовариства, зокрема й України, визначними віхами на цьому історичному шляху є прийняття Статуту Організації Об'єднаних Націй 1945 р., Загальної декларації прав людини 1948 р., Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р., Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігії і переконань 1981 р. та інших міжнародно-правових документів щодо прав людини [148]. Ці міжнародні нормативно-правові джерела є тим, що надихає національні та міжнародні зусилля на заохочення й захист прав і свобод людини. У них визначаються напрямки всієї подальшої діяльності в галузі прав людини. Вони являють собою філософську основу для багатьох інших, що мають обов'язкову силу як міжнародних, так і національних правових актів, що направлені на забезпечення прав та свобод людини і громадянина.

Як наслідок, ст. 3 Конституції України змістовно відтворює преамбулу Загальної декларації прав людини та положення інших міжнародних актів щодо прав людини. Цим демонструється відповідність приписів Конституції України міжнародним стандартам прав людини та прагнення України втілювати ці приписи в життя.

Як стверджує П.М. Рабінович, принципово важливим є визнання в Основному Законі людини соціальною цінністю, оскільки це значить, що людина є цінністю не тільки сама для себе, але й для всього суспільства [164, с. 57].

Невипадковим є й те, що, крім терміну «людина», в ст. 3 Конституції зафіксовані також і такі передумови її життєдіяльності (найвищі цінності суспільства), як життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека. Адже саме вони є тими критеріями, що мають втілюватися (утверджуватися і забезпечуватися) в діяльності держави. Відносячи їх до найвищої цінності суспільства, Конституція у такий спосіб немов би ієрархує потреби людини, а тим самим – і її права та свободи, які цими потребами зумовлюються та покликані забезпечувати їх задоволення. Тому, навіть погоджуючись з широко визнаним нині положенням про те, що всі основні права людини є взаємозалежні, взаємопов'язані й неподільні, не можна заперечувати того, що насамперед мають бути забезпечені конституційні права на життя і на здоров'я людини, її недоторканність і безпеку. Адже не забезпечивши, зокрема, такого права як право на життя, немає сенсу говорити про будь-які інші права і свободи [120, с. 60]. На такий же рівень піднесено честь і гідність людини, оскільки йдеться про людину саме як про соціальну істоту, а не про суто біологічний вид.

Конституційні положення про те, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, визначає основний соціальний вектор у взаємовідносинах людини і держави: такий вектор відображається формулою «від людини – до держави», а не «від держави – до людини». З цього випливає, що держава – не всевладна щодо

людини. У своїй діяльності вона має бути обмежена, «пов'язана» правами і свободами людини. У цій підпорядкованості держави правам і свободам людини й реалізується верховенство права – суспільний стан, забезпеченню якого спеціально присвячена ст. 8 Конституції України.

Формально-юридичний аналіз положень Конституції України дозволяє зробити висновок про те, що співвідношення і взаємодія держави та особи базується на таких головних принципах:

- взаємна відповідальність держави і людини;
- гармонійне поєднання інтересів держави і людини;
- єдність взаємних прав і обов'язків держави і людини;
- рівність прав, свобод і обов'язків для всіх людей та рівність їх перед законом;
- законність цих стосунків тощо.

Основний Закон фактично називає правові чинники, які мають пріоритетно визначати діяльність держави, її органів у напрямку забезпечення прав та свобод людини. Тому є дуже важливим належне розуміння змісту прав і свобод людини й громадянина, гарантій їх здійснення, науково-теоретичного поняття забезпечення прав та свобод людини як головного обов'язку держави.

За тлумачним словником, поняття «забезпечення» за своїм етимологічним змістом означає: а) надання чи створення матеріальних засобів; б) охорона кого-, чого-небудь від небезпеки; в) гарантування чогось [126, с. 42].

Аспект сучасного розуміння забезпечення прав та свобод людини, на нашу думку, спирається на багатий ретроспективний досвід людства, і перед усім у сфері правових форм організації суспільного життя людей, правового засобу регулювання їх поведінки, їх місця, ролі і значення в навколишньому світі.

Теоретико-правове поняття «забезпечення прав та свобод людини», як і саме поняття «прав і свобод людини», – явища історичні, тому, що їх розвиток завжди передбачав історичну спадкоємність уявлень про них з минулими поглядами на людину, як на учасника соціального життя. Історія людства – це

історія розвитку свободи людини на основі розвитку продуктивних сил [44, с. 11]. У різні історичні епохи поняття, зміст і об'єм прав і свобод людини не були однаковими [58, с. 8].

Загалом можна сказати, що ступінь забезпечення прав та свобод людини визначається рівнем розвитку держави, права у певному суспільстві. Держава, право загалом і права людини – це не різні за своєю сутністю, функціями і призначенням феномени, що функціонують незалежно одне від одного, а це принципово однопорядкові, взаємопов'язані суспільні явища.

Так, ще Арістотель говорив про право (природне і волевстановлене) тільки, як про політичне право, тобто таке, яке можливе і має місце тільки у державі. Отже, Арістотель вважав, що природне право можливе тільки як політичне право, а права людини – лише як права громадянина (що є членом полісу) [5, с. 159]. Реальне співвідношення прав людини і полісу (держави) у цю епоху виразно проглядає у засудженні і покаранні Сократа, який виступив з вимогою дотримання прав і свобод людини, критикуючи деякі аспекти афінської демократії того часу, зокрема, практику виборів посадових осіб за жеребом [62, с. 172-174].

Платон, досліджуючи види державного устрою, закликав прагнути до рівних прав для всіх, що засновані на законі, і підкорятися одне одному лише завдяки авторитету, доблесті і розуму [136, с. 101].

Концепцію праворозуміння, що випливає з принципів справедливості, права як спільної угоди для забезпечення індивідуальної свободи та взаємної безпеки людей в суспільно-політичному житті, розвинув Епікур. Свобода людини, за Епікуром, являє собою відповідальність за розумний вибір свого способу життя [124, с. 421].

Подальший розвиток прав людини знаходимо в ученнях софістів. Основоположний принцип їх поглядів сформував Протагор. Звучить він так: міра всіх явищ – людина [124, с. 405]. Ще й нині у проблематиці прав людини він має великий загальногуманістичний потенціал.

Ключове місце в понятті «забезпечення прав та свобод людини і громадянина» посідає поняття «суб'єкт права», що було відпрацьоване в римській юриспруденції. На основі цих понять виник і набув подальшого розвитку принцип правосуб'єктності, який сягнув у сферу не тільки приватного, а й публічного права, що дало можливість Ціцерону, який займався проблемою співвідношення держави і особи, сформулювати формулу, за якою – під дію Закону повинні потрапляти всі [219, с. 139]. Держава, вважав Ціцерон, є не тільки виразом спільних інтересів усіх його вільних членів, а й одночасно і узгодженим правовим спілкуванням цих членів, як певне правове утворення, загальний правопорядок [124, с. 98].

У середньовіччі міра визнання і забезпечення тих чи інших прав людини стала визначатися згідно зі станово-ієрархічним положенням. У цей період Фома Аквінський – один із відомих теологів – усупереч церковним догмам стверджував, що першоджерелом людської влади, яка вручається одній чи декільком особам, є особлива політична спільність людей – народ. З волею народу правителі повинні рахуватися тому, що в противному разі народ в інтересах спільної користі і порядку має право повстати проти тирана-правителя і скинути його [108, с. 9-10].

Слід зазначити, що творчість теологічних авторів, середньовічних юристів допомогла створенню теорії природного права, яка розвивалась у працях Г. Гроція, Б. Спінози, Д. Локка, Ш. Монтеск'є, Т. Джефферсона та інших учених. Своєю критикою феодального ладу і обґрунтуванням нових уявлень про права і свободи людини, про необхідність панування права у відносинах між державою і особою ця теорія зробила великий внесок у формування сучасного розуміння забезпечення прав та свобод людини. Важливим складовим елементом нових уявлень про природні права людини і їх дотримання в державі стала концепція суспільного договору, як джерела походження і правової основи діяльності держави. Держава – це досконалий союз вільних людей, це уклад заради дотримання прав і загальної користі [32, с. 74]. З таким розумінням держави, що містила ідею правової державності,

пов'язано у Гроція (а потім у наступних учених) положення про природне право людей чинити опір владі, якщо та порушує умови суспільного договору.

У вченні Д. Локка ідеї природного права і договірної походження держави інтерпретуються в дусі утвердження невід'ємних прав і свобод людини, поділу влад і правової організації державної влади, панування права в суспільному і політичному житті. На думку мислителя, основними завданнями держави є охорона та захист життя, здоров'я, свободи та власності людини [97, с. 50].

Теоретичні уявлення про права і свободи людини, розроблені як згаданими вище, так і іншими відомими вченими, лягли в основу переважної більшості міжнародних і національних нормативно-правових актів, спрямованих на забезпечення прав та свобод людини.

Особливе зацікавлення, як один з етапів забезпечення прав та свобод людини на території України, у нас викликає процес забезпечення прав та свобод в період Радянського Союзу. Аналізуючи цю діяльність, ми поставили завдання розкрити зміст поняття «забезпечення прав та свобод людини» у вказаний період.

Визнання і спрямованість на забезпечення прав і свобод людини й громадянина – властивість будь-якої демократичної Конституції. Але правова регламентація в Основному Законі положень про права і свободи особи та їх реалізація не завжди адекватні. Прикладом цьому можуть служити саме Конституції УРСР.

У зв'язку з цим, для нас становить інтерес дослідження у згаданих конституціях проблеми розвитку забезпечення прав і свобод людини.

Нормативні положення Конституція УРСР 1919 р. (Конституція РРФСР 1918 р.) ліквідували станові, національно-релігійні та інші привілеї і обмеження, що мали місце в дореволюційній Російській імперії, утвердивши «гідність людини праці». Існування прав трудящих на користування землею, участь у робітничому контролі і управлінні виробництвом, виборчі права, свобода думки, об'єднання у спілки, проведення зборів законодавчо

закріплювалося саме Конституцією УРСР 1919 р. Водночас, слід зауважити, в ній декларувалася свобода совісті всім громадянам (ст. 23 Конституції УРСР 1919 р.) [82, с. 230].

Таким чином, процес забезпечення перерахованих вище прав і свобод людини у той час являв собою діяльність держави щодо визнання певних можливостей людини, необхідних для її нормального існування і розвитку, шляхом введення їх в рамки конституційної норми.

Водночас у конституційному законодавстві досліджуваного періоду розмежовувалися статуси різноманітних категорій осіб: «громадяни», «трудящі», «нетрудові елементи». Тому не були закріплені недоторканність особи, житла, таємниця листування, а право на освіту формулювалося як завдання Радянської Республіки в цілому. Також декретувалося позбавлення окремих осіб деяких груп прав, які б могли використовуватися на шкоду «соціалістичної» революції (ст. 33 Конституції УРСР 1919 р.).

Подібні обмеження в правах осіб, що належали до числа «експлуататорів», виправдувалися надзвичайними умовами революції і громадянської війни. У міру припинення опору «експлуататорів» передбачалося поширення норм конституції «на все населення» [96, с. 73-74].

Загалом громадянська війна, період військового комунізму були дуже трагічними для українського народу. Загибель мільйонів, введення системи таборів для примусових робіт, виселення тисяч співвітчизників за кордон, примусове, безоплатне вилучення «надлишків» хліба в селян при здійсненні продрозкладки призвели до дуже тяжких наслідків.

До причин, що зумовлювали, на наш погляд, неналежне забезпечення прав і свобод людини та громадянина, а точніше сказати – відверте їх порушення, слід віднести недостатній розвиток правових принципів та інститутів демократії, відсутність політичного плюралізму, нав'язування державою єдиної ідеології, відсутність засобів захисту людиною порушених прав і свобод тощо.

У середині 20-х років, у зв'язку з так званим позбавленням роботи Рад, ширше використовувалося виборче право, а проведена судово-правова реформа дещо поліпшила забезпечення прав і свобод людини через створення юридичних засобів захисту. Крім того, була виконана значна робота щодо розвитку і вдосконалення радянського законодавства. Цей період увійшов в історію радянського права як період широких кодифікаційних робіт [103, с. 22].

Проте вже на початку 30-х років почала створюватися бюрократична адміністративно-командна система, наслідком якої було погіршення стану забезпечення прав та свобод людини на території України. Вона супроводжувалася загибеллю мільйонів людей, приниженням людської особистості, падінням життєвого рівня.

Прийнята в 1937 р. Конституція УРСР (в 1936 р. – СРСР) відіграла роль наступного кроку щодо забезпечення прав та свобод людини в УРСР. Вона розширила перелік соціально-економічних, політичних, культурних і особистих прав громадян. Зокрема, були закріплені 7-годинний робочий день, загальна восьмирічна освіта, безкоштовне медичне обслуговування (ст.ст. 119-121) [76, с. 152]. Але в цілому, конституційна реформа не мала наслідком реальне поліпшення стану забезпечення прав і свобод людини в УРСР.

Закріплена в Конституції СРСР 1936 р. стаття про пріоритет державної власності закріплювала економічну владу бюрократії, а норма про партію, як про керівне ядро державних і громадських організацій (ст. 126), по суті ліквідувала можливості політичної свободи. Правові акти про заборону звільнень за власним бажанням для робітників та службовців доповнювали систему напівкріпосного режиму для колгоспників, які були позбавлені можливості виходу з колгоспу. Масові арешти перетворили у фікцію особисту недоторканність громадян. Конституцією УРСР 1937 р. було введено загальне виборче право і виключені обмеження, що раніше існували для певних категорій громадян, у тому числі священнослужителів.

Наступним етапом на шляху до належного забезпечення прав та свобод людини є підписання Україною як державою-учасницею Організації

Об'єднаних Націй, Статуту ООН. Цей документ є першим в історії міжнародних відносин багатостороннім договором, що заклав основи широкого співробітництва між державами щодо заохочення і розвитку поваги до прав і свобод людини [60, с. 18]. Слід підкреслити, що саме з ініціативи української делегації в 1948 році на конференції в Сан-Франциско комітет, очолюваний керівником делегації України Дмитром Мануїльським, сформулював преамбулу, цілі і принципи Статуту ООН. На його пропозицію, до цього документу було включено низку важливих положень про загальну повагу до прав і свобод людини [56, с. 10]. Конкретні пропозиції української сторони були враховані і знайшли відображення також у Загальній Декларації прав людини, Міжнародних пактах про громадянські і політичні права, про економічні, соціальні і культурні права та ін. До того багато зусиль доклали всесвітньо відомі наші співвітчизники – В. Корецький і П. Недбайло [57, с. 15].

Отже, активна участь у підготовці Статуту ООН та підписання його Україною є елементом діяльності держави щодо забезпечення прав і свобод людини. Таким чином, забезпечення прав і свобод людини може здійснюватися як в національному аспекті: шляхом їх визнання і закріплення в Конституції, законах, підзаконних актах, інших нормативно-правових актах держави; так і в міжнародному аспекті: шляхом підготовки і прийняття міжнародних документів, що містять в собі стандарти з прав людини, наприклад, Статут ООН; приєднанням до міжнародних договорів з прав людини, їх ратифікацією.

У період «сталінізму» в юридичній науці і суспільній свідомості громадян СРСР і в тім числі населення УРСР сформувалися категорії «казарменого комунізму», що перешкоджали розумінню і реальному процесу реалізації прав і свобод людини. Уявлення про людину як про вищу соціальну і духовну цінність було замінено тезою про особистість як «гвинтик» всесильної «партійно-державної машини». А в системі основних прав і свобод людини на перший план були поставлені соціальні й економічні права. При цьому, політичні, а особливо особисті перебували на другому плані. У суспільній думці і юридичній літературі явно

спотворюються демократичні уявлення про систему гарантій конституційних прав і свобод, зменшується значення юридичних гарантій. Принципові розподілу влади, судовому оскарженню незаконних арештів, як правовим гарантам прав і свобод людини, у згаданий період дається негативна характеристика як принципам та інститутам, що суперечать радянській політичній системі.

Кінець 50-х – початок 60-х років ХХ століття характеризується зростанням позитивних процесів щодо забезпечення прав та свобод людини на території України. Скорочення робочого дня і введення двох вихідних, скасування обмежень, пов'язаних зі звільненням робітників та службовців, зміна правового статусу колгоспників у результаті введення паспортів, нове пенсійне законодавство призвело до розширення соціально-економічних прав.

Тоді ж відбувся справжній прорив у сфері забезпечення права на недоторканність особи через реабілітацію багатьох тисяч безневинно засуджених громадян. А проголошення принципу мирного співіснування зміцнювало гарантії права на життя як найголовнішого права людини. Але й ці позитивні процеси відбувалися суперечливо і загалом не мали свого реального ефективного завершення.

У 60-70 роки радянський уряд здійснив цілу низку позитивних дій. Зокрема, підписав Міжнародні пакти про економічні, соціальні і культурні права, про громадські і політичні права людини (1966 р.), Гельсінкський Заключний акт (1975р.). Тим самим Радянський Союз узяв на себе міжнародні правові зобов'язання щодо забезпечення прав людини, визнавши їх значимість як універсальну цінність. Вищенаведене знайшло своє відображення в Конституції УРСР (1978 р.). Так, глава 5 Конституції УРСР, спеціально присвячена основним правам, свободам і обов'язкам громадян, містила 10 статей, що являли собою конституційні новели [77, с. 182]. Серед них такі права і свободи: право на охорону здоров'я (ст. 40), право на житло (ст. 42), право на користування досягненнями культури (ст. 44), свобода науково-технічної і художньої творчості (ст. 45), право вносити в державні органи і

громадські організації пропозиції про покращання їх діяльності (ст. 47) тощо [89].

Крім того, цей період характеризується активізацією законодавчої діяльності. Зокрема, було прийнято цілу низку кодексів: Кодекс про шлюб і сім'ю (1969 р.), Земельний кодекс (1970 р.), Виправно-трудоий кодекс (1970 р.), Кодекс законів про працю (1971 р.), Водний кодекс (1972 р.), Лісний кодекс (1979 р.) [94, с. 226]. Звичайно, на нашу думку, ці акти позитивно вплинули на забезпечення прав і свобод людини.

Проте неналежний розвиток таких елементів забезпечення прав і свобод людини, як правові гарантії, декларативність багатьох норм, знижували ці демократичні положення. Тобто, одна справа – продекларувати права і свободи людини та громадянина в конституційних положеннях та інших нормативно-правових актах, а інша – забезпечити їх реалізацію. Формування гарантій забезпечення прав і свобод людини має бути пріоритетом у діяльності держави. Адже під гарантіями прав і свобод людини розуміють ті умови і засоби, які забезпечують їх фактичну реалізацію і надійну охорону (захист) для кожної людини [19, с. 194]. Отже, ці гарантії зобов'язують державу не тільки проголошувати, декларувати в Конституції та інших законах права і свободи, але й дбати, піклуватись про їх здійсненність, реалізацію. Зауважимо, що ефективність гарантій прав і свобод людини залежить від рівня розвитку правових принципів та інститутів демократії, стану економіки, засобів розподілу життєвих благ, правотворчої діяльності, рівня правового виховання і культури населення, ступеня суспільної злагоди та ін.

Таким чином, виходячи з викладеного вище, можна зробити попередній висновок про те, що весь радянський період держава і суспільство перебували в стані перманентного конфлікту. Зрощення господарського, адміністративного, партійного і репресивного апаратів досягло небаченого в історії масштабу, що й призводило до значних порушень прав і свобод людини.

У цей період відбувається занепад економічних гарантій забезпечення прав і свобод людини, падіння реальної заробітної плати, з'являються кризові

явища в здійсненні прав на житло, охорону здоров'я, освіту, свободу творчості. У громадській думці з'являється усвідомлення суспільної значимості проблеми належного забезпечення прав та свобод людини, формується правозахисний рух. У відповідь тоталітарна система здійснює акції, спрямовані проти політичних прав і свобод людини: позбавлення громадянства і висилка багатьох діячів культури, карне переслідування й адміністративні санкції проти правозахисників, використання психіатричних лікарень як засобу політичних репресій.

Отже, вся історія радянського періоду – це історія існування сильної держави при значній незахищеності людини. Цей час є часом культу держави при проголошенні людини вищою цінністю. Людина не була самостійним суб'єктом в згаданій системі і, передусім, в політичній її частині, а являла собою об'єкт «надмірної турботи» держави, яка надавала або обмежувала права на свій розсуд. У радянських конституціях мало місце забезпечення прав і свобод людини, але вони були похідними від інтересів держави і суспільства, підпорядковані соціалістичному економічному порядку.

Концепція радянських конституцій не ґрунтувалася на ідеї прав людини. Права громадянам надавалися владою, але не визнавалися за ними. Перелік прав і свобод не повністю відповідав міжнародним актам, а політичні права закріплювалися формально, декларативно. Пріоритет віддавався економічним, соціальним і культурним правам. Політичним, громадянським та особистим правам і свободам відводилася другорядна роль [57, с. 16].

Причинами негативного радянського досвіду щодо забезпечення прав і свобод людини, на нашу думку, є:

- невідповідність проголошених цілей суспільного розвитку і засобів до їх досягнення (гуманізм мети і насильницькі засоби її реалізації);
- державній владі та її ідеології був притаманний правовий нігілізм;
- внутрішнє глибоке протиріччя між абсолютизованою суспільною основою держави та індивідом (коли колективне підпорядковує, а часом і

придушує інше – особисте, тоді як ці об'єктивно існуючі в суспільстві протилежності повинні перебувати в динамічній рівновазі) [37, с. 162].

На практиці ці протиріччя між проголошеною свободою особи і в дійсності перевагою колективних інтересів над інтересами індивіда призводило до обмеження прав людини.

Викладене вище ще раз засвідчує той факт, що забезпечення прав людини та громадянина треба вивчати і знати, щоб уникнути помилок, допущених раніше. Крім того, від ступеня, глибини розуміння громадянами своїх прав і обов'язків, рівня правосвідомості, правової культури залежать ступінь їх громадської активності, участі в здійсненні влади, в управлінні державою [110, с. 270].

Нинішня державна політика України щодо забезпечення прав та свобод людини докорінно відрізняється від політики радянських часів. Слід звернути увагу, що вона відповідає міжнародним стандартам у галузі прав і свобод людини. Звичайно, є певні проблеми і недоліки, вирішення яких потребує, по-перше, часу; по-друге – колосальних зусиль як усієї системи органів державної влади, так і кожної особи нашого суспільства. Адже Верховною Радою України прийнято багато справді демократичних, таких, що відповідають вимогам сьогодення законів, які суттєво покращують правовий статус особи в Україні порівняно з радянським періодом. Проте, на жаль, вони діють не в повному обсязі. На нашу думку, можна виділити такі причини цього явища: відсутність економічних гарантій забезпечення прав і свобод людини, неналежний рівень знань населення України про свої права і свободи, не достатньо налагоджений судовий захист порушених прав і свобод, як наслідок небажання громадян України здійснювати такий захист та ін.

Проте, незважаючи на викладене вище, можна з упевненістю стверджувати, що прийняття Конституції України знаменує собою важливий крок на шляху до належного забезпечення прав та свобод людини в Україні. Адже всі колишні Конституції радянського періоду законодавчо закріплювали примат держави над особою, бо вважалося, що саме держава визначає обсяг

прав і обов'язків людини. Конституція України, окрім розширення обсягу прав і свобод людини, визнає примат прав та свобод людини над державою.

Істотна відмінність Конституції України від попередніх Конституцій УРСР полягає в тому, що вона закріплює положення про відповідальність держави перед людиною за свою діяльність. Принцип відповідальності держави за свою діяльність перед людиною виражений у формі загального положення, конкретизується в нормах Конституції та в інших нормативно-правових актах.

Так, ст. 56 Конституції України передбачає відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень. Цей конституційний припис знаходить своє відображення в Кримінальному, Цивільному кодексах України та інших нормативно-правових актах.

Необхідно також відзначити, що на сучасному етапі відносини «держава – людина» побудовані на системі взаємної відповідальності. Це означає, що конкретному праву, групі прав або всій системі прав однієї сторони відповідають обов'язки іншої сторони, і навпаки, обов'язкам однієї сторони відповідають права іншої [110, с. 40].

Отже, належний стан забезпечення прав і свобод людини в будь-якій країні може мати місце в тому випадку, якщо він ґрунтується на відповідній основі. Зокрема, такою основою щодо забезпечення прав та свобод людини може слугувати: 1) визнання і впровадження в національне законодавство основних принципів та інститутів демократії; 2) визнання і впровадження міжнародних стандартів з прав людини; 3) наявність гарантій забезпечення прав і свобод людини; 4) наявність механізму розподілу влад; 5) присутність дійсної дієвої судової влади (при цьому людина повинна мати можливість вільно звертатися за захистом своїх прав і свобод як до суду власної держави, так і до міжнародного судового органу) та ін.

Таким чином, підсумовуючи викладене вище, можна зробити висновок, що забезпечення прав і свобод людини – це діяльність держави, що ставить своїм завданням сприяння в реалізації прав і свобод людини шляхом нормативно-правового впливу на формування загальносоціальних (економічних, політичних, духовно-ідеологічних) та юридичних (правових) гарантій, які створюють умови, засоби та способи для ефективної охорони і захисту прав та свобод людини.

Після проголошення України демократичною, правовою, соціальною державою особливо помітна принципова переорієнтація всієї системи державної влади у її відносинах з людиною, що внесло суттєві корективи у розуміння правового статусу людини та проблеми, пов'язані з його забезпеченням.

Фактично така зміна у ставленні до тлумачення характеру зв'язку між особою та державою відбилась ще у Декларації про державний суверенітет від 16 липня 1990 року [85, с. 41].

У загальному вигляді зазначений процес змін може бути описаний як перехід від «державо центричної» до «людино центричної» моделі розбудови відносин між особою та державою. У результаті цього відбувається своєрідне заміщення основоположних правових цінностей, коли права і свободи людини та громадянина починають превалювати над правами держави [188, с. 17]. Втім, не повертаючись до аналізу сутності функціонування цих двох моделей правового зв'язку між особою і державою, зауважимо, що сам факт вибору орієнтиром державно-правового розвитку правової та соціальної держави робить проблему аналізу механізму правового забезпечення прав і свобод людини однією із найважливіших та найактуальніших тем юридичної науки. Дійсно, правова держава характеризується насамперед тим, що в ній механізм правового забезпечення прав і свобод людини, а також правовий статус громадянина визначено на найвищому законодавчому рівні та розглядається як основне завдання державної влади [11, с. 16].

Зв'язок між механізмом правового забезпечення прав і свобод людини функціями правової держави пояснюється тим, що правова держава від самого початку (оскільки це випливає з самого поняття правової держави) бере на себе обов'язок гарантувати, захищати та забезпечувати права і свободи людини і громадянина [130, с. 15]. Дещо з інших позицій цю тезу обґрунтовує О.Ф. Фрицький, який зауважує, що у правовій, соціальній державі діяльність усіх гілок державної влади має бути спрямована на забезпечення конституційних прав і свобод людини і громадянина [211, с. 40]. У зв'язку з чим набуває особливої ваги та значущості питання функціонування механізму правового забезпечення прав і свобод людини.

Така значущість ефективного функціонування механізму правового забезпечення прав і свобод людини у правовій державі фіксується практично у всіх без винятку визначеннях, які надаються цьому поняттю. Більше того, навіть у тому разі, якщо ми звернемося до джерел виникнення самого поняття «правова держава», – насамперед до імен І. Канта та Р. фон Моля, – то побачимо, що для обох цих мислителів власне право, а також права і свободи людини виступали тим чинником, який дозволяв визначити чи є держава правовою чи ні. Нагадаємо, що у розумінні І. Канта «загальне правове громадянське суспільство» – це такий спосіб організації відносин між державою та суспільством, коли права людини стають головним критерієм їх співіснування і водночас – метою функціонування державної влади [55, с. 944]. Тобто, однією з основних ознак правової держави для І. Канта була не просто зв'язаність держави правом, а й визнання у якості основи цього права прав і свобод людини [187, с. 42]. Багато у чому схожим є розуміння сутності правової держави Р. фон Моля, який вважав, що основними функціями для цієї держави є підтримання правопорядку та забезпечення прав громадян [117, с. 256].

Таке ж ставлення до проблеми механізму правового забезпечення прав і свобод людини у правовій державі знаходимо й у працях багатьох дореволюційних російських та українських юристів. Як приклад наведемо лише

два висловлення. Перше з них належить В.В. Лункевичу, який писав, що у правовій державі права людини мають складати, так би мовити, святиню для інших людей і для держави, непорушну святиню, до якої необхідно ставитися з повагою [100, с. 60]. Друге ім'я, яке б ми хотіли згадати у цьому контексті – це видатний вітчизняний юрист Б.А. Кістяківський, який зазначав, що у правовій державі право і, зокрема, права людини і громадянина перебудовують державу, перетворюючи її на правове явище [63, с. 348].

Більше того, говорячи про сучасну теорію правової держави, маємо всі підстави для того, щоб наголосити, що на сьогодні увага, яка приділяється проблемі механізму правового забезпечення прав і свобод людини, не лише не втратила своєї актуальності, а навпаки – значно посилила її [204, с. 183].

Адже, незважаючи на всі відмінності, які можемо побачити у різних визначеннях того, чим є правова, соціальна держава, спільним для більшості авторів є визнання того, що побудова в Україні демократичної, правової, соціальної держави можлива лише за умови ефективного функціонування механізму правового забезпечення прав і свобод людини в Україні, у разі побудови надійної системи гарантій правового статусу, сприяння та захисту державою прав і свобод людини та громадянина. У цьому сенсі, ознака правового забезпечення статусу людини, наявність надійного механізму його захисту, поряд із реалізацією принципів поділу влади та верховенства закону, входить до системи універсальних ознак правової держави [154, с. 15].

Водночас необхідність звернення до функціонування механізму правового забезпечення прав і свобод людини дається взнаки не лише тоді, коли ми розглядаємо це питання в контексті побудови в Україні демократичної, правової, соціальної держави, а й при ретельнішому дослідженні самого поняття «правове забезпечення прав і свобод людини». Дійсно, виділяючи основні підходи до визначення поняття «правовий статус людини», ми фактично погоджуємось з тим, що науково-теоретичне тлумачення цього поняття має бути доповнено ще й змістовним дослідженням механізму правового забезпечення прав і свобод людини. Більше того всебічний аналіз

правового статусу людини як спеціального предмета вивчення загальної теорії права, змушує нас розглядати процес функціонування механізму правового забезпечення прав і свобод людини як невід'ємну складову його змісту, оскільки динаміка та постійний розвиток суспільних відносин (у тому числі й відносин, які складаються між державою, суспільством та окремими індивідами) надають поняттю правового статусу людини і громадянина не лише структурної (формальної), а й процесуальної визначеності.

Таким чином, дослідження проблем дієвості механізму правового забезпечення прав і свобод людини включає у себе вивчення та ретельний аналіз існуючих у вітчизняній та зарубіжній юридичній науці інститутів та гарантій його забезпечення, а також тих інституційних засобів (насамперед організаційного та юридичного характеру), які покликані перетворити загальне поняття «прав і свобод людини» на безпосередню реальність політико-правового життя і розвитку України. При цьому, на нашу думку, актуальність дослідження проблематики механізму правового забезпечення прав і свобод людини зумовлена двома основними причинами.

По-перше, реалізація проголошених у Конституції України цілей державного і суспільного розвитку, якими є правова, демократична та соціальна держава (ст. 1), безпосередньо пов'язана з налагодженням та забезпеченням ефективного функціонування механізму гарантування прав і свобод людини та громадянина. У цьому сенсі немає потреби доводити, що рівень розвитку свободи і демократії визначається не тільки формальним визнанням владою прав та свобод людини, але й наявністю діючих, ефективних гарантій правового статусу людини, механізмів реалізації та захисту прав і свобод людини та громадянина [48, с. 27]. А оскільки система основних прав, свобод і обов'язків людини та механізми їх захисту включаються до змісту поняття «правовий статус людини» [104, с. 18], то весь подальший конституційний розвиток України як незалежної, суверенної, правової, соціальної і демократичної держави безпосередньо пов'язаний із розвитком системи гарантій правового статусу людини.

Друга причина актуальності та необхідності висвітлення проблем функціонування механізму правового забезпечення прав і свобод людини полягає в тому, що поняття «права і свободи людини» повинно бути розглянуто не лише на ґрунті сучасної юридичної науки, але і з використанням праксеологічного підходу в контексті дієвості механізму захисту, реалізації та гарантування прав і свобод людини [209, с. 99].

Справді, як вже було вказано вище, поняття «прав і свобод людини» не повинно розглядатись лише в суто формально-юридичній площині, коли весь аналіз обмежується виключно процедурою тлумачення тих чи інших конституційних приписів, які описують формально-правове становище людини в державі. Адже права людини – це в першу чергу така юридична категорія, яка описує реальне місце людини в суспільстві, її можливості не лише знати про свої права, але й їх реалізовувати, вимагати від держави та її органів захисту конституційних прав, всіх тих відносин, які випливають з факту громадянства тощо. Більше того, теоретико-правовий аналіз правового забезпечення прав і свобод людини пов'язаний із дослідженням тих відносин, які виникають внаслідок його порушення. Таким чином, дослідження механізму правового забезпечення прав і свобод людини та його інституційних елементів складає невід'ємну частину загального аналізу поняття «правове забезпечення прав і свобод людини».

Однак, досліджуючи функціонування механізму правового забезпечення прав і свобод людини в Україні, ми повинні розпочати наш аналіз в першу чергу з чіткого визначення змісту цього поняття, а також його елементів.

На думку К.Г. Волинки, юридичний механізм забезпечення прав людини – це один із важливих засобів впливу, управління процесом забезпечення, який вбудований у структуру забезпечення прав людини і діє для підтримання її нормального стабільного стану, усунення дефектів, які з'являються. Водночас елементи даного механізму є проскрипцією основних параметрів процесу забезпечення та захисту прав особи, адже механізм існує у його рамках, відображаючи позитивні та негативні його якості [22, с. 41].

Механізм правового забезпечення визначається як динамічна система правових форм, засобів і заходів, дія і взаємодія яких спрямовані на запобігання порушенням прав людини чи на їх відновлення у разі порушення. Він містить у собі три елементи: 1) охорону прав; 2) захист прав; 3) юридичну допомогу людині [122, с. 12].

На думку В. Князева механізм правового забезпечення прав і свобод людини складається із таких елементів: а) юридичне закріплення гарантій прав, свобод та обов'язків, до яких відносяться їх непорушність та невідчужуваність; б) створення системи охорони державою прав, свобод та обов'язків, яка забезпечує їх реальне виконання та надійний захист від будь-яких посягань; в) розвиток суспільно-політичної активності громадян, формування в останніх свідомого ставлення до використання прав і свобод, виконання обов'язків, підвищення рівня їх правової культури; г) активізація діяльності об'єднань громадян, які сприяють захистові прав, свобод та обов'язків; ґ) державний і громадський контроль за станом забезпечення прав, свобод та обов'язків [65, с. 30].

На основі опрацьовано матеріалу, можна зробити висновок, що механізм правового забезпечення прав і свобод людини – це система засобів спрямованих на реалізацію та охорону правових принципів і норм, які закріплені на рівні чинного законодавства і мають на меті визначення місця та ролі людини з точки зору гарантування її прав в системі суспільних відносин. Отже, розглянувши загальне поняття «механізму правового забезпечення прав і свобод людини», а також його окремі інституційні елементи, нами було визначено, що ключовим суб'єктом в процесі функціонування цього механізму виступає держава в особі окремих органів державної влади та їх посадових осіб.

2.3. Правові гарантії забезпечення прав і свобод людини в сучасних реаліях

Комплексний характер трансформаційних процесів, які на сьогодні відбуваються в політико-правовому житті України, зумовлює необхідність проведення науково-теоретичних студій не лише окремих проблем, пов'язаних з формуванням тих або інших правових і політичних інститутів, удосконаленням окремих галузей вітчизняного законодавства, а й системну розробку питань, які виявляються значущими саме з точки зору свого змісту, в якому переплітаються одразу декілька проблем, що почасти досліджуються відокремлено одна від одної [159, с. 5].

Одним з таких питань, на наше переконання, є аналіз процесів правового забезпечення прав і свобод людини та громадянина в Україні в контексті реалізації таких конституційно окреслених орієнтирів державного та суспільного розвитку як правова, демократична та соціальна держава.

У цьому контексті привертає увагу позиція Ю.С. Шемшученка про те, що демократизм будь-якої держави визначається її ставленням до прав і свобод людини. За чинною Конституцією України утвердження та забезпечення прав людини є ключовим обов'язком держави. Щодо утвердження, то слід відмітити, що в Основному Законі, дійсно, закріплено широке коло особистих, соціально-економічних, політичних і культурних прав і свобод у відповідності до міжнародних стандартів. Що ж до реального забезпечення прав і свобод, то тут є серйозні проблеми. Найбільш важливою з них є проблема гарантій цих прав і свобод. Вона перебуває у площині відносин тріади «громадянин – суспільство – держава». У цій тріаді інтереси громадянина є домінантою, яка опосередковує взаємодію правової держави та громадянського суспільства. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність, закріплюється у ст. 3 Конституції України. Але держава взаємодіє часто не безпосередньо з громадянином, а через суспільство. Громадянське суспільство стає базисом демократичної держави лише тоді, коли його інтереси та інтереси держави не

протиставляються. Демократична держава має розв'язувати суперечності, що виникають між нею та суспільством [227, с. 239].

Така ж ідея прослідковується в міркуваннях А.М. Колодія, який наголошує на тому, що принцип реальності прав, свобод, обов'язків і законних інтересів людини та громадянина, разом із принципами верховенства права та поділу влади, становить основу правової держави. Сутність його в тому, що права, свободи, обов'язки та законні інтереси людини і громадянина мають бути не тільки продекларовані в законодавчих актах, а й забезпечені та гарантовані всіма соціальними суб'єктами, і насамперед державою [72, с. 136].

Відносно прав і свобод людини та громадянина, необхідно зазначити, що реальність означає такий їх стан, коли кожна людина не лише згідно з законом, але й фактично володіє цими правами і свободами, може в політично та юридично допустимих межах безперешкодно, за своєю волею як у суспільних, так і в особистих інтересах користуватися та розпоряджатися можливостями, які в них містяться, захищати їх від порушень і вимагати від компетентних органів держави відновлення цих прав і свобод.

Відповідно до позиції Ю.М. Соколенка, особливої уваги заслуговує проблема гарантій прав і свобод людини. Посилення гарантій прав і свобод людини та громадянина забезпечить реальність рівності всіх суб'єктів права перед законом. Адже не можна вважати демократичним суспільство, в якому не гарантовані права та свободи людини і громадянина [115, с. 383].

Гарантії прав і свобод людини та громадянина виступають важливою проблемою внутрішнього та зовнішнього правового розвитку, а їх забезпечення – це той критерій, за яким оцінюється досягнутий рівень демократії в конкретній державі. Водночас права та свободи людини і громадянина є однією з найважливіших суспільних цінностей, головним об'єктом більшості конституційно-правових відносин. Ефективність їх виконання, використання та дотримання, врешті їх реальність залежать від рівня їх захищеності, гарантованості.

З розвитком України як демократичної, соціальної, правової держави

зростає потреба в удосконаленні національних і міжнародних юридичних механізмів утвердження та забезпечення конституційних прав і свобод людини. Закономірно, що саме права та свободи людини, їх гарантії визначають нині гуманістичний вимір поступу Української держави і громадянського суспільства, їх потенційні та реальні перспективи стосовно подальшого розвитку на шляху до утвердження демократії та верховенства права [141, с. 234-235].

Окрім того, в юридичній літературі слушно наголошується на тому, що одним з напрямів суспільного прогресу є охорона і захист прав і свобод людини та громадянина. Забезпечення прав і свобод людини – необхідний атрибут будь-якої правової держави. Свого часу радянський вчений Г.П. Ємельянов стверджував, що важливу роль у реалізації прав і свобод відіграють їх конституційні гарантії. Саме тому під час осмислення проблем, пов'язаних із забезпеченням прав і свобод, головну увагу варто приділити ефективності механізму їх гарантій [40, с. 95].

Права людини – це суб'єктивні права, які виявляють не потенційні, а реальні можливості індивіда, та закріплені в конституціях і законах. Однак недостатньо проголосити права та свободи людини і громадянина, необхідно забезпечити існування гарантій цих прав і свобод, а також можливості їх реалізації в житті [45, с. 4]. Проголошення прав і свобод людини та їх неухильне дотримання – це різні речі. Питання про гарантії порушується кожного разу, коли відбувається перехід від належного до дійсного. Гарантії зазвичай виступають проблемою реальності правового явища [204, с. 179].

Найважливішим чинником забезпечення прав і свобод людини та громадянина, поряд з їх визнанням, дотриманням і повагою, є гарантування, яке здійснюється за допомогою специфічних засобів – гарантій, що надають усім елементам правового статусу особи справжнього змісту, завдяки яким стає можливим безперешкодне здійснення цих прав і свобод, їх охорона від можливих протиправних дій і захист від незаконних посягань. Процес формування правової держави та створення умов для поваги прав і свобод

людини – завдання надзвичайно складне, його вирішення можливе лише внаслідок багаторічних зусиль усього суспільства, пов'язаних із подоланням як спадщини минулого, так і тих помилок та прорахунків, що були допущені в останні роки.

На переконання Ю.М. Соколенка, головні причини незадовільного гарантування прав і свобод громадян полягають в ігноруванні соціальних наслідків політико-економічної трансформації суспільства. Це проявляється в руйнації соціальної сфери та її невід'ємних складових – освіти, науки і культури, перш за все через недостатнє фінансування. Занепад України поглиблюється суттєвими недоліками нормативно-правової бази та неефективністю організаційно-правових гарантій прав і свобод громадян України. Так, чинна Конституція України не вказує прямо на права громадян на доступ до культурних цінностей, як це передбачено Міжнародним пактом про економічні, соціальні та культурні права. Верховна Рада України так і не спромоглася прийняти до цього часу близько 50 спеціальних конституційних законів, призначення яких полягає у встановленні механізмів реалізації проголошених Конституцією прав і свобод громадян [186, с. 36].

Поняття гарантій прав і свобод людини та громадянина – явище історичне, і тому формування уявлень про права людини та їх гарантії розпочалося з найдавніших часів. Людина завжди відстоювала свої права та боролася за їх юридичне закріплення в нормативно-правових актах [9, с. 13].

В історичному аспекті М.М. Гуренко відмічає, що теоретичні ідеї та боротьба за права і свободи людини невід'ємно пов'язані з питанням їх гарантій [33, с. 8]. Однією з головних умов існування та гарантій прав і свобод людини є гармонізація взаємовідносин людини, суспільства та держави. На підставі дослідження зародження та розвитку ідеї гарантій прав і свобод людини та громадянина в ліберальній теоретико-правовій думці М.М. Гуренко робить висновок, що зростання важливості вивчення проблематики прав людини сприяло тому, що розгляд суспільних явищ, державних і правових інституцій і власне людини все частіше здійснюється через призму прав і

свобод. Більше того, представники ліберально-правової думки досить чітко окреслили, що належне функціонування держави, права, суспільства, свідома діяльність людини є важливими та необхідними умовами існування прав і свобод людини та громадянина [33, с. 134]. Так, у п. 16 французької Декларації прав людини та громадянина від 26 серпня 1789 р. було закріплено: «Кожне суспільство, в якому не забезпечена гарантія прав і не встановлено розподіл влади, не має конституції» [52, с. 179].

Визначенню правових гарантій забезпечення прав і свобод людини в сучасних реаліях, на наш погляд, об'єктивно має передувати розкриття змісту та встановлення обсягу таких понять як гарантії прав і свобод людини та громадянина.

У наукових працях побутують різні підходи до визначення поняття гарантій, що пов'язано як з обсягом, так і зі складністю цього питання. Доводиться констатувати, що запропоновані дослідниками дефініції з різною мірою повноти розкривають зміст цього складного явища. При цьому розуміння сутності гарантій прав і свобод особи, осмислення всієї системи гарантування має важливе теоретичне і практичне значення [9, с. 24].

В юридичній енциклопедичній літературі зазначається, що конституційні права та свободи людини і громадянина в Україні забезпечуються за допомогою встановлених законодавством гарантій [16, с. 402]. Причому під гарантіями прав і свобод людини та громадянина розуміються умови, засоби, способи, які забезпечують здійснення в повному обсязі та всебічну охорону прав і свобод особи. Поняття «гарантії» (франц. *garantie* – забезпечення, порука) охоплює всю сукупність об'єктивних і суб'єктивних чинників, спрямованих на практичну реалізацію прав і свобод, на усунення можливих перешкод їх повного або належного здійснення. Держава, яка закріплює права та свободи особи в законодавстві, бере на себе певні зобов'язання зі створення сприятливих умов для ефективного забезпечення останніх. Розрізняють чотири види гарантій: економічні, політичні, ідеологічні та юридичні (правові). Неухильне дотримання гарантій прав і свобод людини та громадянина є однією

з умов розвитку демократії, законності, прогресу в усіх сферах суспільного життя [16, с. 130].

На думку О.Ф. Скакун, проголошення будь-якого права людини, навіть закріпленого відповідними актами держави та її органів, – ніщо без реальних гарантій його здійснення. Під гарантіями прав і свобод людини та громадянина необхідно розуміти систему соціально-економічних, моральних, політичних, юридичних умов, засобів і способів, які забезпечують їх фактичну реалізацію, охорону та надійний захист. Без гарантій права та свободи людини і громадянина перетворюються на своєрідні «заяви про наміри», що не мають ніякої цінності ні для особи, ні для суспільства [180, с. 187].

Гарантії представляють собою складне соціально-політичне та юридичне явище, яке характеризує щонайменше три аспекти: 1) пізнавальний – дозволяє розкрити предметні теоретичні знання про об'єкт їх впливу, отримати практичні відомості про соціальну і правову політику держави; 2) ідеологічний – використовується політичною владою як засіб пропаганди демократичних ідей усередині країни та за її межами; 3) практичний – визнає гарантії в якості інструментарію юриспруденції, передумови задоволення соціальних потреб особи. Гарантії – це система соціально-економічних, політичних, моральних, юридичних, організаційних передумов, умов, засобів і способів, які забезпечують рівні можливості особі для здійснення своїх прав, свобод та інтересів [195, с. 275].

М.В. Вітрук під гарантіями прав, свобод, обов'язків і законних інтересів розуміє позитивно діючі умови та засоби, які забезпечують їх фактичну реалізацію, надійну охорону та захист для всіх і кожного. Негативні фактори не входять до переліку гарантій прав, свобод і обов'язків особи [20, с. 305].

У свою чергу О.В. Петришин інтерпретує гарантії прав і свобод людини та громадянина в якості системи загальних (політичних, економічних, духовних тощо) і спеціально юридичних засобів та інститутів, спрямованих на створення умов для реалізації прав людини, а також забезпечення їх всебічної охорони та захисту від порушень [46, с. 456].

Водночас С.Д. Гусарев, А.Ю. Олійник та О.Л. Слюсаренко стверджують, що гарантії забезпечення прав і обов'язків – це відповідні умови та засоби, які сприяють перетворенню в життя проголошених прав і свобод та виконанню обов'язків [34, с. 241].

Подібну позицію з цього приводу обґрунтовує К.Г. Волинка, яка вважає, що гарантії реалізації прав і свобод людини – це певні умови та засоби, які забезпечують реальне (фактичне) здійснення її прав і свобод; це сукупність установлених Конституцією норм, які виступають основним засобом захисту прав і свобод людини, а також певна система встановлених Конституцією правозахисних інститутів разом з основними принципами їх діяльності [24, с. 18].

На переконання С.П. Коталейчука та П.Я. Пісного, гарантії прав і свобод особи – це юридичні засоби забезпечення повного, неухильного та безперешкодного здійснення кожним своїх прав і свобод, охорони прав і свобод від можливих протиправних посягань та їх захисту від будь-яких незаконних порушень. При цьому вчені констатують, що часто під гарантіями розуміють також певні фактори або різноманітні умови забезпечення прав і свобод особи. Проте фактори та умови самі по собі не належать до гарантій, вони виступають лише загальними передумовами забезпечення прав і свобод особи [91, с. 493].

Відповідно до міркувань Є.О. Гіди, гарантії прав і свобод людини та громадянина – це система конкретних засобів, завдяки яким стає реальним ефективною реалізацією громадянами своїх прав і свобод, їх охорона та захист у разі правопорушення. Їх головне призначення полягає в забезпеченні всіх і кожного рівними правовими можливостями для набуття, реалізації, охорони та захисту суб'єктивних прав і свобод. Роль і значення гарантій прав і свобод людини та громадянина визначається тим, що вони є сукупністю різних факторів в економічній, політико-правовій, культурній та інших сферах життя суспільства, що створюють максимум можливих на конкретному етапі розвитку суспільства та держави умов і передумов для реального втілення в життя прав і свобод людини та громадянина [27, с. 186].

Окрім того, в наукових працях з теорії права та прав людини відмічається, що гарантії є важливим засобом захисту прав і свобод людини. Вони є системою норм, принципів і вимог, які забезпечують процес дотримання прав і законних інтересів людини. Призначенням гарантій є забезпечення найсприятливіших умов для реалізації конституційно закріпленого статусу людини. Таким чином, гарантії є засобом, що забезпечує перехід від передбачених конституцією можливостей до реальної дійсності. Як свідчить міжнародний досвід, ефективність гарантій залежить від рівня розвитку загальноправових принципів, стану економіки, рівня розвитку демократичних інститутів, реальності політичної системи суспільства, наявності системи досконалих законів у державі, ефективності механізмів реалізації законоположень, ступеня правової свідомості, правової культури населення, узгодженості інтересів населення та суспільства в цілому і наявності високоефективного органу конституційного контролю. Гарантії являють собою систему узгоджених факторів, що забезпечують фактичну реалізацію та всебічну охорону прав і свобод людини [95, с. 113 – 114].

У тлумачному словнику з конституційного права однойменні гарантії прав і свобод інтерпретуються як сукупність установлених конституцією процесуальних та інституціональних засобів захисту прав і свобод людини та громадянина, а також меж і умов їх можливих обмежень [121, с. 127].

Як стверджує В.В. Кравченко, гарантії прав і свобод людини та громадянина – це умови та засоби, що забезпечують ефективну реалізацію прав і свобод кожною людиною та громадянином. Найвищою гарантією прав і свобод людини та громадянина є конституційний лад України, заснований на неухильному дотриманні Конституції і законів України, принципах природного права та загальновизнаних нормах міжнародного права [93, с. 152].

У широкому значенні, відмічають Ю.М. Тодика та О.Ю. Тодика, поняттям «гарантії» охоплюється вся сукупність об'єктивних і суб'єктивних факторів, спрямованих на справжню реалізацію прав і свобод громадян, усунення причин і перешкод їх неповного або неналежного здійснення та

захисту від порушень [204, с. 182].

У свою чергу А.М. Колодій та А.Ю. Олійник характеризують гарантії реалізації прав, свобод та обов'язків людини і громадянина як систему умов і засобів, що забезпечують у сукупності здійснення конституційних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина. Ефективність цієї системи залежить від різних чинників, але основним серед них є наявність визначених елементів у системі функціонування державної влади. До них належать: а) наявність Основного Закону, дія якого не може бути припинена довільно; б) визнання державної влади похідною від влади народу та Конституції; в) закріплення на конституційному рівні основних прав, свобод та обов'язків, засобів та умов їх здійснення; г) наявність незалежної судової влади; г) можливість захисту своїх прав в Уповноваженого ВР України з прав людини та міжнародних правозахисних організаціях. Система гарантій прав, свобод та обов'язків особи містить передумови політичного, економічного, соціального, ідеологічного, правового характеру, що необхідні для їх реалізації, зокрема механізм їхньої охорони, захисту та відтворення [71, с. 261].

Водночас О.В. Скрипнюк вважає, що гарантії прав і свобод людини та громадянина: по-перше, завжди є конституційними, оскільки встановлені Конституцією та законами України, прийнятими на її виконання; по-друге, спрямовані на забезпечення конституційних прав і свобод людини та громадянина; по-третє, представлені системою різних загальних і спеціально-юридичних умов, засобів і механізмів реалізації прав людини та громадянина. Під гарантіями конституційних прав і свобод дослідник пропонує розуміти систему визначених Конституцією та законами України способів і юридичних механізмів забезпечення належної реалізації громадянських, політичних, економічних, соціальних, культурних та інших, закріплених у Основному Законі, прав і свобод людини та громадянина [184, с. 233].

На переконання Т.М. Заворотченко, під гарантіями прав і свобод особи потрібно розуміти, по-перше, певні умови, за яких можлива найповніша та всебічна реалізація прав і свобод особи; по-друге, засоби, які ефективно

забезпечують охорону та захист прав і свобод особи в разі їх незаконного порушення. Тобто гарантії прав і свобод людини та громадянина як загальне поняття представляють собою основні умови і засоби, за допомогою яких кожна особа має можливість реалізувати свої права. Причому поняття гарантій відрізняється від поняття конституційно-правових гарантій тим, що останні встановлюються Основним законом держави та іншими законодавчими актами.

Так, за своєю суттю конституційно-правові гарантії – це умови, які зобов'язана створити держава для реалізації конституційних прав і свобод своїм громадянам; за змістом – це система заходів, які спрямовані на реалізацію конституційних прав і свобод; за формою – це передбачені Конституцією і законами України організаційно-правові та нормативно-правові форми реалізації конституційних прав і свобод людини та громадянина. Звідси слідує, що конституційно-правові гарантії прав і свобод людини та громадянина в Україні – це передбачена Конституцією та законами України система правових норм, організаційних засобів і способів, умов і вимог, за допомогою яких здійснюється охорона та захист прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина [45, с. 32].

У наукових джерелах зустрічаються різні інтерпретації поняття гарантій тих чи інших різновидів конституційних прав і свобод. Зокрема Е.Є. Регушевський під конституційно-правовими гарантіями політичних прав і свобод людини та громадянина розуміє правові умови, що встановлені державою для забезпечення та реалізації прав і свобод особи у сфері політичного життя держави та суспільства, їх охорони й захисту засобами та способами, визначеними Конституцією і законами України, які ґрунтуються на економічних, політичних, соціальних, культурних та інших факторах суспільного життя [167, с. 9, 31].

Ю.В. Шевчук конституційно-правові гарантії екологічних прав громадян визначає як передбачену Конституцією та законодавством України систему нормативно-правових, організаційно-правових, еколого-економічних і програмно-цільових засобів, за допомогою яких здійснюється забезпечення,

охорона та захист прав громадян у сфері охорони навколишнього природного середовища, забезпечення екологічної безпеки та використання природних ресурсів [226, с. 41].

На переконання В.О. Боняк, гарантії конституційного права на освіту слід визначити як чітку систему соціально-економічних, політичних, юридичних та ідеологічних умов, засобів і способів, котрі забезпечують фактичну реалізацію, охорону та захист конституційного права людини і громадянина на освіту, за допомогою яких особистість (людина та громадянин) може реально захищати і відстоювати на законних підставах передбачену Конституцією України, законодавчими актами таку можливість [13, с. 100].

Природу гарантій конституційних прав і свобод людини та громадянина не можливо пізнати без аналізу ознак цих гарантій, що є специфічними рисами, за допомогою яких можна відокремити гарантії від інших інститутів правового статусу особи. Водночас для того, щоб дефініція поняття «правові гарантії забезпечення прав і свобод людини в сучасних реаліях» повно й об'єктивно розкривала основні характеристики та особливості цього складного за своїм змістом і багатоманітного за формами прояву явища, в ній повинні знайти своє відображення ті притаманні йому ознаки, що у своїй сукупності охоплюють найсуттєвіші його властивості.

Згідно з міркуваннями І.Й. Магновського, головними характеристиками гарантій прав і свобод людини та громадянина являються такі: по-перше, матеріальний зміст, тобто те, в чому гарантії прав і свобод у загальному вигляді знаходять своє виявлення в реальному повсякденному житті; по-друге, функціональне призначення, тобто ті завдання, які стоять перед гарантіями прав і свобод людини та громадянина у правовому суспільстві. Водночас дослідник відмічає, що гарантії прав і свобод виражають досягнутий ступінь розвитку сфер життя як окремо взятої особи, так суспільства в цілому. Їм притаманна низка ознак, а саме: нормативність, доцільність, формальна визначеність, виступають втіленням справедливості, системність, фундаментальність, безперервність та індивідуальність дії, значущість,

забезпеченість державою, універсальність, пріоритетність [105, с. 9].

Подібну позицію з цього приводу з незначними відмінностями обґрунтовує Є.В. Білозьоров[9, с. 25 – 27].

На думку Т.М. Заворотченко, гарантіям конституційних прав і свобод людини та громадянина властиві такі ознаки:

- вираження міри свободи, рівності та справедливості, яка втілюється в тому, що гарантії визнані у світовому співтоваристві, встановлюються державою таким чином, щоб свобода однієї особи не обмежувала свободу іншої (прояв справедливості);

- системність – усі гарантії пов'язані між собою та узгоджені;

- фундаментальність – гарантії прав і свобод людини закріплені не лише в основному законі держави, але й міжнародно-правових актах;

- постійний характер, тобто конституційно-правові гарантії не припиняють свою дію та не виникають безперервно, а існують постійно і застосовуються кожним учасником конкретних правовідносин;

- значущість, яка виражається в тому, що гарантії конституційних прав і свобод пов'язують відносини між людиною та державою, або державними і громадськими організаціями, або громадськими організаціями та людиною;

- державна забезпеченість свідчить про те, що державна влада, держава в цілому створюють загальні умови для реалізації гарантій, а у випадку порушення встановлених гарантій можуть застосовуватися заходи примусу;

- універсальність, тобто вони діють у всіх сферах суспільного життя, на всій території держави. Їх зміст та обсяг є однаковим для всіх фізичних і юридичних осіб, що підпадають під юрисдикцію Конституції України;

- пріоритетність, яка підкреслюється їх місцем розташування в одному з перших розділів Конституції України, а також закріплення гарантій у деяких міжнародно-правових актах;

- загальність більшості гарантій прав і свобод людини та громадянина, тобто належність усім особам, незалежно від громадянства України;

- індивідуальний характер деяких гарантій, тобто поширення їх на

конкретну особу при певних обставинах [45, с. 33-34].

Необхідно зазначити, що в юридичній літературі представлені різні підходи не лише до трактування поняття гарантій прав і свобод людини та громадянина, а й їх класифікації. Система гарантій прав і свобод особи є досить складною та розгалуженою через існування різних факторів, які забезпечують реальність таких прав і свобод. Систематизація гарантій прав і свобод людини та громадянина здійснюється по-різному, адже існує велика кількість теорій, доктрин, ідей стосовно класифікації останніх. Багатоманітність точок зору зумовлена різними дослідницькими підходами до цього питання, інтересами вчених тощо.

Система гарантій прав і свобод людини та громадянина має специфічні внутрішньосистемні зв'язки між її складовими частинами. Ці зв'язки відображуються в тому, що використання одних гарантій тягне за собою реалізацію інших, і, навпаки – втілення одних гарантій прав і свобод особи може бути підставою для припинення дії інших.

Так, П.М. Рабінович поділяє гарантії прав і свобод на загальносоціальні та спеціальні. До загальносоціальних належать: економічні, політичні, духовно-ідеологічні. Спеціальні – це встановлені державою юридичні норми, які спеціально спрямовані на забезпечення прав людини, а також практична діяльність із застосування цих норм та правозастосовувальні акти відповідних органів влади [162, с. 7-8].

Гарантії прав і свобод людини поділяють на загальні і спеціальні правові (юридичні). У свою чергу, до загальних гарантій включають: економічні, політичні, ідеологічні, організаційні та громадські [132, с. 191].

Ж.М. Пустовіт визначає гарантії прав і свобод людини та громадянина як юридичні, що поділяються на нормативно-правові та організаційно-правові гарантії [158, с. 10].

В.М. Чхиквадзе та О.А. Лукашова серед гарантій прав і свобод виділяють економічні, політичні, ідеологічні та юридичні [189, с. 76-84].

В.Ф. Погорілко ділить гарантії на дві основні групи: загальносуспільні (загальносоціальні) та юридичні. У свою чергу, поміж загальносуспільних гарантій учений розрізняє політичні, економічні, соціальні та духовні (культурні) гарантії, тобто відповідно до суспільних систем – політичної, економічної, соціальної, культурної (духовної), які склалися й функціонують у нашому суспільстві [125, с. 41].

К.Г. Волинка визначає загальні та правові (юридичні) гарантії, при цьому зауважує, що юридичні гарантії прав і свобод особи поділяються на нормативно-правові та інституційно-організаційні гарантії забезпечення прав і свобод особи [21, с. 8-9].

Отже, політичними, економічними, соціальними, ідеологічними і культурними гарантіями прав і свобод особи є певні суспільні сфери – політична, економічна, соціальна, ідеологічна і культурна, які історично склалися й функціонують у суспільстві. Необхідно зазначити, що ці гарантії забезпечують найбільш повну і всебічну реалізацію прав і свобод особи за наявних політичних, економічних, соціальних та інших передумов.

У суспільному житті реалізація прав і свобод забезпечується юридичними (правовими) гарантіями, що являють собою правові засоби, за допомоги яких реалізуються, охороняються, захищаються права й свободи громадян, поновлюються їх порушені права [95, с. 237]. Дотримання правових гарантій є однією з головних умов забезпечення законності та правопорядку в державі та в усіх сферах суспільного життя.

Ефективність правових гарантій прав і свобод людини залежить від Конституції та чинних нормативно-правових актів, розвитку правових принципів, здійснення конституційного контролю, а також від того, як виконують ці закони державні органи та громадські організації, які повинні створювати умови для реалізації прав і дотримання обов'язків громадянами. Правові гарантії прав і свобод особи, які формуються у громадянському суспільстві, залежать від інститутів демократії, економічного становища

держави, рівня правового виховання і культури населення, ефективного функціонування і взаємодії гілок державної влади.

Метою правових гарантій забезпечення прав і свобод людини в сучасних реаліях, на нашу думку, є:

- 1) юридичне закріплення прав, свобод і обов'язків людини та громадянина;
- 2) створення ефективної системи охорони й захисту державою прав і свобод людини, яка могла б забезпечити реалізацію цих прав та захистити від будь-яких посягань;
- 3) формування у громадян правової культури;
- 4) здійснення державного і громадського контролю за станом забезпечення прав і свобод.

Таким чином, роль і значення правових гарантій визначається тим, що вони створюють необхідні юридичні умови для перетворення закріплених у законодавстві прав і свобод людини та громадянина з можливостей на реальність.

Для того, щоб детальніше з'ясувати призначення правових гарантій забезпечення прав і свобод людини в сучасних реаліях, потрібно проаналізувати погляди вчених-юристів щодо цього виду гарантій.

Юридичні (правові) гарантії – це специфічні засоби забезпечення, реалізації, охорони та захисту прав людини та громадянина; першочергового значення вони набувають за практичної реалізації суб'єктивних прав громадянина. Тобто, це передбачені законом спеціальні засоби практичного забезпечення прав та свобод людини і громадянина [139, с. 40].

Правові гарантії поділяються на нормативно-правові й організаційно-правові. До нормативно-правових належать норми-принципи матеріального і процесуального характеру, правового статусу особи тощо. Організаційно-правовими гарантіями прав і свобод людини та громадянина за Конституцією України є Верховна Рада України (ст. 92), Президент України (ст. 102), Кабінет Міністрів України (ст. 116), суди (ст. 55), Уповноважений Верховної Ради

України з прав людини (ст. 55), прокуратура (ст. 121), органи місцевого самоврядування (ст. 143), адвокатура (ст. 59), політичні партії і громадські організації (ст. 36), міжнародні судові установи та відповідні органи міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна (ст. 55) [125, с. 41-45].

В юридичній науці існує позиція, що правові гарантії – це зумовлена особливостями економічного і суспільного ладу система умов і засобів, яка закріплена в чинному законодавстві та безпосередньо спрямована на забезпечення законності, безперешкодне здійснення, захист прав і свобод [59, с. 219].

Також до правових гарантій зараховують норми матеріального і процесуального права, які встановлюють організаційні форми діяльності та взаємовідносин органів держави і громадян [175, с. 58].

С.В. Бобровник правові гарантії визначає як: 1) оскарження в суді рішень органів держави та посадових осіб; 2) право на відшкодування збитків, завданих незаконними рішеннями осіб чи органів, що діють від імені держави; 3) право на правову допомогу; 4) можливість отримувати інформацію про зміст прав та обов'язків; 5) принцип презумпції невинуватості; 6) можливість обмеження конституційних прав та свобод [200, с. 107].

В.М. Скобелкін вважає, що правові гарантії – це правові та організаційно-правові засоби і способи, за допомоги яких забезпечується реалізація прав та виконання обов'язків, передбачених законодавством. Вони являють собою складну систему взаємозалежних елементів, що дають змогу організувати забезпечення, яке охоплює різні стадії реалізації прав та обов'язків, захист від посягань, поновлення порушених юридичних прав [181, с. 78].

С.В. Калашніков правові гарантії тлумачить як засоби і способи захисту прав і свобод особи, а також правоохоронну діяльність держави, правоохоронних та правозахисних органів, спрямовану на їх забезпечення [54, с. 17-25].

Потрібно зазначити, що в юридичній науці немає однозначної думки щодо поділу правових гарантій.

Так, Н.В. Вітрук поділяє правові гарантії на дві групи: 1) гарантії реалізації прав і свобод; 2) гарантії охорони прав і свобод [18, с. 31].

С.Г. Стеценко виділяє такі види правових гарантій: а) стан законодавства, його стабільність і відповідність розитковій відносин у суспільстві, рівень юридичної техніки; б) рівень діяльності з попередження і припинення правопорушень, зокрема заходів юридичної відповідальності; в) доступність і якість правосуддя; г) ефективність контролю за реалізацією правових актів [191, с. 195].

В.В. Кравченко правові гарантії за сферою дії поділяє на внутрішньодержавні та міжнародно-правові гарантії прав і свобод людини та громадянина [92, с. 101].

До системи правових гарантій прав і свобод особи належать такі складові елементи: матеріальні та процесуальні гарантії; інституційно-організаційні гарантії; галузеві гарантії; міжнародно-правові гарантії; юридична відповідальність [23, с. 217].

О.Ф. Фрицький зазначає, що правові гарантії – це надання державою формальної (юридичної) загальнообов'язковості тим умовам, які необхідні для того, щоб кожна людина могла скористатися особистими правами і свободами [212, с. 177].

Зважаючи на зазначене вище, можна дійти висновку, що правові гарантії забезпечення прав і свобод людини в сучасних реаліях – це сукупність правових засобів і способів, що визначають умови і порядок безперешкодної реалізації прав та свобод особи, а також їх охорону й надійний захист від протиправних посягань.

Необхідно зазначити, що визначальною ознакою правових гарантій є те, що функції, які вони виконують, охоплюють увесь процес забезпечення прав і свобод людини, а не тільки їх охорону та захист [73, с. 161-162]. Правові гарантії повинні забезпечити реальність проголошених державою прав і свобод

особи. Досягти такого результату можна завдяки наданню правовим засобам і способам закріпленості та створенню умов їх реалізації. Ефективність реалізації прав і свобод буде тоді, коли в чинному законодавстві будуть визначені реальні механізми та порядок їх здійснення, а не тільки регламентація та форми їх охорони й захисту.

Функціональне призначення правових гарантій забезпечення прав і свобод людини полягає в тому, що вони повинні забезпечити реалізацію, охорону та захист прав і свобод людини та громадянина.

На нашу думку, поняття правових (юридичних) гарантій прав людини як систему умов, засобів та способів забезпечення можливостей для реалізації своїх прав вживають зазвичай для визначення гарантій у широкому розумінні цього терміна. Щодо правових гарантій забезпечення прав і свобод людини, то потрібно зазначити, що ці правові умови, засоби та способи визначають послідовний порядок дій щодо реалізації прав і свобод людини у спосіб та форму, що закріплені чинним національним законодавством держави й нормативно-правовими актами міжнародного права.

Всі перелічені вище класифікації правових гарантій забезпечення прав і свобод людини, за своєю суттю вірні, однак вони проведені враховуючи певні окремі ознаки гарантій і не відображають в повному обсязі їх характер. На нашу думку, доцільно і найбільш правильно було б умовно поділити всі правові гарантії забезпечення прав і свобод людини на дві великі групи: нормативно-правові та організаційно-правові гарантії забезпечення прав і свобод людини.

Нормативно-правові гарантії включають в себе сукупність правових норм, за допомогою яких забезпечується реалізація, порядок охорони і захисту прав і свобод людини, тобто це об'єктивне право. До них відносяться правові гарантії, які закріплені в конституціях держав та інших законах і міжнародно-правових актах.

Організаційно-правові гарантії – це механізм держави, органи місцевого самоврядування, посадові особи, а також політичні партії і громадянські організації, засоби масової інформації, міжнародні правозахисні організації та

їх діяльність у сфері правотворчості і правозастосування, спрямована на створення сприятливих умов для реального користування громадянами своїми правами і свободами.

Проаналізуємо детально нормативно-правові гарантії прав і свобод людини. Так, ці гарантії, на нашу думку, за характером правових норм поділяються на матеріальні і процесуальні, за сферою дії – міжнародні та внутрішньодержавні.

Таким чином, основою нормативно-правових гарантій прав і свобод людини та громадянина виступають матеріальні та процесуальні гарантії, які у своїй сукупності становлять вихідні нормативні положення, що закріплюють основні правові засади забезпечення реалізації, охорони і захисту прав та свобод особи. Необхідність віднесення їх до окремої підгрупи зумовлюється характером поділу правових норм на матеріальні та процесуальні.

Закріплюючи у відповідних правових нормах матеріальні гарантії – нормативні приписи, що мають на меті створити сприятливі юридичні умови для ефективного здійснення кожною особою своїх прав і свобод, держава водночас визначає конкретні форми і механізми їх реалізації та захисту, закріплюючи їх у процесуальних нормах і утворюючи, таким чином, процесуальні гарантії реалізації прав та свобод.

Матеріальні нормативно-правові гарантії прав і свобод особи являють собою головні принципи суспільного устрою, а також загальнообов'язкові правила поведінки суб'єктів правових відносин – держави, її органів та посадових осіб, громадських організацій, окремих індивідів, яким вони повинні слідувати для створення належних умов ефективної реалізації прав і свобод, попередження будь-яких порушень прав і свобод, а у випадках їх порушення для захисту і відновлення.

Процесуальні гарантії прав і свобод особи – це встановлені законом специфічні юридичні засоби процедурного забезпечення реалізації норм, які закріплюють матеріальні гарантії прав та свобод і потребують певного порядку втілення, наприклад, право на судовий захист, право на оскарження дій або

бездіяльності органів державної влади та їх посадових осіб, право на конституційне звернення реалізується в процесуальній формі, яка визначена відповідними нормативними актами.

Процесуальні юридичні гарантії служать формою реалізації відповідних матеріальних гарантій, визначаючи конкретні шляхи і методи їх здійснення в певних життєвих ситуаціях. Матеріальні та процесуальні гарантії прав і свобод особи знаходять своє відображення в діючому законодавстві: матеріальні правові гарантії закріплюються в нормах Конституції, законів та інших нормативно-правових актів; а процесуальні – у відповідних процесуальних актах, хоча головні принципи їх реалізації відображаються в матеріальних нормах.

Міжнародно-правові гарантії складаються із системи загальновизнаних принципів та правових норм, які регулюють процес забезпечення прав і свобод людини та соціальних спільнот (народ, нація), а також діяльність міжнародних установ і організацій, що наділені відповідними функціями та повноваженнями [9, с. 66].

Основні принципи міжнародного права як основні правові гарантії знайшли своє закріплення у Статуті ООН (1945 р.), Декларації про принципи міжнародного права (1970 р.) і Заключному акті (1975 р.). Статут і Декларація називають тільки сім принципів: 1) незастосування сили або загрози силою; 2) мирного вирішення міжнародних спорів; 3) невторчання; 4) співробітництва; 5) рівноправ'я і самовизначення народів; 6) суверенної рівності держав; 7) добросовісного виконання зобов'язань за міжнародним правом [116, с. 208].

Заключний акт 1975 року додатково назвав ще три принципи міжнародного права: 1) територіальної цілісності, 2) поваги прав людини; 3) непорушності кордонів. Останній принцип визнано лише щодо європейського регіону, а це означає, що цей принцип не може вважатися універсальним [220, с. 48-49]. Отже, міжнародно-правові акти повинні відповідати основним принципам міжнародного права, які мають імперативний характер.

Міжнародні правові акти про права людини містять певні міжнародні гарантії, які закріплені в міжнародних деклараціях, конвенціях, пактах, договорах та інших документах правового характеру і, які є обов'язковими для виконання всіма державами.

Внутрішньодержавні правові гарантії представлені системою чинного законодавства – Конституцією та законами України, міжнародними договорами, щодо яких Україна взяла на себе зобов'язання в сфері забезпечення прав людини, указами Президента України, іншими нормативно-правовими актами у сфері захисту прав і свобод людини.

Відомо, що Конституція України встановлює загальні принципи нормативно-правових гарантій забезпечення прав і свобод людини. Зокрема, ст. 57 Основного Закону визначає, що закони та інші нормативно-правові акти, які визначають права громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом. В іншому випадку, такі нормативно-правові акти є нечинними. Ч. 3 ст. 22 Конституції України містить застереження щодо звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод чи то при прийнятті нових законів або внесенні змін до існуючих.

При цьому конституційні права і свободи людини і громадянина, згідно зі ст. 64 Основного Закону, які встановлені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 не можуть бути обмеженими, крім випадків, передбачених Конституцією України. Окремі обмеження прав і свобод, із зазначенням строку дії цих обмежень, можуть встановлюватися виключно в умовах воєнного або надзвичайного стану.

Необхідно зазначити, що у кожній державі права людини і громадянина здійснюються не тільки шляхом застосуванням нормативно-правових гарантій, але й за допомогою організаційно-правових гарантій. Навіть за наявності прогресивної і добре налагодженої правової системи й системи прав і свобод людини та громадянина реалізація їх може і не відбутися, якщо державними органами, посадовими особами та громадянськими організаціями не здійснюватиметься спеціальна організаційна робота щодо забезпечення прав і

свобод людини і громадянина. Застосування правових норм полягає в активних діях щодо організації їх здійснення у правовідносинах, у застосуванні їх до конкретних фактів. Це загальна умова реальності прав і свобод людини і громадянина, всієї системи їх юридичних гарантій.

У багатьох демократичних державах світу організаційно-правові гарантії мають перевагу над нормативно-правовими. Наприклад, Конституції Німеччини, Швейцарії, США та інших демократичних держав не відображують в собі такого широкого переліку гарантій конституційних прав і свобод і не відповідають такому ступеню сучасним міжнародно-правовим стандартам як Конституція нашої держави. Натомість правовий і демократичний характер цих держав підтверджуються завдяки організаційно-правовим гарантіям прав і свобод людини. Організаційна діяльність компетентних державних органів та громадських організацій щодо забезпечення реалізації вимог правових норм входить до складу правових гарантій прав і свобод людини та громадянина. Ця діяльність спрямована на максимально повне забезпечення і реалізацію загальних і спеціальних гарантій прав і свобод людини та громадянина [139, с. 40].

Як свідчить досвід, наявності демократичної спрямованості державної політики недостатньо. Необхідним чинником та умовою ефективного державного управління у сфері забезпечення основних прав і свобод людини та громадянина є наявність повної та достовірної інформації про практику її реалізації. Вдосконалення чинного законодавства потребує вивчення громадської думки, збирання й аналізу інформації, що надходить від громадян, їх думок, оцінок, побажань, зауважень відносно майбутніх правових норм, що допомагає здійснити гласність у роботі органів влади. Адже, з одного боку, гласність надає владі можливість одержувати оперативну, повну й достовірну інформацію про стан справ у сфері забезпечення декларованих прав людини і громадянина, а за іншого – зобов'язує владу постійно інформувати громадськість про здійснення та перспективні кроки щодо втілення в життя проголошених гуманістичних ідеалів. У підсумку це призводить до

налагодження стійких взаємних інформаційних зв'язків між державою і громадянським суспільством, розбудови розвиненої інформаційної інфраструктури [203, с. 22-24].

Організаційно-правові гарантії спрямовані на забезпечення і захист прав і свобод людини та громадянина, боротьбу з правопорушеннями, затвердження режиму законності. Виконання цих задач неможливо без нормального функціонування юрисдикційних і судових органів, їх структурних підрозділів. Організаційно-правові гарантії створюються в результаті діяльності законодавчих, виконавчих, правоохоронних і судових органів.

Систему організаційно-правових гарантій в Україні становлять: держава як соціальна і правова, органи державної влади – Верховна Рада України (статті 85, 92), Уповноважений Верховної Ради з прав людини (стаття 101), Президент України (статті 102-106), Конституційний Суд України (статті 147-150), органи правосуддя (статті 124-129), органи прокуратури (статті 121), Кабінет Міністрів України та інші центральні органи державної виконавчої влади (стаття 116), місцеві державні адміністрації (стаття 118-119), органи місцевого самоврядування (статті 143, 144), органи міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна (стаття 55), адвокатура (стаття 59), політичні партії та громадські організації (статті 36-37), профспілки та інші неурядові організації (молодіжні, дитячі, релігійні та інші), засоби масової інформації [84, с. 176].

У цілому більшість юристів визначають поняття організаційно-правових гарантій як систематичну організаторську діяльність держави та всіх її органів, посадових осіб, громадських організацій і політичних партій, засобів масової інформації, а також міжнародних правозахисних організацій у сфері правотворчості, правозастосування, правової охорони, спрямованої на створення сприятливих умов для реального користування громадянами своїми правами, свободами і виконання обов'язків [79, с. 222]. Зміст організаційно-правових гарантій складає визначення, прийняття та розв'язання державою завдань соціальної та правової політики, державний і громадський контроль,

обробку інформації щодо прав людини, організаційні процедури застосування засобів зв'язку і техніки та інше [196, с. 282].

Отже, метою організаційно-правових гарантій є підвищення ефективності використання всіма громадянами національних і міжнародних гарантій прав і свобод, а також створення належних умов для виконання їх обов'язків.

Таким чином, узагальнивши все викладене вище, а також беручи до уваги необхідність відображення у визначенні правових гарантій забезпечення прав і свобод людини їх матеріального і функціонального змісту, вбачається обґрунтованим запропонувати таку дефініцію. Правові гарантії забезпечення прав і свобод людини – це правові умови, засоби та способи, які визначають процедуру (матеріальний зміст), за допомоги якої особа може фактично здійснювати свої права і свободи з метою досягнення певного соціального блага у спосіб та за формою (функціональний зміст), що закріплені міжнародно-правовими актами та чинним національним законодавством держави.

Висновки до розділу 2

Підсумовуючи результати проведеного дослідження щодо правового забезпечення прав і свобод людини в сучасних реаліях, формулюємо такі висновки:

1. Права та свободи людини і громадянина – це встановлена нормами чинного законодавства міра можливої поведінки індивідів, спрямована на досягнення певного соціального блага, а також здатність поводитися відповідним чином, вимагати належної поведінки від інших суб'єктів і звертатися для захисту цих можливостей до компетентних державних й інших уповноважених органів та їх посадових осіб.

2. Виходячи із принципів та норм міжнародного права, а також нормативних положень Конституції та чинного законодавства України, права і свободи людини та громадянина можна класифікувати на такі групи:

- громадянські (особисті) права і свободи людини та громадянина: право на життя (ст. 27); право на повагу гідності (ст. 28); право на свободу і особисту недоторканність (ст. 29); право недоторканності житла (ст. 30) та ін.;

- політичні права і свободи людини та громадянина: право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36); право брати участь в управлінні державними справами, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (ст. 38) та ін.;

- економічні права і свободи людини та громадянина: право володіти, користуватися, розпоряджатися своєю власністю (ст. 41); право на підприємницьку діяльність (ст. 42) та ін.;

- соціальні права і свободи людини та громадянина: право на працю (ст. 43); право на відпочинок (ст. 45); право на житло (ст. 47) та ін.;

- культурні права і свободи людини та громадянина: право на освіту (ст. 53); свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості (ст. 54) та ін.

3. Правовою основою щодо забезпечення прав та свобод людини може слугувати: 1) визнання і впровадження в національне законодавство основних принципів та інститутів демократії; 2) визнання і впровадження міжнародних стандартів з прав людини; 3) наявність гарантій забезпечення прав і свобод людини; 4) наявність механізму розподілу влад; 5) присутність дійсної дієвої судової влади (при цьому людина повинна мати можливість вільно звертатися за захистом своїх прав і свобод як до суду власної держави, так і до міжнародного судового органу) та ін.

4. Забезпечення прав і свобод людини – це діяльність держави, що ставить своїм завданням сприяння в реалізації прав і свобод людини шляхом нормативно-правового впливу на формування загальносоціальних (економічних, політичних, духовно-ідеологічних) та правових гарантій, які створюють умови, засоби та способи для ефективної охорони і захисту прав та свобод людини.

5. Механізм правового забезпечення прав і свобод людини – це система засобів спрямованих на реалізацію та охорону правових принципів і норм, які закріплені на рівні чинного законодавства і мають на меті визначення місця та ролі людини з точки зору гарантування її прав в системі суспільних відносин.

6. Правові гарантії забезпечення прав і свобод людини – це правові умови, засоби та способи, які визначають процедуру (матеріальний зміст), за допомоги якої особа може фактично здійснювати свої права і свободи з метою досягнення певного соціального блага у спосіб та за формою (функціональний зміст), що закріплені міжнародно-правовими актами та чинним національним законодавством держави. Правові гарантії забезпечення прав і свобод людини поділяються на дві великі групи: нормативно-правові та організаційно-правові гарантії забезпечення прав і свобод людини.

РОЗДІЛ 3
ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ
В ПРАВОВИХ СИСТЕМАХ СВІТУ (НА ПРИКЛАДІ
КОНТИНЕНТАЛЬНОГО ТА МУСУЛЬМАНСЬКОГО ПРАВА)

3.1. Правове забезпечення прав і свобод людини в романо-германській правовій системі (на прикладі Федеративної Республіки Німеччини та України)

Поняття «правова система» тісно пов'язана з проблемою порівняльного правознавства, служить для позначення певної єдності правових систем, що мають тотожні юридичні ознаки, відбивають своєрідність названих систем, обумовлені подібністю конкретно-історичного розвитку їх елементів, що відображають відносну самостійність правової форми, особливості техніко-юридичного змісту права, що є підставою для їх інтеграції у правові сім'ї [197, с. 548-549]. У цьому зв'язку правова система виступає об'єктом порівняльного правознавства як вихідна база, підґрунтя порівняльно-правових досліджень [109, с. 105]. Проте, як справедливо зазначають О.І. Харитонова і Є.О. Харитонов, у сфері порівняльного правознавства це поняття, незважаючи на його широке застосування, залишається мало дослідженим [215, с. 24].

Порівняльне правознавство, або юридична компаративістика – це наука, що займається дослідженням загальних і специфічних закономірностей виникнення, розвитку й функціонування сучасних правових систем світу [171, с. 30].

Як об'єктивно необхідний розглядається процес пізнання права в загальносвітовому порівняльному аспекті (між різними правовими системами світу), тобто як міжнаціональне порівняння, співставлення різних правових систем, що існують у державах світового співтовариства [178, с. 558]. В основі такого порівняння знаходяться процеси, що закономірно відбуваються у світовому співтоваристві: розробка і формування правових систем молодих

держав, розширення і поглиблення зв'язків між державами та групами країн, інтеграція низки країн в єдине ціле.

Порівняння дозволяє класифікувати державно-правові явища, властиві правовим системам різних країн, з'ясувати їх історичну послідовність, генетичні зв'язки між ними, ступінь запозичення елементів (норм, принципів, форм права) однієї правової системи з іншою. Важливою особливістю загального порівняльного правознавства є його орієнтація насамперед на дослідження стикових проблем, що лежать у площині порівняльного аналізу різних правових систем миру.

Тому об'єктами загального порівняльного правознавства можуть бути: а) сучасні типи правових систем (загальне міжтипове порівняння); б) правові системи різних типів (специфічне міжтипове порівняння); в) правові системи, що належать до одного типу (внутрішньотипове порівняння) [178, с. 558-561]. Наука порівняльного правознавства покликана охопити порівнянням правові системи, представити сучасну карту світу, де, по можливості, право кожної країни віднесено до певного типу (сім'ї) правових систем. Таким чином, одним із основних завдань цієї науки є проведення наукової класифікації правових систем світу. Саме тому дослідники роблять висновок про самостійність порівняльного правознавства як юридичної доктрини [146, с. 3-5].

Порівняльне правознавство прагне тримати в полі зору всі основні правові системи сучасності. При цьому виникає ситуація рівності правових систем у науковому плані, у їх теоретичному вивченні та класифікації. Визнання паралельного існування різних правових систем створює сприятливий ґрунт для плідного співробітництва юристів різних країн, якими б різними не були їхні соціально-політичні системи і правові структури. Перед юристом-компаративістом стоїть завдання шляхом об'єктивного вивчення й зіставлення діючих правових систем знаходити найкращі юридичні рішення конкретних соціальних проблем у певному соціально-економічному, політичному й культурному контексті [215, с. 24]. Не є тому випадковим те, що

інтерес до порівняльно-правових досліджень набуває за сьогоденних умов великого значення в усіх країнах колишнього СРСР, які стали на шлях розбудови правової, демократичної державності [193, с. 11].

Правова система є об'єктивно існуючою реальністю, тому поряд з культурно-історичними в ній присутні соціальні, етнічні, політичні, економічні, міжнародні чинники, що визначають її зміст і характер функціонування на конкретному етапі суспільного розвитку [224, с. 17]. Для обґрунтування такого підходу до вивчення правової системи висловлюються різні тези. Відповідно до однієї з них пізнання права в порівняльному плані є не суб'єктивним, а об'єктивно необхідним процесом, оскільки в основі його лежать тенденції, які об'єктивно відбуваються у світовому співтоваристві. Вони полягають у розширенні й поглибленні зв'язків між окремими державами та їх групами, в інтеграції низки країн у єдине ціле, в усвідомленні правлячими елітами безперечного факту, що національно-правовий, (як і будь-який інший), ізоляціонізм за сучасних умов призводить лише до негативних наслідків як для окремих правових систем, так і для світової спільноти в цілому [99, с. 97].

Правові системи можна класифікувати за різними критеріями: юридичними, економічними, географічними, етнографічними, ідеологічними та ін. Співвідношення цих критеріїв у різних країнах різноманітне, у той час, як зазвичай використовуються підстави для класифікації правових систем, що опираються головним чином на етнографічні, техніко-юридичні й релігійно-етнічні ознаки права.

Самепорівняльнеправознавстводозволяє на підставісхожихюридичнихознак (структура джерел права, йогопровіднихінститутів і галузей, правової культури ітрадицій) групуватиокреміправовісистеми у правовусім'ю.Об'єктом цієї науки єправовісистеми, які, як і право, існуютьупросторійучасі. Сама ідеягрупуванняправових систем управовіоб'єднаннявиникла в порівняльномуправознавстві в 1900 р. і набула значного поширеннявже на початку ХХ ст. Наприклад, учасники I Міжнародногоконгресупорівняльного

права в 1900 р. розрізняли французьку, англоамериканську, німецьку, слов'янську і мусульманську правові сім'ї [128, с. 97].

У сучасному світі, зазвичай як правило, розрізняють такі правові масиви, як-то: національна правова система, правова сім'я, групи правових систем.

Відомий правознавець Р. Давід писав: хоча у світі існує велика чисельність правових систем, вони можуть бути зведені в обмежене число сімей. Тим самим право будь-якої держави може бути вивчено, без детального дослідження кожної правової системи, лише з акцентом уваги на загальних характерних рисах основних сімей права. Порівняльний метод дозволяє на підставі подібних юридичних ознак (структура права, джерела, історія виникнення інститутів й галузей права, правова культура й традиції) групувати правові системи сучасності в нову категорію «правова сім'я». Як уже вказувався вище, вперше цей термін був уведений у юридичну літературу компаративістом Р. Давідом, що займався багато років дослідженням правових систем сучасності [35, с. 18-19].

Правова сім'я утворюється з національних правових систем, поєднаних на основі подібності наступних ознак: структура права, юридична практика, джерела права, правова ідеологія. Р. Давід виділяє три головні групи правових сімей: 1) романо-германську; 2) сім'ю загального права; 3) сім'ю соціалістичного права. Поряд з названими правовими сім'ями, які автор називає основними, існує Індія, Далекий Схід, Африка, мусульманський світ, які, на думку автора, залишаються вірні поглядам, де право розуміється зовсім інакше і йому приділяється інша роль, ніж у західних країнах. [35, с. 18-19].

Щодо груп правових систем і правових сімей національні правові системи виступають як особливе, одиничне явище [198, с. 188].

Необхідно зазначити, що стосовно тієї чи іншої країни використання поняття «національна правова система» дуже важливо, тому що в останній поряд із власне правом можуть відігравати визначальну роль або судова (юридична) практика, або правова ідеологія, від чого, у свою чергу, залежать увесь лад, увесь світ правових явищ [2, с. 157]. Їх своєрідність багато в чому

виражена в центральній ланці юридичного регулювання – в особливостях висновку, що вирішує дану життєву ситуацію і владно затверджує правопорядок у суспільстві.

Саме за цією ознакою сьогодні вирізняються сім'ї правових систем: а) сім'я права континентальної Європи – романо-германське право; у цих системах на першому місці стоїть закон (системи Франції, ФРН, Італії, Іспанії та ін.); б) англосаксонського загального права – прецедентне право Великобританії, США; де домінуюче значення має судова, юридична практика, прецедент; в) релігійно традиційних систем таких як мусульманське право; - у них визначальну роль відіграє релігія (системи, властиві низці держав Азії й Африки); г) сім'я заідеологізованих систем таких як колишнього Радянського Союзу чи інших соціалістичних країн (до 90-х років ХХ ст.) де провідна роль належала партійній ідеології [3, с. 144].

У романо-германському праві таке рішення запрограмоване в загальнообов'язкових нормах, а практично втілюється шляхом реалізації норм права та їхнього застосування. В англосаксонському загальному праві подібні норми у вигляді прецедентів виростають безпосередньо із судових рішень, причому судді орієнтуються не тільки на існуючий прецедент (тим більше, що в цьому випадку його може й не бути, але й конкретно на такі неправові критерії: розумність, справедливість та ін.). Що ж стосується двох останніх зі згаданих сімей (релігійно-традиційних, заідеологізованих), то основи програмованих ними рішень життєвих ситуацій кореняться взагалі «поза правом», в історичних традиціях, канонах релігії, постулатах ортодоксальної ідеології, а також у звичаях, і вже через них відповідні правові системи затверджуються як публічна підстава для вирішення зазначених життєвих ситуацій [3, с. 47].

Необхідно відзначити, що групи національних юридичних систем можуть бути класифіковані й за іншими рубрикаціями. Так, О. Шпенглер під кутом зору своїх своєрідних поглядів на міфологію світової історії виокремлює право античне, арабське, західноєвропейське (вирізняючи в останньому групі, близькі до розглянутого тільки що «сім'ї» - англійське, романське, німецьке

право) [229, с. 61].

Проте жодна з класифікацій правових сімей не є вичерпною для правових систем світу, тому в науковій літературі можна зустріти різноманітні типологічні підрозділи сімей національного права. У наведеній класифікації своєрідність правової сім'ї визначається характером її джерел: юридичних, духовних (релігія, етика тощо) й культурно-історичних. Одна з цих ознак може переважати в розмежуванні правових сімей.

Так, форма, перелік та ієрархія юридичних джерел права (його форм) традиційно розглядається як основне розходження між сім'єю загального права і романо-германського. Зокрема, для романо-германської правової сім'ї, право виступає у вигляді норм, що мають законодавче вираження (у формі закону або кодексу), а суб'єкт правозастосування лише порівнює конкретну ситуацію із загальною нормою і в ній знаходить вирішення справи. Основне джерело англосаксонського (загального) права - судовий прецедент, тобто судові рішення судів певного рівня щодо конкретного випадку, спосіб обґрунтування яких для інших нижчестоящих судів є зразком вирішення аналогічних справ.

У рамках тієї чи іншої правової сім'ї можливі більше окремі часткові елементи, представлені певною групою правових систем. Так, у романо-германській правовій сім'ї виділяють групу романського права, до якої входять правові системи таких країн як Франція, Італія, Бельгія, Іспанія, Швейцарія, Португалія, Румунія, право латиноамериканських країн, канонічне (церковно-католицьке) право й групу німецького права, до якої належать правові системи ФРН, Австрії, Угорщини, скандинавських держав та ін. У англосаксонській правовій родині розрізняють правову систему Англії, США та право колишніх англомовних колоній Великобританії.

У зв'язку з вищенаведеним В.М. Синюков пропонує наступну класифікацію: 1) сім'я загального права (історично сформована в Англії в X-XIII ст.), 2) романо-германська правова сім'я (історичні корені якої сягають Римського права, I ст. до н.е. - VI ст.н.е.), 3) традиційні (Японія, низка держав Африки та ін.) і релігійні правові системи (право мусульманське, індуське), 4)

слов'янська правова сім'я [198, с. 178-199].

Цікавим, уявляється нам, є підхід А.Х. Саїдова до порушеної проблеми, який припускає глобальну типологію правових систем, засновану на соціально-економічних критеріях, і внутрішньотипову їх класифікацію, побудовану на юридичних критеріях. У філософському плані правова типологія розглядається ним як єдність загального (історичний тип права), особливого (правові сім'ї) і одиничного (конкретні національні правові системи, яких налічується біля двохсот). На думку правника, правова карта світу включає сім'ї права загального, романо-германського, скандинавського, латиноамериканського, соціалістичного права, а також право країн, що розвиваються [171, с. 165].

Також вирізняється концепція «правового стилю» німецького вченого К. Цвайгерта, що складається з таких чинників, як походження й еволюція правової системи; своєрідність юридичного мислення; специфічні правові інститути; природа джерел права та способи їх тлумачення; ідеологічні чинники [217, с. 210-212].

Своєрідність деяких правових інститутів є настільки значною, що вони відіграють вагому роль при визначенні стилю правової системи. У загальному праві такими інститутами є, наприклад, представництво, відшкодування шкоди, а в романському – доктрина причинності. Правові джерела й методи тлумачення права також є чинниками, які визначають стиль правових сімей, головним чином їхньої особливості та процесуальних норм. Це ж стосується й таких ідеологічних чинників, як політичні, економічні і правові аспекти релігійних вчень. Правова ідеологія англосаксонських, німецьких, романських і скандинавської правових сімей у цілому є однаковою.

Проте необхідно підкреслити, що представники вітчизняної правової думки всі національні правові системи поділяють на англосаксонську, романо-германську, слов'янську правові сім'ї і мусульманське право [146, с. 3-5].

Л. Фрідмен стверджує, що в сучасному світі існує різноманіття правових систем. Кожна країна має свою власну, у Сполучених Штатах Америки, крім того, ще й кожен штат має власну правову систему, яка має

справу із внутрішніми справами штату, а все це вінчає загальнонаціональна (федеральна) система. Не можна назвати жодної пари повністю адекватних правових систем. Кожна має свою специфіку стосовно своєї країни або своєї юрисдикції. Це, однак, не означає, що кожна правова система не має нічого спільного з якою-небудь іншою. Якщо дві країни мають однакові елементи в культурі і традиціях, їхні правові системи, як правило, будуть також подібними. Ми можемо зібрати правові системи в «сім'ї» - групи правових систем, що мають тотожні риси у структурі, сутності або культурі. Слово «сім'я» використано навмисно, адже в більшості випадків члени останньої пов'язані родинними зв'язками, тобто вони мають спільних батьків або навіть більш далеких предків і черпали свої закони з одного джерела. Англійські поселенці перенесли англійський закон у свої американські колонії, у Канаду, Австралію, на Нову Зеландію, Ямайку, Барбадос, Багами. Багато країн сучасного світу були колись частиною Британської імперії. Тепер вони незалежні й мають кожна свою власну правову систему, але вони зберегли основні спільні традиції. Правові системи в англійськомовному світі мають певну подібність. Іспанці принесли свої закони в Латинську Америку. Іспаномовні країни в цій частині світу також мають багато однакових рис і традиції [210, с. 16-18]. Не викликає ніяких сумнівів, на думку А.К. Романова, що сьогодні англійське право залишилося для багатьох країн тією моделлю права, що, можливо, з різних міркувань, не повинна впливати у всьому, але яка все ж користується загальною повагою й береться до уваги [169, с. 12].

Про вплив англійського права, про його масштаби та глибину говорить хоча б той факт, що воно становить відправну базу для провідної правової системи сучасного світу – права США і країн Британської Співдружності. Як справедливо відзначається в літературі, англійське право було формально прийняте першими поселенцями американських колоній за підґрунтя при формуванні власного права [10, с. 8].

Сьогодні загальне право одержало поширення в усьому світі. Воно становить фундамент, на якому відбудовані правові системи багатьох інших

країн, у тому числі деяких країн континентальної Європи.

Дійсно, англійське право порівняно з правом континентальним або романо-германським – це зовсім інше право. Насамперед воно становить собою не продукт логіки, системи й суворих теоретичних викладень, а завжди було й багато в чому залишається результатом досвіду суддів і процесуальних баталій учасників змагального правосуддя.

Американська правова система базується на системі загального (прецедентного) права, тобто права, створеного судами (за структурою американське право належить до сім'ї загального права, сформованого судовою практикою у вигляді прецедентів). Звідси робимо висновок, що серед джерел права в США особливе, визначне місце посідає судовий прецедент, а тому й основоположним принципом американської правової системи є принцип дотримання останнього. Це означає, що, розглядаючи конкретні справи, суд має дотримуватися раніше прийнятих судових рішень з аналогічних справ. Однак у США принцип дотримання прецеденту не вважається судами абсолютним і судова практика йде шляхом гнучкого його застосування, пристосовуючись на даному історичному етапі розвитку держави до політичних і соціально-економічних потреб правлячих кіл США [185, с. 86]. Визнання судового прецеденту джерелом права означає, що судові органи здійснюють не тільки юрисдикційну функцію (вирішення конфліктів на основі права), а й правотворчу.

Визнаючи особливу роль і значення англійського права в сучасному правовому процесі, необхідно відзначити також деякі ознаки зближення правової системи Англії з правовими системами, що ґрунтуються на рецепції принципів римського права. Так, в останні десятиліття процеси глобалізації, що відбуваються у всіх сферах життя сучасного суспільства, призвели до значного зближення правових систем Англії і країн романо-германської правової сім'ї [169, с. 12-15]. Це знаходить своє вираження, зокрема, у тому, що судовий прецедент починає відігравати все більшу роль у Німеччині, у Франції та в інших країнах.

Останнім часом на значимість судового прецеденту для розвитку національної правової системи України звертає увагу багато правників. Так С. Шевчук підкреслює, що в Україні починають складатися прецедентне конституційне право й відповідна судова правотворчість, що є, безумовно, значним прогресивним чинником для подальшого якісного розвитку конституційного правосуддя [225, с. 167-181]. Насамперед ідеться про забезпечення орієнтації на європейські стандарти прав людини, під якими П.М. Рабінович розуміє зафіксовані в юридичних актах і документах європейських міжнародних організацій певні показники змісту й обсягу цих прав, до досягнення яких заохочуються або ж зобов'язуються держави [160, с. 5].

Правотворча діяльність судів у правовій системі України формально (офіційно) не визнається, у доктрині інтерпретується суперечливо, але реально існує і через вищі судові інстанції впливає на розвиток права, також як це має місце й у низці інших країн Європейського континенту (Греції, Італії, Нідерландів, ФРН та ін.) [49, с. 3].

Варто відмітити, що у зв'язку з цим у літературі основний акцент робиться на запозиченнях з англійського права й на тому, що було сприйнято з англійської правової системи іншими країнами. Взяти хоча б такі ідеї, як презумпція невинуватості, принцип верховенства права, змагальність правосуддя або суд присяжних. Усе це, як і багато чого іншого, і становить невід'ємні елементи англійської правової культури. Сьогодні ці елементи знаходять міцну основу і впроваджуються як демократичні новели, покликані збагатити досвід інших правових традицій і культур.

При вивченні правової системи Англії можна переконатися, що стосовно зближення із системою континентального, романо-германського права англійськими юристами, суддями й політиками в останнє сторіччя також було зроблено чимало. Так, сьогодні в Англії активно функціонує законодавча галузь влади. Статутне право вже давно є провідним джерелом правових норм, а закону надається сила верховенства над прецедентом [169, с. 11]. Теоретично

парламент свої рішенням може скасувати норму прецедентного права. Триває робота над проектами кодифікації англійського законодавства. По цивільних справах розгляд в англійських судах уже мало чим відрізняється від того, що відбувається в судах континентальної системи.

Зустрічаються також держави, у яких діють кілька конкуруючих правових систем. В окремих випадках навіть недержавні спільноти можуть мати своє право, наприклад, право мусульманське, канонічне, індуське та ін. Крім того, у світі існує і своєрідна міжнародна правова система, що регулює міждержавні й зовнішньоторговельні відносини.

Л.А. Луць акцентує увагу на тому, що в умовах глобалізації й регіоналізації, зміни інфраструктури світу з'являється новий тип правової системи – міждержавний, який не досліджувався в юридичній літературі, хоча такий аналіз є об'єктивною потребою сьогодення. Особливо це стосується виявлення ознак, визначення поняття, структури міждержавних правових систем як нового явища, зокрема правових систем Ради Європи та Європейського Союзу, яким притаманні типологічні ознаки нового типу, встановлення подібних закономірностей їх формування й розвитку, формування механізму їх взаємодії з національними правовими системами, зокрема України. Виокремлюються наступні ознаки, що характеризують міждержавну правову систему. Це наявність: а) функціонування їх відповідно до загальновизнаних міжнародно-правових принципів і норм у межах, визначених установчими договорами; б) таких елементів, як суб'єкти міжнародного права (передусім, держав); в) постійних зв'язків між суб'єктами права, що виникають завдяки їх діяльності і виявляються через міжнародні правові відносини; наявність міжнародно-правових норм та інших правових засобів їх впорядкування; г) мети функціонування такої правової системи – досягнення міжнародного правопорядку. На цій підставі виявляються ознаки правової системи ради Європи та Євросоюзу [101, с. 95].

Зустрічаються також «гібридні» правові системи, які важко віднести до якої-небудь правової сім'ї, а необхідно вивчати з метою виявлення елементів,

які наближають її до певного стилю. Це стосується, наприклад, правових систем скандинавських і латиноамериканських країн [127, с. 62-74].

Правова система конкретного суспільства, що відображає його соціально-економічну, політичну й культурну своєрідність, становить собою національну правову систему. Вона визначає цінність останньої, виражає єдність суспільства й виступає одним із проявів державного суверенітету країни. Широке поняття «правова система» має істотне значення для характеристики права тієї чи іншої конкретної країни. Право, як частина світової культури, є неоднаковим для держав різних типів, форм, режимів. Для кожної держави сучасного типу характерний той чи інший тип права. Його сутність, зміст відіграють вирішальну роль для характеристики правової системи, властивої цій державі.

У юридичній літературі вироблені неоднозначні трактування поняття «правова система». В.М. Синюков визначає національну правову систему як конкретно-історичну сукупність права (законодавства), юридичної практики й пануючої правової ідеології окремої країни (держави). Із цього погляду можна погодитися з його думкою, що вивчення правових систем у їх індивідуальності припускає використання не універсальних абстракцій і генералізацій, а насамперед культурно-історичної конкретизації, що при достатній глибині також здатна здійснитися на рівні загальної теорії – теорії національної правової системи. Ось чому В.М. Синюков називає правову систему «справді людською організацією», в тому розумінні, що вона має гуманістичний характер, покликана служити перш за все людині. Виходячи з цього, характеризуючи сформовані на даний час правові сім'ї світу, він розкриває особливості правової ментальності, її культурно-історичні, національні релігійні джерела, традиції, що сприяє розкриттю сутності національної правової системи.

На думку вченого, ми сьогодні знаходимося на такому етапі, коли можна підійти до наявних фактів вітчизняного правового життя із трохи інших, ніж раніше позицій: не з формально-юридичних, соціологічних, психологічних, а через призму національно-історичної, культурно-типологічної природи

вітчизняного правового світу в інтересах пізнання конкретної цілісності й системності. Національна правова система (зараз їх у світі налічується біля двохсот) виражає конкретно історичний реально існуючий комплекс взаємозалежних субстанціональних і діяльнісних юридичних засобів, що функціонують у державі легітимно. Це система права, система законодавства, акти тлумачення і застосування норм права, правосвідомість, правові відносини, юридична практика, юридична техніка тощо. Взагалі «правове» в суспільстві, об'єднаному в державу, незалежно від того федеративна вона чи унітарна за формою територіального устрою, є його правовою системою. У правовій системі передбачається нерозривний зв'язок норм та органів, процедур їх прийняття й застосування. Правотворчі, правозастосовні, правоохоронні, судові органи є неодмінними складниками правової системи суспільства. Як прийняття правових норм, так і їх застосування не можна розглядати безвідносно до органів встановлюючих або реалізуючих [174, с. 46-48]. Тому визначальним чинником, за думкою О.Ф. Скакун, у назві «національна правова система» є наявність слів «суверенна держава» [177, с. 9].

Звичайно, в цьому випадку йдеться, наприклад, про національну правову систему України, Великобританії, Китаю. Щодо тієї чи іншої країни використання поняття «національна правова система» дуже важливо тому, що в останній поряд із, власне, правом можуть відігравати визначальну роль або судова (юридична) практика, або правова ідеологія, від чого, у свою чергу, залежить увесь лад, навіть правових явищ.

Поняття «національна правова система» полягає в тому, що воно охоплює правову систему як у статиці, так і в динаміці, в історичному розвитку. Будь-яка сучасна національна правова система становить собою підсумок, ставши результатом її тривалого історичного розвитку. Яскравим прикладом збереження історичних традицій у сучасній правовій системі може служити правова система ісламських держав, основними джерелами якої виступають Коран, Сунна та інші релігійні тексти, що виникли на початок першого тисячоліття й застосовувані для регулювання суспільних відносин у їх

первісному варіанті, без яких-небудь змін і новацій. Історична спадкоємність яскраво проявляється у правовій системі Англії, США, Франції та інших країн. Жодна сучасна система не може бути повністю зрозумілою в її істотних властивостях, ознаках без урахування її історичного розвитку.

Визначення поняття «національна правова система» і встановлення її типології має важливе значення для розвитку доктрини права й розробки концепції законодавства, оскільки без цього неможливе порівняння власних рішень та ідей з тими, що знайдені в інших країнах, а запозичення норм з чужого законодавства замість користі може завдати лише шкоди [192, с. 25-28].

У цьому зв'язку слушним бачиться твердження, що наявність у державі власної національної правової системи зумовлено тим, що в кожній з них діють свої правові звичаї, традиції, законодавство, існують юрисдикційні органи, особливості правового менталітету, правової культури, що склалися історично. Унаслідок цього в будь-якій країні правова система, будучи невід'ємним елементом правової культури, детермінована історичними й географічними чинниками і становить собою частину соціальної системи держави, охоплюючи всі правові явища - правотворчість, правову свідомість, діяльність по реалізації права, правову ідеологію тощо [47, с. 23-26].

Таким чином, національна правова система існує не як якийсь окремо взятий феномен, ізольований від інших явищ суспільного життя, а є елементом системи вищого рівня – соціальної системи як необхідного організуючого елемента співжиття людства, на значенні якого наголошується не лише в колективістських, а й в індивідуалістських соціально-правових доктринах.

З урахуванням наведеного національна правова система може бути визначена як зумовлена об'єктивними закономірностями (у тому числі культурними, історичними й географічними особливостями) розвитку певного об'єднання людей (громади, суспільства, держави, етносу) цілісна сукупність взаємопов'язаних норм, правових інституцій та юридичних явищ, що постійно відтворюються й використовуються людьми у процесі співжиття в рамках локальної цивілізації.

Отже, національна правова система розуміється як комплекс взаємопов'язаних, взаємоузгоджених та взаємозалежних між собою правових явищ та процесів, які розвиваються системно, циклічно та послідовно, а також правових інститутів, що здійснюють управлінський вплив на суспільні відносини у відповідності з чітко визначеною процедурою.

У сучасному світі, зокрема в країнах, що належать до романо-германської правової системи, права і свободи людини є одним із основних чинників розвитку суспільства. Якою б не була держава за своєю природою, який би політичний режим не панував, права та свободи людини, її взаємовідносини з державою завжди мали практичне значення, оскільки без урахування цього чинника неможливо було б встановити в суспільстві порядок, який би відповідав інтересам особи.

Сучасний період розвитку суспільства характеризується якісно новим станом, який визначається як процес глобалізації – всесвітній процес, що об'єднує національні утворення в єдину світову систему. Глобалізація передбачає зближення національних правових систем, створення єдиних правових стандартів, насамперед у сфері правового забезпечення прав і свобод людини [137, с. 26].

Слід наголосити, що стан дотримання прав і свобод людини в країнах постсоціалістичного табору (в тому числі і в Україні) залишається ще вельми далеким від міжнародних стандартів. Причинами цього є складна соціально-економічна ситуація, безробіття, бідність значної частини населення, недосконалість вітчизняної законодавчої бази та правозахисної практики, зокрема невиконання судових рішень, обмеження свободи слова, низький рівень правосвідомості і правової культури в суспільстві та недостатній рівень правової освіти.

В умовах розвитку державності України ключове місце належить формуванню правової системи, в якій одним із основних елементів є права і свободи людини з позицій як внутрішньодержавного, так і загальносвітового значення. Але на сьогодні існує ціла низка неврегульованих питань у сфері правового забезпечення особистих, політичних, соціальних, культурних, економічних прав і свобод людини. Зокрема, у сфері особистих прав – питання

невтручання в особисте життя, у сфері соціальних прав – проблема права на житло, у сфері культурних прав – питання права інтелектуальної власності та її захисту, у сфері економічних прав – право на працю та право приватної власності та механізми їх реалізації, у сфері політичних прав – право громадян змінити владу мирним шляхом, право мітингів та демонстрацій та ряд інших питань, що містять елементи неврегульованості.

Необхідно зазначити, що зі вступом України в міжнародні структури виникають проблеми, пов'язані з приведенням українського законодавства у відповідність до міжнародного, зокрема до європейського законодавства. Ця проблема є надзвичайно гострою, вона відтворює багато важливих сутнісних питань. З метою розбудови правової, демократичної держави в Україні є необхідність звернутися до досвіду розвинених європейських країн у сфері забезпечення прав і свобод людини. Адже гармонізація законодавства України і європейського співтовариства є запорукою успішного розв'язання проблеми ефективного забезпечення прав і свобод громадян України [15, с. 62].

Одним із ефективних засобів вивчення та узагальнення досвіду правового забезпечення прав людини є порівняльний (компаративістський) метод. Він дозволяє оцінити наявний стан соціального розвитку України на фоні досягнень розвинених зарубіжних країн у забезпеченні соціальних потреб громадян, визначити в цьому контексті конкретні законодавчі напрацювання, з'ясувати наявність дієвих механізмів для реалізації прав та свобод людини на практиці. Значення порівняльного методу також полягає і в тому, що він дозволяє з'ясувати спільні проблеми, які виникають в країнах-лідерах в процесі правового забезпечення прав людини.

Із використанням порівняльно-правового методу та метою вивчення та узагальнення сучасного стану правового забезпечення прав і свобод людини є необхідність звернутися до практики вирішення цього питання в країнах романо-германської правової системи, а саме Федеративної Республіки Німеччини (далі – ФРН).

Однією з найбільш розвинених в соціальному відношенні держав Західної Європи є Федеративна Республіка Німеччина. У соціальному просторі та правовому полі ФРН народжуються цінні ініціативи щодо

загальноцивілізаційного розвитку прав і свобод громадян. Саме Німеччина однією з перших держав світу проголосила себе соціальною; вона є визнаним лідером у справі законодавчого забезпечення соціальних прав і свобод людини і громадянина та створенні дієвих механізмів їх реалізації та захисту. Тому наукове узагальнення системи нормативно-правових актів соціального спрямування ФРН та можливість запозичення окремих положень в правову систему України має велике теоретичне і практичне значення.

Також Німеччина є досить хорошим прикладом щодо виконання Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція), оскільки за свою історію фактично не мала особливих труднощів із виконанням рішень Європейського суду з прав людини. У цьому контексті варто відзначити два важливих чинники, які допомагають цій країні виконувати свої міжнародні зобов'язання щодо правового забезпечення прав і свобод людини.

Насамперед, права людини та основоположні свободи, що закріплені у Конституції ФРН значною мірою є аналогічними тим правовим гарантіям, які містяться у Конвенції. Обидва документи розроблені під впливом роботи у сфері прав людини, яка проводилась Комісією ООН з прав людини одразу після заснування світової організації.

Другим чинником, який значною мірою сприяє позитивному балансу Німеччини в Європейському Суді з прав людини, є можливість конституційної скарги. Кожна особа, яка вважає, що її основоположні права, гарантовані Конституцією ФРН, були порушені актом органів державної влади може звернутися до Конституційного Суду за умови, що традиційні засоби захисту були вичерпані [131, с. 125].

Практичний досвід свідчить, що існує єдність, взаємозв'язок і взаємозалежність усіх різновидів прав і свобод людини, у зв'язку з чим неможливо визначити пріоритет однієї групи прав і свобод над іншими. Наявність комплексу прав і свобод є запорукою верховенства інтересів особи над інтересами держави та демократичності суспільства. Так, політичні права складають органічну основу системи демократії та виступають засобом контролю влади. Культурні права та свободи дозволяють реалізувати духовні

потреби людини, підвищити рівень її культури, без якої особа не може повноцінно здійснювати особисті та політичні права. Соціальні й економічні права та свободи особи створюють матеріальні та суспільно орієнтовані умови для реальності категорії «правовий статус» [155, с. 60].

Спробуємо провести порівняльну характеристику прав і свобод людини на основі соціальних прав, бо саме вони визначають міру можливої поведінки людини в соціальній сфері, що передбачає задоволення законних інтересів і потреб у сфері трудової діяльності, соціального захисту та охорони здоров'я.

Відповідно до Конституції України, законодавства Федеративної Республіки Німеччини та інших національних та міжнародних документів до системи соціальних прав та свобод людини і громадянина в Україні та ФРН відносять наступні види прав, зокрема, право на працю, право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів, право на відпочинок, право на соціальний захист, право на житло, право на достатній життєвий рівень, право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування тощо.

Соціальні права людини були закріплені у таких основних міжнародно-правових актах: Загальній декларації прав людини (ООН, 1948р.), Міжнародних пактах ООН 1966р., конвенціях Міжнародної організації праці, Європейській соціальній Хартії (Рада Європи, Страсбург, 1996р.), Європейському Кодексі соціального забезпечення (Рада Європи, 1964., переглянуто в 1990р.), Хартії основних прав працівників (ЄС, 1989р.) тощо.

Можна констатувати, що Конституція України закріпила всі найважливіші види соціальних прав і свобод, передбачені міжнародними документами. Німеччина дотримується іншого підходу до закріплення різних видів соціальних прав, обмежуючись лише правом на вільне обрання професійної діяльності (ст. 12: «Всі німці мають право вільно обирати професію, місце роботи та навчання») та регулюванням питань освіти, так як німецькі конституціоналісти відносять право на освіту до соціальних прав (ст.7: «Вся шкільна справа знаходиться під контролем держави. Особи, що

уповноважені на виховання, мають право вирішувати, чи надавати дитині релігійну освіту чи ні) [235, с. 31].

Аналіз німецької судової практики та німецького законодавства переконливо доводить, що відсутність юридичної фіксації багатьох загально визнаних традиційних соціальних прав громадян зовсім не означає, що вони не потрапляють до сфери дії німецького конституційного права [182, с. 58].

По-перше, законодавство більшості федеральних земель закріпило повний перелік соціальних прав та свобод: право на працю, на житло, на відпочинок, на освіту тощо. По-друге, в Німеччині діє цілий ряд національних нормативно-правових актів, які детально регламентують основні види соціальних прав, зокрема Соціальний Кодекс, Збірка законів про працю, Збірка законів по соціальній допомозі тощо. По-третє, після ратифікації ФРН міжнародних правових актів, і зокрема Європейської Соціальної хартії, до переліку соціальних прав німців увійшли і ті, що встановлюються цими загальноєвропейськими документами [134, с. 181-234].

Розглянемо основні соціальні права та свободи людини і громадянина в Україні та Федеративній Республіці Німеччині.

Право на працю визнається одним із фундаментальних пріоритетних основних соціальних прав та свобод людини і громадянина. У радянському законодавстві право на працю було закріплене і забезпечувалося певними гарантіями з боку держави як на конституційному, так і на законодавчому рівні і розумілося, насамперед, як обов'язок держави надати роботу громадянину. У законодавстві держав з ринковою економікою та міжнародному праві у право на працю вкладено трохи інший зміст. Проаналізувавши Конституції таких держав, як Німеччина, Італія, Іспанія, Греція, Японія і такі міжнародно-правові акти, як Загальна декларація прав людини, Пакт про економічні, соціальні і культурні права, а також деякі Конвенції і Рекомендації МОП, ми дійшли висновку, що в цих нормативно-правових документах право на працю розуміється передусім як право на вільний вибір роботи, на справедливості і

сприятливі умови праці, при цьому держави беруть на себе обов'язок проводити активну політику, спрямовану на сприяння повній, продуктивній і вільній зайнятості.

Можна погодитися з думкою О.Ф. Скакун, що саме право на працю виразно проводить межу між так званим першим та другим поколінням прав людини. На протязі майже двох віків конституції демократичних держав Заходу обмежувалися правами першого покоління, тобто особистими та політичними. Але життя виявило недостатність такого підходу для створення кожній людині гідних умов існування, рівноправ'я участі в справах суспільства та держави[178, с. 196].

Як правомірно зазначає В. Прокопенко, загальновизнано, що праця є найважливішою з усіх форм людської діяльності, яка забезпечує добробут кожної людини і створює умови для повного духовного розвитку особистості [156, с. 29]. Право на працю також можна ідентифікувати за суттю, змістом і формою. Сутністю права на працю є можливість одержання роботи, вільного вибору професії, роду занять, можливості заробляти собі на життя працею. Змістом цього права є здорові і безпечні умови праці. Формою права на працю є оплата чи винагорода за неї у встановлених законом розмірах і формах[154, с. 152]. Конституцією України передбачено, що кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя трудовою діяльністю, яку вільно обирає і на яку погоджується. Право на працю охоплює право на належні, безпечні та здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом[86, с. 15-16]. Стаття 43 Конституції України практично повністю імплементує положення стосовно цього права, що закріплено в статті 6 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права, а також статті 23 Загальної декларації прав людини. Проте, декларуючи право працювати, міжнародні документи не встановлюють обов'язку відповідних суб'єктів по забезпеченню названого права, але закликають держави «здійснювати належні кроки» по забезпеченню повнішої зайнятості.

Визнаючи право на працю, держави включають до нього:

- справедливу заробітну плату та рівну винагороду за працю рівної вартості;
- забезпечення гідного життя для працівника та його сім'ї;
- умови праці, які відповідають вимогам безпеки та гігієни;
- однакові для всіх можливості просування по службі;
- відпочинок, дозвілля, розумне обмеження робочого часу, періодичну відпустку, яка оплачується, винагороду за святкові дні [86, с. 151].

Крім Конституції України, право на працю закріплене в статті 2 Кодексу законів про працю України, де це право визначається як право на отримання роботи з оплатою, не нижче від встановленого державою мінімального розміру, право на вільний вибір професії, роду і характеру діяльності. Крім цього, робітники мають право на здорові і безпечні умови праці, а також на відпочинок, включаючи щорічні відпустки, що оплачуються [67, с. 56].

Соціально орієнтовані держави беруть на себе зобов'язання по створенню умов для повного здійснення громадянами права на працю, забезпечення гарантій рівних можливостей у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізації програм професійно-технічного навчання, підготовки та перепідготовки кадрів. Вільно обираючи вид діяльності, рід занять, людина може реалізовувати трудовий інтерес шляхом створення власного підприємства, фермерського господарства, заняття індивідуальною діяльністю, через укладення трудового договору з підприємством, установою, організацією [57, с. 316].

Практичне здійснення права на працю втілюється в задачі забезпечувати роботою всіх зацікавлених, вирішення проблеми повної зайнятості населення. Таким чином, право на працю передбачає право на захист від безробіття, який надає держава будь-якій особі (ст. 23 Загальної декларації прав людини) [113, с. 42].

У Основному Законі ФРН право на працю знайшло своє відображення у статті 12, а також одержало детальну регламентацію у Соціальному Кодексі та трудовому законодавстві. Важливу роль у забезпеченні цього права відіграє

Федеральний суд з трудових справ, рішення якого щодо трудових спорів мають нормативну силу. Доцільно вказати, що Соціальний Кодекс Федеративної Республіки Німеччини є комплексним нормативно-правовим актом, який регулює всі основні види соціальних прав та свобод людини і громадянина. Соціальний Кодекс (книга I) встановив, що особи, які беруть участь у трудовій діяльності мають право на кваліфіковану консультацію, допомогу у пошуках робочого місця, в разі необхідності сприяння державних органів для професійної підготовки чи перепідготовки, а також економічний захист у випадку безробіття. В Німеччині працевлаштування осіб, які шукають роботу здійснюється за допомогою трудового посередництва. До 1994 року цю функцію виконувало Федеральне відомство праці, зараз ці функції мають також приватні організації [74, с. 91].

Важливе значення для забезпечення права на працю у Німеччині має так звана концепція соціального партнерства, тобто здійснення державою, а також роботодавцями такої політики, яка б зводила до мінімуму виникнення соціальних конфліктів. Система соціального партнерства охоплює різні групи взаємовідносин, основними є: відносини з встановлення умов праці; відносини з регулювання трудових конфліктів. Соціальне партнерство проявляється в різних формах, особливо важливою формою є участь робітників чи профспілок в вирішенні загальнодержавних та економічних проблем під наглядом держави; забезпечення можливостей для діяльності профспілок на підприємствах; різні види співробітництва роботодавців та робітників. Істотну роль у забезпеченні політики соціального партнерства на підприємствах відіграє система соціальних виплат. В Німеччині вона є традиційною формою додаткового матеріального забезпечення співробітників, яка виникла задовго до прийняття перших законів про соціальне страхування найманих працівників. До неї входять виплати та послуги, які надають роботодавці робітникам додатково до заробітної плати: оплата харчування на виробництві, грошові премії з нагоди Різдва (так звана 13 заробітна платня), доплати до відпусток, виробничі пенсії тощо. За своєю суттю вказані виплати є добровільними

відрахуваннями роботодавців на користь робітників, які протягом тривалого часу працюють на даному підприємстві, довели свою лояльність та відданість даній компанії. Метою таких виплат є стимулювання подальшої зайнятості працівників у конкретних роботодавців[206, с. 60].

Таким чином, право на працю – виключна важлива соціальна форма трудової діяльності особи з метою забезпечення гідних умов існування за допомогою одержання винагороди шляхом вільного вибору професії, роду занять та місця роботи.

Всі працівники для захисту своїх трудових і економічних інтересів можуть використовувати інший вид соціальних прав, а саме право на страйк. Право на страйк є якісно новим для нашої країни правом, тісно пов'язаним з правом на працю. Право на страйк вперше закріплено Конституцією України 1996 року. Зокрема у статті 44 зазначається, що ті, хто працює, мають право на страйк для захисту своїх економічних та соціальних інтересів. Порядок здійснення права на страйк встановлюється законом з урахуванням необхідності забезпечення національної безпеки, охорони здоров'я, прав та інтересів інших людей. Участь у страйку завжди є добровільною і ніхто не може бути примушений до участі або до неучасті у страйку. Страйк можна заборонити лише на підставі закону [86, с. 16]. Ця конституційна норма імплементує положення в статті 8 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права, в якому зокрема зазначається, що: «Держава зобов'язується забезпечити право на страйк за умови його здійснення у відповідності до законів кожної країни» [113, с. 46].

Право на страйк – одне з конституційних прав людини. Дане право стало широко закріплюватися в Конституціях в післявоєнний період, однак ніколи не визнавалося конституціями так званих «соціалістичних» країн. Право на страйк втім має значне число обмежень як на рівні поточного законодавства, так і в самих текстах конституцій[170, с. 234].

Це право належить лише тим, хто працює, і може бути використане ними для захисту своїх інтересів, в разі, якщо вони порушуються роботодавцем, у тому числі державою[87, с. 114].

Сутністю права на страйк є бажання і можливість боротьби за свої економічні та соціальні інтереси. За змістом – це право на захист своїх економічних, соціальних досягнень та благ. Формою права на страйк є колективна (солідарна) форма вирішення трудових спорів, якщо процедури примирення не призвели до розв'язання трудової суперечки або якщо власник (уповноважений орган) ухиляється від примирних процедур.

Страйк, як правило, застосовується як крайній засіб (коли всі інші можливості вичерпано) вирішення колективного трудового конфлікту у зв'язку з відмовою власника або уповноваженого ним органу (представника) задовольнити вимоги найманих працівників або уповноваженого ними органу, профспілки чи об'єднання профспілок[205, с. 528].

У національному законодавстві України та Німеччини, страйк тлумачиться як виключно колективна відмова працівників від виконання трудових обов'язків. Таке визначення викликає заперечення. Адже Конституція України встановила, що право на страйк має кожний, хто працює для захисту своїх економічних та соціальних інтересів, тобто це право надається окремому індивіду. Фахівці-правознавці справедливо зазначають, що під страйком слід розуміти не тільки тимчасову добровільну відмову працівників від виконання трудових обов'язків з метою вирішення колективних трудових суперечок, а й відмову працівника чи працівників від виконання своїх трудових обов'язків для вирішення індивідуального трудового спору[90, с. 53].

Право на страйк – загальноєвропейська юридична норма, вона закріплена в Конституціях Франції, Швеції, Німеччини, Португалії та інших західних держав.

В Німеччині право на страйк впливає з закріпленого конституційно права трудівників створювати об'єднання заради захисту та поліпшення умов праці. Страйк – це колективне припинення робочого процесу хоча б однією із

сторін тарифного (трудового) договору. Поняття «страйк» в німецькому законодавстві застосовується досить рідко, частіше в законодавстві зустрічається термін «Arbeitskampf», тобто боротьба за покращення умов праці або «боротьба шляхом страйку». Метою цієї боротьби є збільшення розміру заробітної плати або зміна інших умов праці, що неможливо здійснити іншим способом. В ФРН страйком визнається навіть одноденний конфлікт, який триває не менше одного робочого дня та в якому приймають участь щонайменше 10 працівників, або конфлікт, завдяки якому було втрачено 100 робочих днів. Страйки завжди організуються профспілками, стихійні, тобто неорганізовані, страйки заборонені. Згідно з правовими нормами Німеччини під час страйку сторонами конфлікту виступають профспілка, яка представляє інтереси робітників та керівництво підприємства чи союз підприємців (роботодавців). Керівники трудового колективу чи виробнича рада не можуть керувати страйком, а також використовувати власні кошти та приміщення для проведення подібних акцій. Будь-який конфлікт сторони спочатку намагаються вирішити шляхом переговорів, страйк є останнім крайнім засобом подолання трудових колізій (Ultima-Ratio-Prinzip). Якщо конфлікт не може бути врегульований шляхом переговорів, тоді запрошується третя сторона, так званий «примиритель». Для робітників підприємства – учасників страйку принципово важливо членство у профспілці, тому що під час припинення роботи роботодавці не сплачують заробітну плату, але профспілка надає своїм членам спеціальну допомогу зі своїх фондів [234, с. 71].

У страйковій ситуації держава додержується нейтралітету, тому на державну допомогу по тимчасовому безробіттю страйкуючим розраховувати не приходиться. Трудовий договір між сторонами зберігає свою чинність, але його дія тимчасово призупиняється, так як сторони під час страйку звільняються від своїх обов'язків. В основному успіх та результати боротьби страйкуючих працівників залежать від авторитету профспілки, а також від рівня попиту та пропозиції на ринку робочої сили (дефіцит кваліфікованої робочої сили на ринку праці створює умови для реалізації вимог страйкуючих).

Крім страйку існують інші методи «ненасильницької» боротьби працівників за свої соціальні права. Теорія ненасильницької боротьби була сформульована американським професором Дж. Шарпом, який зараховує до неї близько 200 різних методів, зокрема різні форми символічного протесту, блокада підприємства, бойкот, демонстрації, а також колективні звернення до клієнтів з проханням припинити співробітництво [223, с. 200-204].

Законодавство Німеччини крім страйку дозволяє використовувати таку форму боротьби як «локаут», яку не знає вітчизняне законодавство. Локаут використовується роботодавцями як спосіб встановлення рівноваги у боротьбі за владу. У перекладі з англійської термін «lockout» означає буквально «бути поза або без місця». Як соціальне явище локаут являє собою тимчасове закриття якого-небудь підприємства чи установи його власником під приводом економічних труднощів, але частіше – це відповідь на страйковий рух персоналу [173, с. 17]. Локаут супроводжується звільненням усіх найманих працівників. При цьому заробітної плати, пільг позбавляються усі працівники підприємства, установи, включаючи й тих, хто не брав особистої участі у страйку (особи, які перебувають у відпустці, хворі та ін.). В останні роки окреслилась тенденція вирівнювання правових і соціальних наслідків, що виникають в ході локаутів і страйків.

Наступним видом соціального права є право на відпочинок. Його має кожен, хто працює. Це право забезпечується наданням днів щотижневого відпочинку, а також оплачуваної щорічної відпустки, встановленням скороченого робочого дня щодо окремих професій і виробництв, скороченої тривалості роботи у нічний час [170, с. 19-20]. Максимальна тривалість робочого часу, мінімальна тривалість відпочинку та оплачуваної щорічної відпустки, вихідні і святкові дні, а також інші умови здійснення цього права визначаються законом.

Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права в статті 7 визначає, що держави, що беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожного на справедливі та сприятливі умови праці, включаючи, зокрема,

відпочинок, дозвілля та розумне обмеження робочого часу та оплачувану періодичну відпустку, так само як і винагороду за святкові дні [113, с. 46].

Сутністю права на відпочинок є можливість вільного використання робочого часу, обмеження робочого часу при збереженні розміру його оплати. За змістом – це право на оплачуваний вільний час і певну тривалість робочого часу з метою відновлення своїх сил, збереження і раціонального їх використання. За формою – це право на певний спосіб використання вільного часу працівниками [149, с. 152].

Відповідно до законодавства Німеччини, всі, хто працюють, мають право на відпочинок. Це встановлюється Цивільним кодексом, законом «Про відпочинок» та законами окремих земель.

Під часом відпочинку слід розуміти встановлений законодавством час, протягом якого працівники є вільними від виконання покладених на них трудових обов'язків, і який вони можуть використовувати за своїм розсудом.

Законодавством передбачені такі види відпочинку:

- перерви протягом робочого дня (для відпочинку і харчування);
- щоденний відпочинок;
- щотижневі дні відпочинку (вихідні дні);
- святкові і неробочі дні;
- відпустки. [238, с. 298].

Право на відпочинок забезпечується наданням днів щотижневого відпочинку, а також щорічної відпустки, відпустки для догляду за дитиною, встановленням скороченого робочого дня для окремих професій і виробництв, відпустка для перепідготовки та підвищення кваліфікації, скороченої тривалості роботи у нічний час. Працівникам надається перерва для відпочинку і харчування, не більше двох годин. При цьому підприємства з шкідливими умовами праці (наприклад хімічної промисловості) облаштовують спеціальні кімнати для відпочинку. За загальним правилом підприємства, установи та організації організують харчування працівників за спеціальними цінами.

Законодавство Німеччини передбачає, що для працівників встановлюються святкові та неробочі дні. Роботодавці не мають права у вихідні та встановлені законом святкові дні залучати працівників до роботи з 0.00 до 24.00 (§ 9 закону «Про робочий час»). До неробочих днів відносять вихідні (субота, неділя) та святкові дні. Святкові дні встановлюються законодавством окремих земель і затверджуються федеральними державними органами [236, с. 248-249].

Деякі науковці стверджують, що українці багато відпочивають, мають нескінчену кількість свят. Законодавство, зокрема Кодекс законів про працю України, встановив до одинадцяти святкових та неробочих днів. В Німеччині існує всього сім загальнодержавних свят, але законодавство окремих земель додатково встановлює додаткові святкові дні, внаслідок чого набігає до тринадцяти неробочих днів. В принципі великої різниці в кількості святкових днів не існує. Справа, перш за все, в якості роботи.

За законодавством України всі працівники мають право на оплачувану щорічну відпустку, яка встановлюється законодавством за загальними підставами не менше 24 робочих днів. Право на повну відпустку працівник має після 6 місяців безперервної роботи на даному підприємстві, незважаючи на реальне виконання своїх трудових обов'язків (навіть якщо найманий робітник весь цей час хворів).

В Україні та Німеччині працівник має право на відпустку для догляду за дитиною до досягнення нею трьохрічного віку. В ФРН це стосується і усиновленої малолітньої дитини, в цьому випадку відпустка надається з дня усиновлення і може бути продовжена до досягнення дитиною 7-річного віку [237, с. 97].

Центральним видом соціальних прав людини і громадянина в світі, в тому числі і в Україні, є право на соціальний захист.

Соціальний захист визначається як система заходів і відповідних інститутів, призначених для забезпечення нормального існування людини, підвищення рівня задоволення її соціальних потреб, якості життя та його

перспектив. Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним та недержавним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ, організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення. При цьому наголошується, що пенсії, інші види соціальних виплат та допомог, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом [143, с. 625].

У сучасних умовах соціальний захист є поняттям досить широким і включає в себе систему пенсійного страхування, систему державних соціальних допомог, сімейні допомоги, соціальні субсидії (житлові, освітянські), медичні допомоги, соціальні послуги, заходи реабілітації для інвалідів, додаткові соціальні заходи для окремих категорій населення тощо. При цьому в різних державах кількість і склад елементів соціального захисту неоднаковий. Кількість традиційних видів соціального забезпечення (за Європейським кодексом соціального забезпечення 1964 р. їх дев'ять) зросла і стала значно різноманітнішою, оскільки держава стала визнавати і враховувати усе ширше коло важливих обставин у житті людини як право на соціальний захист [12, с. 43].

Конституція України в статті 46 проголошує, що громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом [86, с. 18].

Соціальне забезпечення надається у вигляді певних грошових сум або матеріальних чи культурно-побутових благ, які надаються окремим категоріям громадян. До видів соціального забезпечення слід відносити соціальні виплати, пільги, допомоги, послуги та різні види утримання. Соціальні виплати надаються у вигляді пенсій, у натуральній формі (отримання харчування, транспортних засобів, протезування, працевлаштування громадян, які частково втратили працездатність тощо).

Найважливішим видом соціального забезпечення є пенсія. Пенсія – грошове забезпечення, отримване громадянами з пенсійних страхових та інших фондів при досягненні відповідного віку, внаслідок втрати годувальника, інвалідності та в деяких інших випадках [231, с. 472-473].

Допомога – це система грошових виплат, які надаються громадянам у випадках, встановлених законом. Допомога може надаватися у випадку тимчасової непрацездатності, у разі вагітності та пологів, безробіття, у випадку народження дитини, на поховання тощо.

Послуги та різні види утримання – це спеціальна форма соціального забезпечення, що включає різні види допомоги: отримання харчування, санаторно-курортне забезпечення тощо.

Міжнародне законодавство, зокрема Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права в статті 9 визначає: «Держави, що беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожної людини на соціальне забезпечення, включаючи соціальне страхування» [113, с. 47].

Соціальне страхування – це така форма державного соціального забезпечення, яка базується на ідеї розподілу ризику між застрахованими особами та взаємозалежності між внесками й обсягом соціальних послуг (еквівалентність внескам) [12, с. 83].

Відомий політичний діяч, канцлер Отто фон Бісмарк, один із засновників сучасного соціального страхування, обґрунтовуючи у 90-х роках ХІХ ст. необхідність страхування, доводив його переваги над інститутами державного захисту, фінансові ресурси для якого забезпечуються за рахунок державного бюджету. На думку Бісмарка, в рамках соціальної державної взаємодопомоги неможливо виховати вільного і відповідального громадянина – людину, яка здатна ефективно діяти в умовах ринкових відносин. У соціальному страхуванні роботодавці і працівники несуть усю повноту відповідальності за формування фінансових ресурсів на випадок виникнення соціальних ризиків.

Інститут соціального страхування ефективно функціонує в європейських країнах, зокрема в Німеччині, вже понад сто років і вважається базовим

інститутом соціального захисту в умовах існування невпевненостей та ризиків ринкової економіки. Він покликаний забезпечити реалізацію конституційного права громадян на матеріальне забезпечення в старості, у разі безробіття, хвороби або втрати працездатності внаслідок нещасного випадку. Таке значення соціального страхування, зауважує В.Д. Роїк, зумовлено тим, що в ньому знайшли органічне втілення, здавалося б, полярні ідеї: персональна відповідальність особистості за свій матеріальний добробут і колективна (солідарна) взаємодопомога, ліберальні і соціал-демократичні засади [168, с. 2-3].

Оцінюючи стан справ щодо соціального захисту в Україні зазначимо, що положення ст. 11, 12 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, у яких визнається право на достатній життєвий рівень, належні харчування, одяг, житло, задовільний рівень фізичного і психічного здоров'я, все ще залишається недосяжними ідеалами для багатьох громадян світу. Масове зубожіння людей в Україні, безумовно, негативно впливає на формування їхньої свідомості, правової культури, є причиною їх негативного ставлення до політичних та економічних реформ.

Слід погодитися з точкою зору А. Сіленко в тому, що одним із пріоритетних напрямів соціальної політики в Україні є введення та подальший розвиток системи соціального забезпечення, заснованого на принципі страхування, як це існує у європейських країнах [176, с. 31].

Основним і найважливішим видом соціального забезпечення осіб похилого віку в Німеччині та в Україні є пенсія. В Федеративній Республіці Німеччині вперше законодавче закріплення система соціального забезпечення в старості отримала в 1889 році, завдяки закону, який встановив загальнообов'язкове страхування працюючих за рахунок внесків як робітників, так і роботодавців [240, с. 45].

Сучасне законодавство Німеччини виділяє чотири основних види пенсії по старості:

- загальна пенсія по старості (§ 35 к. 6 Соціального Кодексу);

- пенсія для осіб з тривалим страховим стажем (§ 36 к. 6 СК);
- пенсія для інвалідів (§ 37 к. 6 СК);
- пенсія для шахтарів (§ 40 к. 6 СК).

Право на отримання загальної пенсії по старості мають застраховані особи, які досягли 65-річного віку та мають страховий стаж не менше 5 років. Особи, чий термін страхування досяг 35 років можуть виходити на пенсію вже у 62-річному віці [78, с. 46].

Правомірно зауважити, право на соціальне забезпечення – одне з основних і найважливіших соціальних прав людини і громадянина. Сутністю даного права є можливість соціального забезпечення у разі повної, часткової або тимчасової непрацездатності за рахунок держави. Змістом є право на певні грошові виплати чи допомоги, умови існування за рахунок держави або коштів соціального страхування. За формою – це право на пенсії та інші види пільг, виплат, послуг та допомог.

Наступним видом соціальних прав є право на житло.

Відповідно до Основного Закону України, кожен має право на житло. Держава створює умови, за яких кожний громадянина матиме змогу володіти, користуватися та розпоряджатися житлом. Особам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону [87, с. 17]. Право на житло охоплює право: побудувати житло, придбати його у власність, взяти в оренду, отримати безоплатно. Ці питання регулюються Житловим Кодексом України, а в Німеччині це – Цивільний Кодекс та федеративне законодавство.

Сутністю права на житло є можливість побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду чи одержати від держави чи органів місцевого самоврядування безкоштовно. Змістом права на житло є житлові умови, житлові блага, їх одержання, поліпшення чи зміна, задоволення житлових потреб. За формою – це право на створення умов для набуття житла або безкоштовне одержання житла чи поліпшення житлових умов.

Конституція України встановила обов'язок держави створити умови захисту та реалізації цього права, але не обов'язок забезпечити житлом всіх громадян, що є неможливим. Роль держави вбачається у тому, що вона створює умови для будівництва громадянами житла, придбання його у власність тощо. І лише забезпечення житлом громадян, які потребують соціального захисту, є обов'язком держави та органів місцевого самоврядування [232, с. 20].

Соціальна спрямованість житлової політики держави виявляється у такому:

- надання допомоги малозабезпеченим громадянам України, які не мають житла;
- законодавче гарантування житлових прав громадянам України;
- забезпечення та доступність житла;
- створення умов для житлового будівництва особам, що можуть задовольнити свою житлову потребу самостійно, і в подальшому обов'язковим субсидуванням будівництва;
- визнання потреби дотацій на утримання житлового фонду [26, с. 7].

На універсальному рівні це право знайшло відображення у Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права, Конвенції про ліквідацію усіх форм расової дискримінації тощо. У міжнародних документах, зокрема у Загальній декларації прав людини наголошується, що житло є необхідним елементом забезпечення належного життєвого рівня та добробуту кожної людини (стаття 25) [113, с. 42-43].

Конституція України у статті 48 зазначає, що кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло. Держава повинна створювати умови для того, щоб кожна особа мала можливість забезпечити собі мінімальний життєвий рівень.

Сутністю права на достатній життєвий рівень є можливість достатнього харчування, одягу, житла з метою забезпечення певного життєвого рівня. Змістом цього права є соціальні блага як гарантія існування і вияву можливостей особи. Його формою є право на певні умови життя [232, с. 19].

На нашу думку, це право в Україні сьогодні масово порушується. Тисячі людей перебувають за межею бідності, що є брутальним порушення їх конституційного права на достатній життєвий рівень. В більшості це люди, які все життя сумлінно працювали на благо держави і зараз залишилися без її допомоги. До Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини надходять тисячі звернень громадян щодо низького життєвого рівня та бідності. Вимоги ст. 46 Конституції України стосовно того, що пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом, не виконуються. При цьому слід наголосити, що прожитковий мінімум є вартісною величиною, достатньою лише для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я. Це набір продуктів харчування, а також мінімальний набір непродовольчих товарів та послуг, необхідний для задоволення основних соціальних і культурних потреб [68, с. 9].

Правомірно зазначає П.М. Рабінович, що важливою функцією держави повинна стати реалізація права людини на гідне життя, що передбачає проведення соціальної політики, спрямованої на розробку і здійснення системи реформ і заходів соціального захисту населення [163, с. 374].

Наступним видом соціального права є право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. Охорона здоров'я згідно Конституції України, забезпечується державним фінансуванням відповідних соціально – економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних програм. Такі загальнодержавні програми розробляються і здійснюються Кабінетом Міністрів України.

Держава, за Конституцією, створює умови для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування. У державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно; існуюча мережа таких закладів не може бути скорочена [81, с. 125].

Зміст права громадян на охорону здоров'я передбачає:

- життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та соціальне обслуговування і забезпечення, який є необхідним для підтримання здоров'я людини;

- безпечне для життя та здоров'я навколишнє природне середовище;

- безпечні і здорові умови праці, навчання, побуту та відпочинку;

- кваліфіковану медико-санітарну допомогу, включаючи вільний вибір лікаря і закладу охорони здоров'я;

- правовий захист від будь-яких незаконних форм дискримінації, пов'язаних зі станом здоров'я;

- відшкодування заподіяної здоров'ю шкоди тощо [1, с. 14].

Право на охорону здоров'я охоплює систему заходів, спрямованих на забезпечення збереження і розвитку фізіологічних та психологічних функцій, оптимальної працездатності та соціальної активності людини при максимальній біологічно можливій тривалості життя. Фінансування охорони здоров'я здійснюється за рахунок державного бюджету України, бюджету АР Крим, бюджетів місцевого та регіонального самоврядування, фондів медичного страхування, благодійних фондів та через створення та функціонування системи медичного страхування населення [112, с. 23].

Сутністю права на охорону здоров'я є можливість одержання медичної допомоги чи медичного страхування з метою охорони здоров'я. За змістом – це право на охорону здоров'я як соціальне благо, на медичне обслуговування належного рівня. За формою – це право на безоплатну медичну допомогу.

В Німеччині право на охорону здоров'я здійснюється виключно шляхом державного загальнообов'язкового або приватного страхування. Розмір страхових внесків залежить від розміру заробітної плати, а також від віку та стану здоров'я застрахованої особи. Частина страховки сплачує роботодавець і ця частка повинна складати не менше 60%. Система загальнообов'язкового страхування на випадок хвороби охоплює наступне коло осіб:

- робітники, службовці, учні, які працюють;

- фермери та члени їх сімей;

- працівники галузі культури та освіти, публіцисти;
- особи, які працюють в центрах допомоги молоді;
- особи, які здійснюють заходи по реабілітації інвалідів;
- інваліди, які працюють;
- студенти;
- особи, які отримують пенсії по загальнообов'язковому державному страхуванню.

Відповідно до законодавства Німеччини всі застраховані особи мають право на наступні види виплат та послуг: допомога по підтриманню здоров'я; профілактика захворювань; попередня діагностика захворювань; лікування захворювань; виплати на поховання.

Матеріальне забезпечення застрахованих осіб здійснюється шляхом грошових виплат, які надаються на лікування захворювань, на поховання. Вартість ліків та інших медичних матеріалів сплачує медична каса [239, с. 613].

Отже, основні види соціальних прав та свобод людини і громадянина в Україні та Федеративній Республіці Німеччині співпадають, вони встановлюються національним законодавством відповідної країни та міжнародними документами. Такими є право на працю, право на страйк, право на відпочинок, право на житло, право на соціальний захист, право на достатній життєвий рівень, право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. Кожен вид основних соціальних прав можна класифікувати за суттю, змістом та формою.

Цей комплекс прав та свобод становить структуровану систему основних соціальних прав та свобод. Елементи цієї системи взаємодіють між собою, при цьому завдяки цій взаємодії кожний елемент набуває своєрідних властивостей, притаманних системі в цілому. Всі види прав тісно взаємозв'язані, як наприклад право на працю автоматично породжує право на страйк та відпочинок.

3.2. Правове забезпечення прав і свобод людини в релігійно-правовій системі (на прикладі мусульманського права)

У сучасній юридичній науці не в повній мірі приділяється уваги дослідженню взаємовпливу релігійних норм і правової системи щодорегулювання суспільних відносин у сфері реалізації прав і свобод людини. За таких умов виникає необхідність наукового осмислення релігійних норм як складового елементу системи права, а отже, і релігійно-правової системи. На нашу думку, необхідно розглядати цю проблему у двох аспектах: релігійні норми як структурні елементи правової системи у матеріальному та формальному розумінні. Тобто релігійні норми, з одного боку, виступають як чинники, що визначають зміст права, правової системи, з іншого – як форма зовнішнього виразу певних правил поведінки людини, що є основою правової системи.

Вітчизняна історія знає чимало свідчень як про вплив християнства, а отже, і релігійних норм на формування та розвиток права, так і про факти безпосереднього відображення багатьох релігійних настанов у законодавстві. Тобто у вітчизняній і зарубіжній правовій науці існують різні підходи до визначення елементів правової системи, співвідношення права та правової системи. Суттєвого значення набуває вибір критерію розподілу всіх реально існуючих елементів правової системи з метою окремого виділення релігійних норм в елементному складі правової системи.

Узагальнюючи різні погляди на елементний склад структури правової системи, зазначимо, що кожна з цих складових частин має власний структурний склад, свої принципи організації та діяльності. Наприклад, в інституціональній підсистемі виділяється суб'єктивний склад, який містить такий структурний елемент, як суб'єкт релігійних відносин, що наділений суб'єктивними правами й обов'язками. Релігійні норми та принципи, що регулюють відносини між суб'єктами релігійних відносин, об'єктивовані та систематизовані у нормативні акти, входять до складу нормативної

(регулятивної) підсистеми правової системи. За допомогою релігійних норм, як загальних правил поведінки, реалізується потреба суспільства в затвердженні нормативних начал існування і розвитку релігійної спільноти, дотриманні режиму циклічності, сукупності повторюваних релігійних відносин і процесів у межах релігійної організації. Релігійна свідомість як різновид свідомості, одночасно з правовою свідомістю, правовою культурою, праворозумінням має визнаватися структурним елементом ідеологічної складової правової системи [14, с. 99].

Правові та релігійні норми необхідно розглядати не тільки як різновид соціальних норм, а також як основні елементи правової системи (як зміст нормативних актів) [150, с. 349].

Правова система кожної держави має свою структуру, мету, формується та характеризується визначеними національними особливостями, складається в суспільствах з різними звичаями, віруваннями (релігією), має особливий характер, різні види джерел права. Критерії класифікації правових систем можуть бути різними. Серед них можуть виділятися, наприклад історичне походження і розвиток правових систем, структура права, панівна доктрина, уявлення про місце і роль релігійних норм у системі джерел права, ідеологічні фактори; традиції права, характерні для певної країни; особливості світогляду в межах традиції; характер джерел (чинники формування) права [118, с. 231].

Загальнотеоретично визначено такі національні правові системи: 1) романо-германська; 2) англосаксонська (загального права); 3) соціалістична; 4) релігійна; 5) традиційно-звичаєва; 6) змішана. Релігійні норми безпосередньо впливають на формування традиційної та релігійної національних правових систем. Вони постають як прояв правової традиції у складі правової системи.

За ступенем впливу релігії на правові системи останні можна класифікувати на релігійні та світські. Сукупність національних правових систем, що мають загальні закономірності розвитку та подібні ознаки, які склалися на основі релігійних норм і джерел, як основного джерела права, котрі

є загально визнаними та забезпечені примусовою силою держави, складають релігійний тип (сім'ю) правових систем.

Релігійні норми мають тісний зв'язок з системою джерел права: виступають як підґрунтя права, формують його внутрішній зміст або як чинник розвитку права. Через систему джерел права, як структурного елементу системи права, можна дослідити та визначити місце релігійних норм у складі правової системи, адже система права є структурним елементом правової системи.

Паралельно з нормами права існують і релігійні норми. Релігійними нормами називаються правила, установлені різними віросповіданнями й обов'язкові для виконання віруючими. Вони містяться в релігійних книгах (Старий завіт, Новий завіт, Коран, Суна, Талмуд, релігійні книги буддистів тощо), у рішеннях зборів віруючих або духівництва (постанови соборів, колегій, конференцій), у здобутках авторитетних релігійних письменників. Цими нормами визначається порядок організації та діяльності релігійних об'єднань (громад, церков, груп віруючих тощо), регламентуються відправлення обрядів, порядок церковної служби. Ряд релігійних норм мають моральне стримування (заповіді) [147, с. 98].

В історії права були цілі епохи, коли багато релігійних норм мали юридичний характер, регулювали деякі політичні, державні, цивільно-правові, процесуальні, шлюбно-сімейні та інші відносини. У ряді сучасних ісламських країн Коран («арабський судєбник») і Суна (основа релігійних, правових і моральних норм) регулюють усі сторони життя мусульманина. В Україні на початку ХХ ст. ціла низка шлюбно-сімейних і деяких інших норм, визнаних і встановлених православною церквою («канонічне право»), була складовою правової системи. Після відділення церкви від держави ці норми втратили юридичний характер.

Установлювані будь-якою релігією правила поведінки є особливим видом соціальних норм – релігійні норми, а не компонентом моральності, права або будь-яких інших соціальних систем. Водночас про релігійну норму, варто мати на увазі, що правило поведінки – це лише одна з її складових. Крім того, норма

містить вказівки на священне джерело правила поведінки й на надприродні засоби його забезпечення. Для Біблії, Корану, Талмуду та інших священних книг характерне розмежування складових релігійних норм, відсутність у багатьох з них індивідуальної санкції, що й породжує необґрунтоване ототожнення «вірша», в якому викладається лише правило поведінки, з усією релігійною нормою. Релігійні норми мають усі необхідні ознаки соціальної норми. Це правила поведінки людей, які належать до сфери релігійного культу, сімейних та інших суспільних відносин. Релігійна норма, як і інші соціальні норми, має загальний характер, що проявляється ось у чому: релігійна норма виступає як зразок поведінки віруючих людей у тій або іншій ситуації, як еталон певних відносин; приписи певної норми стосуються не конкретного індивіда, а широкого кола людей: послідовників цієї релігії (членів церкви, релігійних організацій) або їх частини (священнослужителів, мирян тощо).

Передбачаючи конкретні варіанти поведінки в типових життєвих ситуаціях, релігійні норми впливають на свободу та свідомість людей, формують їх соціальну поведінку й тим регулюють відповідні суспільні відносини, що проявляються, насамперед, у діях або бездіяльності їх учасників. Одна зі специфічних особливостей цих норм полягає в тому, що вони регулюють суспільні відносини, які перебувають поза сферою впливу інших соціальних норм, – відносини при відправленні культу.

Релігійні норми здебільшого мають авторитарний характер, формулюються як веління, що необхідно виконувати всупереч вимогам будь-яких інших норм, навіть до прямої заборони дії останніх.

Необхідно зазначити, що кожна релігія, посилаючись на свободу надприродних чинностей і істот, вимагає від своїх послідовників сліпої дисципліни, неухильного дотримання своїх приписів. Релігійні норми повинні виконуватися, незважаючи на невідповідність їх вказівок поглядам, бажанням віруючих. Ці норми відрізняються від моральних, правових та інших соціальних норм, насамперед тим, що мають у своїй основі релігійні, а не будь-які інші ідеї, нерозривно пов'язані з вірою в надприродне. Релігійні норми

розглядаються віруючими як веління надприродних чинників або їх представників на землі – верховних служителів культу.

У первісних релігіях творцями й охоронцями релігійних приписів і заборон вважалися тотемічні предки. Потім як джерело релігійних правил поведінки виступали божества й, нарешті, у монотеїстичних релігіях – Бог.

У «священних» книгах різних релігій релігійні норми формулюються як божественні веління. У Біблії, наприклад, вони йменуються заповідями, веліннями, уставами, законами бога, підкреслюється їх святість. Церковні правила видаються богословами для конкретизації «законів божих».

Однак зв'язок релігійних норм з релігійними ідеями не завжди помітний. Не в усіх релігійних приписах міститься вказівка на їх священне походження. У таких випадках про наявність зазначеного зв'язку свідчать специфічні цінності забезпечення виконання релігійних приписів: погроза надприродною карою й обіцянка нагороди від надприродних об'єктів. Виконання релігійних норм забезпечується також покараннями, застосовуваними до порушника священнослужителями (церковне покарання). З виникненням держави й права до цього додається кримінальне покарання за так звані релігійні злочини, а потім і несприятливі цивільно-правові наслідки у випадках недотримання деяких релігійних норм.

На нашу думку, залежно від того, як співвідносяться релігійні норми з джерелами права певної правової системи, який їх взаємозв'язок і взаємовплив одного з одним, по-різному буде вирішено питання про місце релігійних норм у певній правовій системі. Вплив релігійних норм на позитивне право, а разом з тим на правову систему країни загалом, може відбуватися двома шляхами – прямим і непрямим.

Прямий вплив полягає в тому, що поряд із позитивними поглядами та догмами (доктринами) створюється ідеологічна основа сучасної правової системи країни, релігійно-етичний фундамент правотворчості, а в окремих випадках правозастосовної та правоохоронної діяльності державних органів. Держава та право безперечно мають свою традиційну релігійну основу.

Релігійними нормами охоплюються практично всі галузі та інститути права. Поряд з прямим впливом релігійного права на загальну систему сучасного права, існує непрямий – вплив підсистеми релігійного права на позитивне право в силу факту існування та функціонування релігійних норм.

Існування релігійного права поряд із позитивним, як регуляторів суспільних відносин (в окремих випадках тотожних), одночасне розв'язання ними загальнозначимих проблем і виникнення між ними колізій, безперечно, негативно позначається на характері, змісті, шляхах і формах їх взаємозв'язків і взаємодії. Адже всупереч традиційно-релігійній думці, світський законодавець не може змінити релігійні акти чи окремі релігійні норми, бо не є суб'єктом релігійної нормотворчості. Єдине, що в цьому випадку він може вчинити, – рекомендувати утриматися від застосування тієї чи іншої релігійної норми. З метою подолання таких протиріч можуть прийматися нормативно-правові акти, що містять пряме чи опосередковане посилання на релігійні норми, з метою врегулювання суспільних відносин.

Імперативний вплив релігійних норм та інститутів на державне право й одночасне визнання їх правовою основою при регулюванні суспільних відносин підтверджується державним статусом релігії в країнах релігійно-традиційної правової системи. Наприклад, державне право Пакистану, Тунісу, Йорданії, Ватикану, Лівії, Судану закріплює принцип «консультації», що є основою релігійної концепції влади. Так, в окремих арабських монархіях при главі держави є дорадчі органи, принципи формування та діяльність яких великою мірою визначаються релігійно-правовою концепцією (мусульманською, зокрема) «консультативного правління» (Катар, ОАЕ, Абу-Дабі, Саудівська Аравія) [145, с. 73].

При цьому релігійні норми регулюють правовий статус глави країни, уряду, державних органів, громадян, порядок прийняття та реалізації важливих рішень, взаємовідносини глави держави та уряду, державний устрій, організацію та діяльність державного механізму, відповідність прийнятих законів релігійним принципам і приписам тощо.

Здебільшого це підтверджується положеннями конституцій і характерне для державного права низки арабських країн: Бахрейн, Сирія, Іран, норми яких безпосередньо відображають вплив релігії на правову систему, – визнання релігійних норм мусульманського права чи його принципів як основного джерела законодавства [180, с. 231-254].

Релігійні норми та релігійна правосвідомість формуються в об'єктивних умовах і взаємодіють. Релігійні норми та релігійна свідомість впливають на правосвідомість, складають уявлення членів суспільства про їх права й обов'язки, про належний правопорядок і, навпаки, правосвідомість впливає на релігійні норми, визначає практику їх застосування в інтересах віруючих, релігійних громад щодо реалізації останніми своїх релігійних інтересів, обумовлюючи характер правореалізації, нормотворчої діяльності, механізм правового регулювання тощо.

Релігійні норми виступають найважливішими регуляторами суспільних відносин, чинниками формування правових норм, ставлення індивідів до правових інститутів, формування правомірної поведінки. Через зміст релігійних норм правові норми знаходять своє божественне обґрунтування відповідно до приписів Священних джерел у нормах сучасного світського та релігійного права.

Складнощі та протиріччя при визначенні місця релігійних норм у системі джерел права полягають у неузгодженості релігійних і правових норм щодо регулювання усього різноманіття суспільних відносин. Проте ідеї, традиції та окремі інститути релігійного права знаходять своє відображення практично в усіх сферах сучасної правової системи; догми релігійного права не тільки становлять підґрунтя значної частини сучасного законодавства, але й здійснюють значний вплив на процес розробки та прийняття нормативно-правових актів. Так, релігійні норми набувають статусу джерел права [135, с. 71].

Система релігійних норм у правовій системі має двосторонню природу: з одного боку, релігійні норми визначаються своїми індивідуальними

особливостями, а з іншого – ці особливості набувають специфічних ознак у результаті впливу усіх елементів правової системи. Особливості релігійних норм, а також специфіка їх впливу, визначаються факторами виникнення і розвитку правової системи, що пояснює та розкриває природу правової системи. Як зазначалося вище, існування релігійних норм як джерел права ідентифікує країни щодо їх належності до релігійної правової системи. Тобто релігійні норми мають визначальний характер щодо правової системи окремих країн, активно впливають на їх класифікацію. Крім того, релігійні норми розглядаються як загальновизнані правила поведінки суб'єктів суспільних відносин, в яких закріплюються сформовані релігійні уявлення віруючих про роль права у суспільстві, релігійну природу права, а також про організацію та функціонування правової системи [119, с. 31].

Тобто релігійні норми можна розглядати як елементи культурної спадщини, що зберігається в суспільстві, визначають і закріплюють соціальні цінності та певну поведінку суб'єктів протягом тривалого часу. Проте система релігійних норм як складова частина має підпорядкований характер щодо релігійної правової системи, яка перетворює їх відповідно до своєї природи, мети і завдань. Релігійні норми як специфічна категорія виражають не тільки вказівку на форму виразу правових норм, а й ознаки, що слугують підставою визнання певного правила поведінки нормативним приписам. Релігійні норми породжені об'єктивно існуючим різноманіттям потреб та інтересів суб'єктів суспільних відносин і необхідністю їх узгодження та відповідного врегулювання. Релігійні норми постають первинними елементами системи релігійного права, а система права виступає складовим елементом релігійної правової системи.

Як уже зазначалося, досліджуючи місце релігійних норм у правовій системі, треба пам'ятати про природу цього явища. Тобто розглядати релігійні норми в матеріальному (причини, що зумовили зміст права) та формальному (зовнішній вираз обов'язковості правил поведінки) розумінні. Характерні риси релігійних норм визначаються їх місцем і роллю у правовій системі, як її

складової частини – підсистеми. Відповідно розвиток системи релігійних норм визначається розвитком правової системи, виконуючи при цьому власне призначення. Основні принципи побудови правової системи визначають зміст, структуру та призначення в суспільстві релігійних норм. Крім того, окремі релігійні норми зберегли своє значення і залишилися у правових системах, а деякі, проіснувавши певний час, залишилися тільки як історичні пам'ятки права.

Розвиток релігійних норм відповідно до закономірностей розвитку правових систем, надає їм цілісності, впорядкованості, системності. Необхідно зазначити, що релігійні норми є нормативною основою правової системи, їх зміст характеризує сутність усієї правової системи в конкретній державі, її правової політики та ідеології [118, с. 117].

Релігійні норми, що виражені в нормативно-правових приписах і опосередковані релігійними джерелами права, є для правової системи її системотворчим елементом, її стрижнем. Отже, сьогодні потребує переосмислення та глибокого дослідження співвідношення релігійних норм і системи права як системних елементів національної правової системи. Це дасть можливість визначити наукове прогнозування тенденцій розвитку правової системи, визначити шляхи удосконалення механізму соціально-правового регулювання. Використання релігійних норм як правової традиції та засобу конструювання і розуміння права дозволить належно на теоретичному рівні визначити та відтворити системотворчі елементи формування правової системи [107, с. 36].

Підсумовуючи, зазначимо, що релігійні норми мають визнаватися невід'ємними структурними елементами певної правової системи лише в тому випадку, якщо за ними закріплено статус джерел права, тобто форми зовнішнього виразу релігійних приписів, що зумовлюють юридичну силу певних правил поведінки, санкціонуються державою, приймаються у формі нормативних актів, що мають юридичну силу й обов'язкові до виконання; виступають регуляторами суспільних відносин віруючих, впливаючи на

свідомість суб'єктів, чим забезпечується дотримання встановлених загальнообов'язкових правил поведінки людини, визначається як масштаб, зразок належної поведінки зі спонуканням до вчинення правомірних дій. Це властиво країнам релігійних правових систем. У країнах романо-германської правової системи в системі джерел права переважне значення закріплюється за нормативно-правовими актами, а за правовим звичаєм, правовим прецедентом, релігійними нормами та правовою доктриною зберігається статус джерела права, що визначають напрями розвитку права, а отже, визнаються додатковими (факультативними) джерелами права. А це характеризує релігійні норми як додаткові (факультативні) структурні елементи такої правової системи.

Нині у світі активно відбуваються процеси втілення демократичних цінностей до більшості ісламських країн, зокрема, визнання ними ряду загальновизнаних світовою спільнотою прав і свобод людини. Хоча цей процес не позбавлений певних труднощів та перешкод, на які звертається серйозна увага як юристів-практиків, політиків, так і науковців. Проблема прав і свобод людини в ісламі посідає значне місце в юридичній літературі. Не зважаючи на гідний рівень приділеної уваги цій проблемі, усе ж суспільні трансформаційні процеси, що відбуваються у світі на сучасному етапі, посилюють актуальність та важливість питання правового забезпечення прав і свобод людини в ісламі, особливо з огляду на існуючі дискримінаційні елементи щодо жінок та чисельні порушення прав людини в мусульманських країнах.

Мусульманське право (найчастіше його називають терміном «шаріат») – це складова частина соціально-релігійного світогляду – ісламу (араб.- «покірність»), виникло в VI – X ст. в епоху становлення феодального суспільства в Арабському халіфаті на Аравійському півострові. Створення цього вчення пов'язане з іменем Магомета (571 – 632 рр.) – вихідця із незаможної сім'ї, який виступив проти племінного багатобожжя (яке на той час не сприяло єдності арабських племен) та оголосив себе пророком єдиного Бога – Аллаха.

Невід'ємною частиною ісламу є шаріат, що означає «шлях праведного життя». Це сукупність норм мусульманського права, релігійних та обрядових настанов і правил, що покликані регламентувати не лише поведінку мусульманин в усіх сферах суспільного та особистого життя, а й їх думки та почуття. При цьому практично всі нормативні приписи походять від ідеї обов'язків людини перед Аллахом, а не з ідеї прав, свобод і гідності людини.

Так, шаріат містить чотири групи приписів; 1) норми, які фіксують релігійну догматику ісламу, тобто це те, у що зобов'язаний вірити мусульманин; 2) норми, які закріплюють основи мусульманської моралі та етики; 3) норми, які регламентують відносини віруючих з Аллахом (порядок виконання основних релігійних обов'язків); 4) правила поведінки між мусульманами та немусульманами.

Ісламська концепція права базується, по-перше, на постулатах ісламу як релігії; по-друге, іслам – це система норм, що регулюють спосіб життя мусульманина в усіх його аспектах, у тому числі й правових. У зв'язку із цим в ісламі не проводиться чіткого розмежування між правом, з одного боку, та релігією й мораллю – з іншого.

У теорії мусульманського права вважається, що прийняття ісламу робить усіх людей рівними незалежно від їх соціального походження, кольору шкіри чи мови. Мова, зокрема, йде про рівність усіх перед законом та судом.

На думку авторитетних мусульманських вчених, шаріат покликаний слугувати інтересам людини та задовольняти її світські потреби, одні з яких є життєво необхідними, інші полегшують її існування, а треті можна вважати надмірними. У той час вважалося, що будь-яка мусульманська норма направлена на підтримку і захист однієї з п'яти цінностей шаріату – релігії, життя, розуму, продовження роду та власності. Неважко помітити, що лише перша з вказаних цінностей безпосередньо виражає божественну природу шаріату, а інші переважно підкреслюють його світську спрямованість [114, с. 54].

Взаємозв'язок духовного та «земного» прослідковується також у класифікації всіх захищуваних шаріатом інтересів та прав на ті, які належать Аллаху або окремим людям, або ж одночасно як Аллаху, так і індивідам. Шаріат висуває суворі вимоги щодо виконання мусульманами релігійних обов'язків та дотримання культових заборон, однак стосовно світських справ займає дещо іншу позицію. Тут норми шаріату не спрямовані на надмірне обтяження людини жорсткими обмеженнями. Такий підхід, що надає людині досить широку свободу вибору, яка закріплюється відомою мусульмансько-правовою аксіомою, відповідно до якої вихідною оцінкою дій, слів та речей є дозвіл, якщо інше не передбачено Кораном і Сунною. Однак, демонструючи турботу про індивідуальне право, шаріат наглядає за тим, щоб воно не використовувалося на шкоду інтересам інших та суспільному благу. Намагання запобігти спричиненню шкоди є одним з вихідних засад шаріату і тісно пов'язане з ідеєю справедливості, що чітко сформульовано в Корані: «А коли говорите, то будьте справедливими» (6:153–152). Принцип справедливості, в свою чергу, лежить в основі рівності, яка також має місце в Корані і Суні [98, с. 157].

Мусульманські теоретики виділяють такі основи «ісламської справедливості», як абсолютна рівність усіх правовірних, свобода совісті та взаємна відповідальність суспільства й індивіда. Слід зауважити, що принцип рівності фактично не поширюється на немусульманське населення, яке було позбавлене багатьох основних громадських та політичних прав. У теорії мусульманського права вважається, що прийняття ісламу робить усіх людей рівними незалежно від їх соціального походження, кольору шкіри чи мови. Мова, зокрема, йде про рівність усіх перед законом та судом. Критерієм, покладеним в основу визначення природи єдиних для усіх прав і свобод, є воля Аллаха, виражена в шаріаті, яка не піддається впливу суб'єктивних інтересів і бажань.

Права людини в мусульманському праві обумовлені передусім обов'язками відносно самого себе, общини (умми), суспільства, держави і

Аллаха. Хоча це не дає підстав заперечувати власне існування прав та можливостей в ісламі. Так, значна увага в мусульманському праві приділяється правам і свободам людини, якому в Корані присвячено 70 віршів. Вихідною передумовою для ісламської теорії основних прав людини слугує тлумачення відомого вірша 74-ї сури Корану, де говориться, що мусульманин має право вимагати від держави поваги до своїх основних прав і свобод. Одночасно вважається, що права і свободи, які зафіксовані в сучасних конституціях мусульманських держав, перебувають у повній відповідності з мусульманськими принципами і повинні дотримуватися державою. Ці права, однак, не розглядаються як абсолютні. Держава зобов'язана при їх реалізації виходити передусім із загальних інтересів віруючих [230, с. 11].

Вирішальним для усього ісламського світу стало опублікування Ісламською радою 19 вересня 1981 р. в Парижі Загальної ісламської декларації прав людини. Ця декларація була прийнята на міжнародній конференції, присвяченій пророку Магомету, яка відбулася в Лондоні з 12 по 15 квітня 1980 р. Генеральний секретар ради Салем Аззам зазначав, що Загальна ісламська декларація прав людини засновується на Корані і Суні і розроблена видатними мусульманськими ерудитами та юристами, а також представниками ісламських рухів та течій думки [64, с. 199].

У преамбулі ісламської декларації прав людини підкреслюється, що Аллах дав людству через свої одкровення в Священному Корані і Суні Його Святого Пророка Магомета міцну юридичну та моральну основу, яка дозволяє створювати та регулювати інститути та людські відносини; в силу їх Божественних джерел і освячення ці права не можуть бути ні обмежені, ні скасовані, ні порушені владою, асамблеями чи іншими інститутами, так само як неможливо від них відректися чи відмовитися. Також зазначається, що мусульмани вірять у свій обов'язок установити такий ісламський порядок:

1) де всі людські істоти будуть рівними і ніхто не буде мати привілеїв чи піддаватися дискримінації через належність до своїх раси, кольору шкіри, статі, а також залежно від свого походження і мови;

- 2) де всі людські істоти народжуються вільними;
- 3) де рабство і каторжна праця заборонені;
- 4) де створені умови для збереження, захисту і шанування інституту сім'ї як основи суспільства;
- 5) де правителі та підлеглі однаково відповідають перед Законом і рівні перед ним;
- 6) де підкоряються лише тим наказам, які відповідають Закону;
- 7) де будь-яка земна влада розглядається як священна і дана на час, приписаний Законом, і повинна здійснюватися відповідно до нього та встановлених ним пріоритетів;
- 8) де всі економічні ресурси розглядаються як Божественні благовоління, що надані людству, якими всі можуть користуватися відповідно до правил та цінностей, викладених у Корані та Суні;
- 9) де всі суспільні справи вирішуються та ведуться, а адміністративна влада здійснюється після наради (шура) з віруючими, які уповноважені брати участь у прийнятті рішення, яке не суперечить Закону та суспільному благу;
- 10) де кожний виконує свої обов'язки відповідно до своїх здібностей і згідно цьому несе відповідальність за свої вчинки;
- 11) де кожний може бути впевненим у тому, що у разі порушення його прав будуть вжиті заходи, передбачені Законом;
- 12) де ніхто не може бути позбавлений прав, гарантованих йому Законом, крім як у відповідності з даним Законом і у тій мірі, в якій дозволено Законом;
- 13) де кожний має право розпочинати юридичні дії проти будь-кого, хто вчинив злочин проти суспільства в цілому або проти одного з його членів;
- 14) де буде докладено усіх зусиль задля того, щоб: а) звільнити людство від будь-якої експлуатації, несправедливості та пригноблення; б) гарантувати кожному безпеку, гідність та свободу в умовах, методами і в межах, встановлених Законом [25, с. 712].

В ісламській декларації відображаються основні права людини, які вважаються приписаними ісламом. Це право на життя; право на свободу в усіх

її формах – фізичну, культурну, економічну, політичну; право на рівність та недопущення жодної дискримінації, що включає в себе право на працю та її відповідну оплату незалежно від релігійної віри, кольору шкіри, раси, походження, статі чи мови; право на справедливість, що передбачає, зокрема, право на захист відповідно закону; право на справедливий судовий процес; право на захист проти перевищення влади, тобто проти свавілля з боку офіційних органів; право на захист від тортур; право на захист честі та репутації від наклепу, необґрунтованих звинувачень тощо; право притулку; право на обов'язкову участь в управлінні справами суспільства; право на свободу совісті, думки та слова; право на свободу віросповідання; право на свободу зібрання, що передбачає можливість кожної людини брати участь у релігійному, громадському, культурному та політичному житті; право на захист власності; право на соціальне забезпечення; право на створення сім'ї; право на освіту; право на особисте життя; право на свободу пересування та місця проживання та ін. [7, с. 96].

На перший погляд, вказана декларація цілком висвітлює загальновизнані у світі основоположні права людини, які, зокрема, відображені у Загальній декларації ООН з прав людини. Однак, вона не має обов'язкового характеру, оскільки була прийнята неурядовою організацією. Декларація виходить із основних положень та принципів універсальних міжнародно-правових норм і не ставить перед державами завдання надати правові гарантії та імплементувати її положення до національного законодавства. Проголошені права та свободи за своїм змістом та можливостями тлумачення «прив'язані» до шаріату, що надає цьому документу традиційного характеру та підкреслює його невідповідність юридичній практиці у сфері прав людини в ряді країн – членів руху «ісламської солідарності» [8, с. 283].

Ісламська декларація з прав людини не є єдиним нормативним актом у галузі захисту прав людини у мусульманському праві. 5 серпня 1990 р. було прийнято Каїрську Декларацію прав людини в ісламі (далі – Декларація). Декларація складається із преамбули та 25 статей і за своєю формою не має

обов'язкової сили для держав – членів організації, хоча вони, виходячи із принципу добросовісного виконання повинні дотримуватися усіх її положень. Стаття 22 Декларації, що визначає право на вільне вираження своєї думки, насправді ж обмежує це право принципами шаріату: «Кожен має право на вільне вираження своєї думки таким чином, щоб це не суперечило принципам шаріату». Стаття 25 Декларації також вказує, що «ісламський шаріат є єдиним джерелом для тлумачення чи пояснення будь-яких статей цієї Декларації» [53].

Як видно, у цьому документі фактично закріплено пріоритет шаріату над природними правами та свободами людини. Такий вузькорелігійний характер Каїрської декларації, яка була прийнята з метою уніфікації позицій ісламських держав у сфері прав людини, відображає позицію найбільш радикальних ісламських держав. Ціла низка основних прав і свобод у ній не визначено, і, зокрема, відсутня заборона на наявну в ісламі дискримінацію за ознакою статі. Зокрема, стаття 6 Декларації досить обмежено вказує на рівність чоловіка і жінки, торкаючись лише гідності, самостійного цивільного статусу і фінансової незалежності, а також права зберігати своє ім'я та рід [233, с. 74].

У 1994 р. Лігою арабських держав, яка була створена в 1945 р., було прийнято Арабську хартію прав людини (далі – Хартія), яка у подальшому мала стати правовою основою міжарабського співробітництва у цій галузі. Ця хартія не повинна була суперечити Каїрській декларації. Ця Хартія, як і попередні документи, має декларативний характер і не накладає на держав-учасниць яких-небудь суттєвих зобов'язань.

Як зазначається в юридичній літературі, чинні в країнах Близького Сходу внутрішньодержавні механізми забезпечення прав і свобод людини недосконалі і не можуть гарантувати індивіду ефективного захисту його прав.

На нашу думку, основними причинами, що сприяють порушенню прав і свобод людини в ісламі:

- відсутність демократії в житті арабського суспільства і підкорення всіх державних органів та структур, у тому числі й судових, одній особі та одній політичній партії;

- відсутність правової основи, яка б відповідала загальноновизнаним нормам та стандартам у сфері прав людини;

- збереження в країнах регіону старих національних звичаїв та традицій, а також низький рівень правової культури населення.

У ряді країн цього регіону відсутні найважливіші для захисту прав і свобод людини інститути, у тому числі інститут парламентаризму, інститут парламентського уповноваженого з прав людини та інститут конституційного контролю.

Незважаючи на події, які відбуваються в політичній системі арабських держав, у працях західних вчених постає питання про те, чи відповідають положення ісламу процесам демократизації суспільства. Принцип демократичного устрою усе ж отримав неабияке поширення в арабському світі.

Не випадково, до текстів конституцій багатьох арабських держав було включено пункт про прихильність демократії. Керівні діячі цих держав підкреслюють демократичний характер політичного устрою своїх країн, однак вказують на те, що їм притаманні особливі форми розвитку демократії, які відповідають ісламським постулатам, які в своїй основі є демократичними.

Як видно з аналізу згадуваних правових документів у галузі прав людини в мусульманському праві, лідери мусульманських держав, у процесі втілення елементів демократії намагаються дотримуватися універсальних принципів, вони керуються і цінностями, що притаманні ісламу, а також арабськими традиціями, які можуть стати зручною матрицею і полегшити цей процес та надати йому придатнішої для арабо-мусульманських країн форми.

Отже, в країнах ісламу відбуваються реформи, що спрямовані на розширення основ демократії в їх політичній системі, правового забезпечення прав і свобод людини, а також створення умов для рівноправної участі жінки в усіх сферах соціально-економічного та політичного життя. Прикладом таких змін можуть бути, перш за все, проведення вільних демократичних виборів до законодавчих органів влади, які за минулі декілька років відбулися у Тунісі,

Алжирі, Марокко, Єгипті, Йорданії, Йемені, Кувейті та в Палестинській Національній Адміністрації (далі – ПНА).

Надання політичних прав жінкам в Бахреїні, Омані та Кувейті також стало підтвердженням тих кардинальних змін, спрямованих на розширення демократії в країнах ісламу. Незважаючи на певні зрушення у сфері прав людини в ісламі, усе ж одним з аспектів, із традиційних пунктів критики ісламу, є становище жінки в ісламі, особливо в контексті її нерівноправного становища у сім'ї. Так, іслам офіційно дозволяє побиття чоловіками своїх дружин. Так, Коран (4:34) приписує: «А тих жінок, у вірності яких ви не впевнені, умовляйте (спочатку), (потім) уникайте їх на ложі подружньому і (нарешті) побивайте їх» [222, с. 29]

Це положення явно суперечить принципу рівності та справедливості, на які в окремих аспектах посиляється мусульманське право. Це вказує здебільшого на жінок як на слабку та менш захищену категорію населення. Нерівноправним становищем чоловіка та жінки характеризується також дозвіл ісламу чоловіку-мусульманину одружуватися на жінці, яка не сповідує іслам, і заборона шлюбу мусульманки з іновірцем. Також у більшості випадків іслам приписує чоловікові частку у спадщині вдвічі більшу за частку жінки. Так, у Корані вказано: «Аллах приписує відносно ваших дітей: «Синові належить частка, що дорівнює частці двох дочок» (Сура, аят 11) [221, с. 99].

Таким чином, мусульманське право у своїй основі має численні моральні принципи, які суттєво впливають на зміст усього шаріату. Однак, вагомий вплив на життєву практику мусульман справляють звичаї та традиції, які часто суперечать основним правам та свободам людини, і можливо тому не скрізь у світі країни ісламу можуть пишатися належним станом дотримання прав людини. Як приклад, можна згадати Саудівську Аравію, де відверто порушуються права людини, зокрема, на справедливе правосуддя та рівність перед законом, які, були проголошені численними документами, прийнятими арабськими країнами. Такі питання, як арешт і затримання підозрюваних, у тому числі політичних та релігійних активістів, регулюються в Саудівській

Аравії Законом про принципи арешту, тимчасового тюремного ув'язнення та превентивного затримання, положення якого не відповідають світовим гуманітарним стандартам, а ті позитивні приписи, які в ньому є, не завжди виконуються.

У Саудівській Аравії уважно спостерігають за діяльністю політичних та релігійних активістів, а також сунітських опозиціонерів (наприклад, за критику уряду їх ув'язнювали). Хоча політичним та релігійним активістам пропонується можливість відректися свого минулого і почати нове життя. У такому випадку їх справа закривалася, і вони виходили на свободу. Часто для того, щоб отримати подібні зречення, до ув'язнених застосовують усілякі методи впливу. Такі заходи прямо суперечать правам людини, зокрема, на свободу слова і віросповідання та політичним правам [144, с. 295].

В юридичній літературі мусульманське право, особливо у сфері захисту прав людини, нерідко піддається критиці, і часто справедливій. Так, серед недоліків міжнародного мусульманського права вважає неможливість застосування принципу універсалізму щодо цієї правової системи, оскільки іслам поділяє світ на мусульманський і немусульманський. Також міжнародне мусульманське право розраховане на застосування в межах зони поширення ісламу і ніяким чином не зачіпає сферу дії універсального міжнародного права (за межами мусульманського світу). До того ж, мова йде не про мусульманську концепцію міжнародного права, а про концепцію мусульманського міжнародного права – різниця у цих формулюваннях є очевидною.

Отже, з огляду на викладене, можна констатувати, що мусульманська правова доктрина, намагаючись створити своє вузькорелігійне ставлення до правового забезпечення прав і свобод людини, при цьому намагалася надати йому універсального значення. Незважаючи на певні позитивні зрушення до демократичних цінностей у мусульманських країнах, усе ж принципи шаріату, які залишаються засадничою основою цих змін, багато в чому не відповідають визнаним міжнародною світовою спільнотою правам людини.

Висновки до розділу 3

На підставі розглянутого вище можна дійти до таких висновків:

1. Під правовою системою необхідно розуміти комплекс взаємозалежних і узгоджених юридичних засобів, призначених для регулювання суспільних відносин, а також юридичних явищ, що виникають унаслідок такого регулювання (правові норми, правові принципи, правосвідомість, законодавство, правові відносини та ін.).

2. Однією з найбільш розвинених в соціальному відношенні держав Західної Європи є Федеративна Республіка Німеччина (далі – ФРН). У соціальному просторі та правовому полі ФРН народжуються цінні ініціативи щодо загальноцивілізаційного розвитку правового забезпечення прав і свобод громадян. Саме Німеччина однією з перших держав світу, що проголосила себе соціальною; вона є визнаним лідером у справі законодавчого забезпечення прав і свобод людини та створенні дієвих механізмів їх реалізації та захисту. Тому наукове узагальнення системи чинного законодавства ФРН та можливість запозичення окремих положень в правову систему України має велике теоретичне і практичне значення.

3. Основні види прав та свобод людини і громадянина в Україні та Федеративній Республіці Німеччині в цілому тотожні, вони встановлюються та регулюються національним законодавством відповідної країни та міжнародними документами. Ці права та свободи людини утворюють структуровану систему, де кожний елемент набуває загальних властивостей, притаманних системі в цілому.

4. Правове забезпечення прав та свобод людини в Україні та Федеративній Республіці Німеччині складається з нормативно-правових та організаційно-правових елементів. Нормативно-правова складова містить норми відповідних галузей права: конституційного, трудового, житлового та пенсійного права,

тобто норм об'єктивного права. Організаційно-правова складова включає в себе органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації.

5. Компаративістський аналіз виявляє недоліки правового забезпечення основних соціальних прав громадян в Україні. А саме недостатність фінансування окремих галузей права, застарілі, а часом взагалі відсутні окремі правові норми, численні порушення державними органами і посадовими особами законодавства, ігнорування посадовцями скарг і звернень пересічних громадян тощо. Конкретним засобом оцінки дієвості механізму дії соціальної системи є також моніторинг ефективності вже прийнятих нормативно-правових актів соціальної спрямованості. Основними напрямками діяльності державних органів для покращення стану реалізації та забезпечення соціальних прав мають бути сприяння розвитку малого та середнього підприємництва з метою створення нових робочих місць; посилення соціального захисту незайнятого населення; створення нової державної інституції – Уповноваженого з трудових прав громадян.

6. Іслам є водночас і світовою релігією, і способом життя, а тому ґрунтується не лише на догматиці й культурі, а також має широкий соціальний комплекс принципів і норм, що знаходяться в основі організації суспільства, а також регулюють поведінку мусульман. Одним з таких регуляторів виступає мусульманське право.

7. Система прав людини в ісламі поділяється на дві категорії: права Аллаха та права особи (людини). Під правами Аллаха розуміються такі права, де не зачіпаються інтереси жодного члену соціуму. У разі конфлікту між цими двома категоріями прав право людини буде мати перевагу і правом Аллаха можна пожертвувати. Тобто в ісламі людина та держава знаходяться у певному розумінні на одному рівні відносно до джерела влади – Аллаха, й тому ситуації домінування інтересів держави (або певної політичної влади) над інтересами окремої людини чітко обмежені, і не можуть бути змінені.

8. Основним причинами, що сприяють порушенню прав і свобод людини в ісламі є:

- відсутність демократії в житті арабського суспільства і підкорення всіх державних органів та структур, у тому числі й судових, одній особі та одній політичній партії;

- відсутність дієвої правової основи, яка б відповідала загальновизнаним нормам та стандартам у сфері прав людини;

- збереження в країнах регіону старих національних звичаїв та традицій, а також низький рівень правової культури населення.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено узагальнення та нове вирішення наукової задачі, що виявляється в розробці основних положень загальнотеоретичної концепції правового забезпечення прав і свобод людини в правових системах світу. За результатами проведеного дослідження сформульовано такі висновки:

1. Кожному періоду історичного розвитку прав і свобод притаманна юридична концепція людини як суб'єкта права й відповідні уявлення про її права та обов'язки, свободи і несвободи. Генеза правового забезпечення прав і свобод становить одну з одвічних проблем існування та соціально-культурного розвитку людства. Розвиток правового забезпечення прав і свобод людини та громадянина – це певний поступальний процес, у результаті якого відбувається зміна змісту та обсягу прав і свобод відповідно до рівня суспільного життя на певному етапі історичного розвитку соціуму та держави.

2. Правове забезпечення прав і свобод людини пройшло довгий історичний шлях від часу міфологічного та наївного їх усвідомлення до наукового обґрунтування й нормативного закріплення. Генезис правового забезпечення прав і свобод людини в Україні проходив у контексті загальносвітового розвитку прав і свобод людини. З одного боку, права і свободи в Україні збагачувалися позитивними напрацюваннями міжнародних і зарубіжних стандартів у сфері правового забезпечення прав і свобод людини, а з іншого – робили свій помітний внесок у формування загальнолюдських демократичних ідеалів цього інституту.

3. Правове забезпечення прав і свобод людини перебуває в полі зору представників юридичної науки, а також дослідників суміжних галузей гуманітарних знань. Такий інтерес до предмета цього дослідження пояснюється важливістю функцій, що здійснюються правовим забезпеченням прав і свобод людини в системі організації соціального життя, а також поставленими перед вітчизняним юридичним співтовариством завданнями з розбудови державно-правових інститутів, створенням умов для гармонійного розвитку суспільства

та стабільності соціального життя.

Наявні наукові розробки природи правового забезпечення прав і свобод людини можна поділити на певні блоки знань за предметною спрямованістю, в результаті чого доречно виокремити праці філософського, теоретичного змісту, а також галузевого, міжгалузевого та прикладного. У кожному випадку суб'єкт наукового пошуку намагається розв'язати власні дослідницькі завдання, виходячи з особливостей предмета й мети дослідження. Однак разом усі вони складають цілісну, хоча і розмаїту, картину правового забезпечення прав і свобод людини, породженого фактом існування суб'єктивного права в правових системах світу.

4. Автором обґрунтовується необхідність використання комплексної методології, в межах якої, враховуючи методологічний плюралізм, виправданим є застосування антропологічного та діяльнісного підходів, використання яких дозволяє найбільш повно та адекватно відобразити особливості досліджуваного предмета. На підставі аналізу наукових праць із зазначеної тематики, вбачається обґрунтованим стверджувати, що права та свободи людини – це встановлена принципами і нормами міжнародного права, а також системою національного законодавства міра можливої поведінки індивідів, спрямована на досягнення певного соціального блага, а також здатність поводитися відповідним чином, вимагати належної поведінки від інших суб'єктів і звертатися для захисту цих можливостей до компетентних й інших уповноважених органів та їх посадових осіб.

5. Права та свободи людини розрізняються в основному засобами і способами їх реалізації та забезпечення. Права людини можуть реально втілюватися в життя, як правило, за наявності певних механізмів їх здійснення. Наприклад, право на працю, право на соціальне забезпечення не можуть бути реалізовані без відповідно встановленої державою організаційно-правової процедури.

Свободи людини як можливості, що ґрунтуються на максимально вільному самовизначенні людини (наприклад, свобода пересування, свобода

думки та слова, вільного вираження своїх поглядів і переконань; свобода світогляду й віросповідання), зазвичай можуть реалізовуватися без участі держави: вона зобов'язана, насамперед, створювати соціально-правові умови, гарантувати відповідні правоможливості, охороняти та захищати їх від будь-яких посягань.

6. Правовою основою забезпечення прав та свобод людини може слугувати: 1) визнання і впровадження в національне законодавство основних принципів та інститутів демократії; 2) визнання і впровадження міжнародних стандартів з прав людини; 3) наявність правових гарантій забезпечення прав і свобод людини; 4) наявність механізму розподілу влад; 5) присутність дійсної дієвої судової влади (при цьому людина повинна мати можливість вільно звертатися за захистом своїх прав і свобод як до суду власної держави, так і до міжнародного судового органу) та ін.

7. Забезпечення прав і свобод людини – це діяльність держави, що ставить своїм завданням сприяння в реалізації прав і свобод людини шляхом нормативно-правового впливу на формування загальносоціальних (економічних, політичних, духовно-ідеологічних) та правових гарантій, які створюють умови, засоби та способи для ефективної охорони і захисту прав та свобод людини.

8. Правові гарантії забезпечення прав і свобод людини – це правові умови, засоби та способи, які визначають процедуру (матеріальний зміст), за допомоги якої особа може фактично здійснювати свої права і свободи з метою досягнення певного соціального блага у спосіб та за формою (функціональний зміст), що закріплені міжнародно-правовими актами та чинним національним законодавством держави. Правові гарантії забезпечення прав і свобод людини поділяються на дві великі групи: нормативно-правові та організаційно-правові гарантії забезпечення прав і свобод людини.

9. В умовах глобалізації правове забезпечення прав і свобод людини в правових системах світу посідає окреме місце порівняно з іншими правовими явищами. У романо-германській правовій системі правове забезпечення прав і

свобод людини характеризується наступними ознаками: постійне оновлення та вдосконалення інституту прав і свобод людини у законотворчості демократичних держав; посилення відповідальності держави перед особою, що обумовлюється забезпеченням практичного дотримання прав і свобод людини, насамперед, на державному рівні; забезпечення визнання людини як найвищою соціальною цінністю, центром уваги суспільства, держави, всіх її інститутів, а права та основні свободи – одним із головних пріоритетів, що визначають зміст і спрямовують діяльність держави; впровадження державами правоосвітницьких програм щодо ознайомлення з основними міжнародно-правовими актами щодо правового забезпечення прав і свобод людини, що направлене на усвідомленню глибинного змісту та суті прав і свобод особи.

10. Однією з найбільш розвинених в соціальному відношенні держав Західної Європи є Федеративна Республіка Німеччина (далі – ФРН). У соціальному просторі та правовому полі ФРН народжуються цінні ініціативи щодо загальноцивілізаційного розвитку забезпечення прав і свобод громадян. Саме Німеччина однією з перших держав світу проголосила себе соціальною; вона є визнаним лідером у справі законодавчого забезпечення прав і свобод людини і громадянина та створенні дієвих механізмів їх реалізації та захисту. Тому наукове узагальнення системи нормативно-правових ФРН створює можливість запозичення окремих положень в правову систему України.

11. Система правового забезпечення прав і свобод людини та громадянина в Україні поки що на стадії розробки, а її реалізованість та захищеність залишається й досі на невисокому рівні. Для суттєвого покращення ситуації в нашій державі Верховна Рада України як єдиний законодавчий орган має здійснювати забезпечення прав і свобод людини та громадянина через законотворчу діяльність, визначаючи їх основні параметри, принципи і напрями дотримання в законах та інших нормативно-правових актах. Також слід ініціювати розробку і прийняття нової наукової програми розвитку українського законодавства, в якій необхідно передбачити механізм

переорієнтації чинного законодавства на правове забезпечення прав людини та приведення його у відповідність із міжнародними стандартами.

12. Іслам є водночас і світовою релігією, і способом життя, а тому ґрунтується не лише на догматиці й культурі, а також має широкий соціальний комплекс принципів і норм, що знаходяться в основі організації суспільства, а також регулюють поведінку мусульман. Одним з таких регуляторів виступає мусульманське право. Мусульманське право – один з найважливіших елементів ісламської культури та цивілізації, ісламського способу життя в цілому, тому найважливішими ознаками його виступають взаємодія релігійного й світського, ірраціонального й раціонального, духовного й матеріального. Стрижнем мусульманського права є релігійні норми, що складають його основу і забезпечують єдність регулюючого впливу на соціальні відносини, хоча ними не вичерпується повне соціально-правове регулювання у мусульманському світі.

13. В ісламському розумінні права відображається цілісний релігійний світогляд, який ґрунтується на тому, що право – не витвір людини чи держави, а вияв волі Аллаха. Тому люди не створюють закони, а застосовують Божественні закони на практиці. Отже, законодавцем вважається лише Бог, тому між законодавчою й виконавчою владою в ісламі не може бути протиріч, оскільки вони, фактично, є виконавцями божественних законів. Тому люди здатні знаходити правові рішення лише в загальних межах шаріату.

14. У процесі порівняльно-правового дослідження було встановлено подібні ознаки джерел релігійного та континентального права: вони є формами об'єктивації соціальних засобів регламентації поведінки; містять правила поведінки суб'єкта права; сприяють впорядкуванню суспільних відносин.

Виявлено відмінні ознаки джерел релігійного та континентального права: релігійні джерела – містять еталони поведінки, які вважаються виразом волі Аллаха, тобто позасоціальної волі; регулюють відносини, що не піддаються зовнішньому контролю; через функції мусульманського релігійного права здійснюється вплив на віруючих ісламу з метою забезпечення поведінки

людини на підставі релігійних постулатів; предметом регулювання мусульманського релігійного права є сфера духовних відносин між Аллахом і мусульманами; основними засобами забезпечення мусульманського права є смертна кара, каліцтво, побиття, помста, надприродні покарання після смерті правовірного тощо; норма мусульманського права не має чіткої структури (конкретизує обов'язки віруючих перед Аллахом); об'єктивується у релігійних зовнішніх формах (Коран, Сунна та інші джерела). Водночас, ознаками джерел континентального права є: є виразом узгодженої волі суб'єктів суспільного життя; регулює відносини, що піддаються зовнішньому контролю; через функції континентального права розкриваються його сутність та призначення; предметом регулювання є відносини між суб'єктами права; норма континентального права має чітку логічну структуру – гіпотеза, диспозиція, санкція і формулюється у вигляді прав та обов'язків суб'єктів; формою виразу норм є нормативно-правовий акт, міжнародні договори та інші зовнішні форми позитивного права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрусин Б. І. Права і свободи людини в «умовах ризиків інформаційного суспільства» [Текст] / Б. І. Андрусин // Матеріали міжнародної наукової конференції «Дев'ять юридичні читання. Політико-правова реформа в Україні: історія, сучасність, перспективи», 24–25 травня 2013 р./ Міністерство освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова [та ін.]. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. – С. 12–16.
2. Андрусин Б. Права і свободи людини в просторі культурної та політико-правової традиції [Текст]/ Б. Андрусин, Р. Огірко // Публічне право – 2014. – №3 (15). – С.155 – 160.
3. Андрусин Б. І. Право людини на освіту в контексті розвитку європейського освітнього простору: гармонізація та протиречивість процесу [Текст]/ Б. І. Андрусин // Європейські педагогічні студії / Асоціація ректорів педагогічних університетів Європи; ред. кол. В.П. Андрущенко (гол.) [та ін.]. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. – Вип. 3–4. - С. 142–148.
4. Анцелевич Г. О. Міжнародне право [Текст]: [підруч. для вищ. навч. закл.] / Г. О. Анцелевич, О. О. Покрещук. – Київ : Алерта, 2003 – 410 с.
5. Аристотель. Сочинения[Текст]: в 4 т. / Аристотель ; АН СССР. Ин-т философии – Москва: Мысль, 1983. Т. 4. – 830 с.
6. Белякович Н. Н. Права человека и политика: философско-правовые основы [Текст]: [монография] / Н. Н. Белякович. – Минск : Амалфея, 2009. – 412 с.
7. Бехруз Хашматулла. Всеобщая исламская декларация прав человека: содержание и специфика [Текст]/ Бехруз Хашматулла // Актуальні проблеми політики :зб. наук. праць. – Одеса: Юрид. л-ра, 2001. – Вип. 12. – С. 94-99.
8. Бехруз Хашматулла. Іслам – основа мусульманської правової та релігійної системи [Текст]/ Бехруз Хашматулла // Актуальні проблеми політики

/ Зб. наук. праць. – Одеса: Юрид. л-ра, 2000. – Вип. 9. – С. 281-285.

9. Білозьоров Є. В. Правові гарантії прав і свобод людини та громадянина у сфері діяльності міліції [Текст]: [монографія] / Є. В. Білозьоров. – Київ : Аванпост-прим, 2009. – 190 с.

10. Боботов С. В. Введение в правовую систему США [Текст] / С. В. Боботов, И. Ю. Жигачев. – Москва : Норма, 1997.-333 с.

11. Богуцький П. Поняття правової держави та методологічний підхід до проблеми її формування [Текст] / П. Богуцький // Правова держава : щорічник наукових праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – Київ, 1996. – № 4. – С. 14-16.

12. Болотіна Н.Б. Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні [Текст] / Н.Б. Болотіна. – Київ : Знання, 2005. – 381с.

13. Боняк В. О. Конституційне право людини і громадянина на освіту в Україні : [монографія] / В. О. Боняк [Текст]. – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутріш. справ ; Ліра ДТД, 2008. – 180 с.

14. Бочарова С. Н. Роль общественных объединений в защите прав человека [Текст] / С. Н. Бочарова // Вестник Московского университета. – 2007. – № 1. – С. 97-105.

15. Васецький В. Ю. Права особи в романо-германській правовій системі [Текст] / Ю.В. Васецький // Держава і право : збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – Вип. 24. – Київ : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2004. – С. 60–66.

16. Великий енциклопедичний юридичний словник [Текст] / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – Київ : Юридична думка, 2012. – 1020 с.

17. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) [Текст] / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ ; Ірпінь : Перун, 2005. – 1728 с.

18. Витрук Н. В. О юридических средствах обеспечения реализации и охраны прав советских граждан [Текст] / Н. В. Витрук // Правоведение. – 1964. –

№ 4. – С. 29-38.

19. Витрук Н. В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе [Текст] / Н. В. Витрук. – Москва : Наука, 1979. – 229 с.

20. Витрук Н. В. Общая теория правового положения личности [Текст]: [монография] / Н. В. Витрук. – Москва : Норма, 2008. – 448 с.

21. Волинка К. Г. Механізм забезпечення прав і свобод особи: питання теорії і практики [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – Київ, 2000. – 16 с.

22. Волинка К. Г. Проблеми становлення єдиного механізму забезпечення прав і свобод особи [Текст] / К. Г. Волинка // Вісн. Запорізьк. юрид. ін-ту . – 2000. – № 3. – С. 38-48.

23. Волинка К. Г. Теорія держави і права [Текст]: навч. посібник / К. Г. Волинка. – Київ : МАУП, 2003. – 240 с.

24. Волинка К. Г. Правовий статус особи та гарантії реалізації прав і свобод за Конституцією України [Текст] / К. Г. Волинка. – Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 1998. – 34 с.

25. Галюк С. Є. Співвідношення мусульманського та позитивного права в арабських державах: теоретичні та порівняльні аспекти [Текст] / С. Є. Галюк // Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні та політичні науки. – Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2008. – Вип. 40. – С. 710-714.

26. Галянтич М. К. Житлове право України [Текст] / М. К. Галянтич, Г. І. Коваленко. – Київ : Юрінком Інтер, 2002. – 480 с.

27. Гіда Є. О. Деонтологічні засади забезпечення прав і свобод людини та громадянина працівниками міліції у сфері правопорядку [Текст]: [монографія] / Є. О. Гіда. – Київ : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. – 416 с.

28. Глухарева Л. И. Методологические аспекты развития теории прав человека [Текст] / Л. И. Глухарева // Государство и право. – 2006. – № 3. – С. 14 – 19.

29. Годованець В. Ф. Конституційне право України [Текст]: навч. посіб. / В. Ф. Годованець, А. С. Головін. [Текст]– 384 с.
30. Головистикова А. Н. Права человека [Текст] : учеб. / А. Н. Головистикова, Л. Ю. Грудцына. – Москва : Эксмо, 2008. – 448 с.
31. Горова О. Б. Розвиток інституту громадянських прав в джерелах права різних країн світу [Текст]/ О. Б. Горова // Права та свободи людини: проблеми теорії, методології та практики (до 65-річчя проф. А.Ю. Олійника) / за ред. В. О. Боняк. – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутріш. справ ; Ліра ДТД, 2014. – 248 с.
32. Гроций Г. О праве войны и мира [Текст]:пер. с лат. / Г. Гроций. – Москва : Госполитиздат, 1956. – 867 с.
33. Гуренко М. М. Зародження та становлення ідеї гарантій прав і свобод людини і громадянина у ліберальній теоретико-правовій думці [Текст]: [монографія] / М. М. Гуренко. – Київ, 2000. – 167 с.
34. Гусарев С. Д. Теорія права і держави [Текст]: навч. посіб. / С. Д. Гусарев, А. Ю. Олійник, О. Л. Слюсаренко. – Київ : Правова єдність, 2008. – 270 с.
35. Давид Р. Основные правовые системы современности[Текст] / Р. Давид, К. Жоффре-Спинози. – Москва : Международные отношения, 1999. – 399 с.
36. Демиденко В. О. Утвердження та забезпечення конституційних прав і свобод людини та громадянина [Текст]: [посіб.] / В. О. Демиденко. – Київ : Нац. акад. внутр. справ України, 2001. – 100 с.
37. Демиденко В. О. Забезпечення прав та свобод національних меншин у ХХІ столітті [Текст]/ В. О. Демиденко // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 2001. – № 2. – С. 158-165.
38. Дженис М. Европейское право в области прав человека (практика и комментарии)[Текст]: пер. с. англ. / М. Дженис, Р. Кэй, Э. Бредли. – Москва : Права человека, 1997. – 640 с.
39. Дяченко М. В. Філософські виміри культури [Текст]: [монографія]

/ М. В. Дяченко. – Харків : ХДАК, 2007. – 206 с.

40. Емельянов Г. П. Социально-культурные права и свободы и их гарантии [Текст]/ Г. П. Емельянов // Конституция СССР: проблемы государственного строительства и советского строительства : материалы науч.-коорд. конф. (Звенигород, 16 – 18 январ. 1979 г.) / Отв. ред. Б. Н. Топорнин. – Москва : Изд-во Ин-т государства и права АН СССР, 1980. – С. 93 – 96.

41. Європейська конвенція про захист прав людини та завдання юридичної науки в Україні : доповідь Голови Верховної Ради України Володимира Литвина на загальних зборах Національної академії правових наук України (24 вересня 2010 року) [Текст]// Голос України. – 25 вересня 2010 р. – № 179 (4929). – С. 2-3.

42. Жеребкін В. Є. Логіка : підруч. [Текст]/ В. Є. Жеребкін. – 10-те вид., стер. – Київ : Знання, КОО, 2008. – 255 с.

43. Жоль К. К. Методы научного познания и логика (для юристов) [Текст]: учеб. пособие / К. К. Жоль. – Київ : Атика, 2001. – 288 с.

44. Забигайло В. К. Право на право[Текст] / В. К. Забигайло. – Київ : Политиздат Украины, 1989. – 229 с.

45. Заворотченко Т. М. Конституційно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.02 / Заворотченко Тетяна Миколаївна. – Київ, 2002. – 220 с.

46. Загальна теорія держави і права [Текст]: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.] ; за ред. докт. юрид. наук., проф. акад. АПрН України М. В. Цвіка, докт. юрид. наук., проф. акад. АПрН України О. В. Петришина. – Харків : Право, 2011. – 584 с.

47. Зайчук О. Правові системи сучасності та тенденції їх розвитку [Текст]/ О. Зайчук, Н. Оніщенко // Право України. – 2002. – №11. – С. 23- 37.

48. Заяць Н. Місце органів судової влади у реалізації прав людини [Текст]/ Н. Заяць // Право України. – 1999. – № 9. – С. 26-29.

49. Зорькин В. Д. Прецедентный характер решений Конституционного суда Российской Федерации [Текст]/ В. Д. Зорькин // Журн. рос. права. – 2004. –

№12. – С. 3-16.

50. Иванов А. Использование в доказывании информации, полученной у операторов связи [Текст]/ А. Иванов, О. Корниенко // Уголовное право. – 2006. – № 1. – С. 111-115.

51. Ивентьев С. И. Четвёртое и пятое поколение прав человека. Свобода творчества [Текст]/ С. И. Ивентьев // Ежемесячный научный журнал «Дискуссия». – 2010. – №. 5. – С. 83-86.

52. Історія держави і права зарубіжних країн: правові джерела : навч. посіб.[Текст] / упоряд. Г. І. Трофанчук. – Київ : Юрінком Інтер, 2008. – 352 с.

53. Каирская декларация о правах человека в исламе от 05.08.1990 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до джерела : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_882.

54. Калашников С. В. Система конституционных гарантий обеспечения прав и свобод граждан в условиях формирования в России гражданского общества [Текст]/ С. В. Калашников // Государство и право. – 2002. – № 6. – С. 17-25.

55. Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане [Текст]/ И. Кант // Метафизические начала естествознания. – Москва: Мысль, 1999. – С. 937-956.

56. Карпачова Н. І. Історичний генезис прав людини : виступ Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Ніни Карпачової, виголошений на пленарному засіданні під час представлення Верховній Раді України першої щорічної доповіді “Про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні” (28.11.2000 р., м. Київ) / Н. І. Карпачова // Голос України. – 2001. – № 3 (2503). – 10 січня. – С. 10.

57. Карпачова Н. І. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні [Текст]/ Н. І. Карпачова // Перша щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. – Видання друге. – Харків: Консум, 2001. – 464с.

58. Карташкин В. А. Международная защита прав человека :

монографія [Текст]/ В. А. Карташкин. – Москва : Изд-во «Международные отношения», 1976. – 224 с.

59. Кельман М. С. Загальна теорія права : підручник [Текст]/ М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. – Київ : Кондор, 2002. – 353 с.

60. Керимов Д. А. Свобода, право и законность в социалистическом обществе[Текст]: монографія / Д. А. Керимов. – Москва : Юрид. лит., 1960. – 223 с.

61. Керимов Д. А. Методология права: предмет, функции, проблемы философии права [Текст]/ Д. А. Керимов. – 4-е изд. – Москва : Изд-во СГУ, 2008. – 521 с.

62. Кессиди Ф.Х. Сократ[Текст] / Ф. Х. Кессиди. – Москва : Мысль, 1998. – 220 с.

63. Кистяковский Б. А. Философия и социология права[Текст]/ Б. А. Кистяковский. – С-Пб.: РХГИ, 1999. – 800 с.

64. Кияк М. Т. Порівняльний аналіз християнського та ісламського бачення проблеми співвідношення моралі та економіки [Текст]/ М. Т. Кияк // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2005. – № 301-302. – С. 197-200.

65. Князев В. Конституційні гарантії прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Україні [Текст]/ В. Князев // Право України. – 1998. – № 11. – С. 29-31.

66. Ковальчук О. Права людини: модерн, постмодерн, постпостмодерн [Текст]/ О. Ковальчук // Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): статті учасників Міжнар. „круглого столу” (м. Львів, 3 – 5 груд. 2010 р.). – Львів : Галицький друкар, 2010. – С. 293 – 299.

67. Кодекс законів про працю України [Текст]: офіційне видання. – Київ : Ін-Юре, 2014. – 247 с.

68. Козюбра М. Теоретико-методологічні аспекти прав людини [Текст]/ М. Козюбра //Український часопис прав людини. – 1997. – №3. – С.9-

10.

69. Козюбра М. Верховенство права і Україна [Текст]/ М. Козюбра // Право України. – 2012. – № 1 – 2. – С. 30 – 63.

70. Колодій А. М. Права людини і громадянина в Україні :[Текст] [навч. посіб.] / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. – Київ : Юрінком Інтер, 2003. – 336 с.

71. Колодій А. М. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні [Текст]: підруч. / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. – Київ : Правова єдність, 2008. – 350 с.

72. Колодій А. М. Принципи права України [Текст]: [монографія] / А. М. Колодій. – Київ : Юрінком Інтер, 1998. – 208 с.

73. Комаров С. А. Общая теория государства и права[Текст]: учебник / С. А. Комаров. – Москва : Юрайт, 1997. – 416 с.

74. Конституции зарубежных государств: Великобритания, Франция, Германия, Италия, США, Япония, Бразилия : учеб. пособие [Текст]/ В. В. Маклаков. –7-е изд., перераб. и доп. – Москва : Волтерс Клувер, 2010. – 656 с.

75. Конституционные права и обязанности советских граждан [Текст][Текст]: [монографія] / [А. П. Таранов, И. А. Тимченко, Г. И. Чангули и др.]; отв. ред. А. П. Таранов. – Київ : Наук. думка, 1985. – 248 с.

76. Конституция (Основной Закон) СССР[Текст]. – Конституции (Основные Законы) Советских Социалистических Республик. – Москва : Юризат, 1937. – 282 с.

77. Конституция УССР: реализация ее принципов и норм : монографія [Текст]/ Козюбра Н. И., Оксамытный В. В., Давыдов Р. К. [и др.] / Под ред. А. П. Таранова. – Київ : Наукова думка, 1988. – 328 с.

78. Конституційне право зарубіжних країн [Текст]: навч. посіб. / [М. С. Горшеньова, К. О. Закоморна, В. О. Ріяка та ін.] ; за заг. ред. В. О. Ріяки. – 2-е вид., допов. і перероб. – Київ : Юрінком Інтер, 2004. – 529 с.

79. Конституційне право України [Текст] / за ред. В. Ф. Погорілка. – Київ : Наукова думка, 1999. – 735 с.
80. Конституційне право України [Текст]: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / [Л. К. Байрачна, Ю. Г. Барабаш, Ф. В. Веніславська та ін.]; за ред. В. П. Колісника, Ю. Г. Барабаша. – Харків : Право, 2008. – 416 с.
81. Конституційне право України [Текст]: тематичний словник / [В. В. Галуцько, С. В. Діденко, О. М. Єщук та ін.]; за ред. В. В. Галуцька. – Херсон : Херсонська міська друкарня, 2010. – 132 с.
82. Конституційні акти України 1917-1920. Невідомі Конституції України [Текст]. – Київ : Філософська і соціологічна думка, 1992. – 269 с.
83. Конституційні права, свободи і обов'язки людини і громадянина в Україні [Текст]: [монографія] / [Ю. С. Шемшученко, Н. І. Карпачова, Т. А. Костецька та ін.]; за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. – Київ : Юридична думка, 2008. – 252 с.
84. Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність [Текст]. – 3-є вид. (До 15-річчя Конституції України і 20-ї річниці незалежності України) / Упоряд. І. О. Кресіна, О. В. Батанов. Відп. ред. Ю. С. Шемшученко. – Київ : Юридична думка, 2011. – 328 с.
85. Конституція незалежної України [Текст] : у 3-х кн. / під заг. ред. С. Головатого. – Київ : Українська правнича фундація, 1995. – Кн. 1. – 398 с.
86. Конституція України у судових рішеннях [Текст]/ М. Л. Орзіх, А. А. Єзеров, Д. С. Терлецький. – К. : Юрінком Інтер, 2011. – 432 с.
87. Конституція України [Текст] : наук.-практ. коментар / В. Б. Авер'янов, О. В. Батанов, Ю. В. Баулін [та ін.]; ред. кол. В. Я. Тацій, Ю. П. Битяк, Ю. М. Грошевий [та ін.]. – Харків : Право ; К. : Ін Юре, 2003. – 808 с.
88. Конституція України : офіц. Текст : коментар законодавства України про права та свободи людини і громадянина [Текст]: навч. посібн. / Авт.-укл. М. І. Хавронюк. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Київ : Видавництво А.С.К., 2003. – 384 с.

89. Конституція Української Радянської Соціалістичної Республіки: Прийнята позачерговою сьомою сесією Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 р.[Текст]. – Київ : Політвидав, 1979. – 69 с.

90. Костенко О. Права людини і правовий лібералізм (про співвідношення категорій прав і обов'язків людини у світлі соціально-натуралістичної концепції права)[Текст] / О. Костенко // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2010. – № 2. – С. 13 – 17.

91. Коталейчук С. П. Теорія держави та права в запитаннях і відповідях [Текст]: навч. посіб. / С. П. Коталейчук, П. Я. Пісной. – Київ : КНТ, 2011. – 560 с.

92. Кравченко В.В. Конституційне право України[Текст]: навч. посібник / В. В. Кравченко. – Київ : Атіка, 2000. – 318 с.

93. Кравченко В. В. Конституційне право України [Текст]: навч. посіб. / В. В. Кравченко. – Вид. 6-те, виправл. та доповн. – Київ : Атіка, 2009. – 608 с.

94. Кривенко Л. Т. Конституция СССР и развитие законодательной деятельности Верховных Советов союзных республик (сравнительно-правовое исследование)[Текст]: монографія / Л. Т. Кривенко. – Київ : Наукова думка, 1982. – 287 с.

95. Кушніренко О. Г. Права і свободи людини та громадянина [Текст]: навч. посіб. / О. Г. Кушніренко, Т. М. Слінько. – Харків : Факт, 2001. – 440 с.

96. Ленин В. И. Полное собрание сочинений[Текст]. -Т. 36 / В. И. Ленин. – Изд. 5-е. Госполитиздат, 1962. – 741 с.

97. Локк Д. Избранные философские произведения[Текст]. -Т.2 / Д. Локк. – Москва, 1960, – 532 с.

98. Лубська М. В. Мусульманське право в контексті сучасного цивілізаційного процесу [Текст]/ М.В. Лубська // Практична філософія. – 2006. – № 3. – С. 154-159.

99. Лукашук И. И. Глобализация и право[Текст]/ И. И. Лукашук. – Москва : Юрид.лит.,1998. – 137 с.

100. Лункевич В. В. Права человека и

громадянина[Текст]/ В. В. Лункевич. – СПб.: Тип. Ю. Н. Эрлихъ, 1908. – 64 с.

101. Луць Л. А. Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи України (теоретичні аспекти)[Текст]/ Л. А. Луць. – Київ : ІДП НАН України, 2003. – 304 с.

102. Луць Л. А. Методологія порівняльного правознавства [Текст] / Л. А. Луць // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали III регіон. наук. конф. – Львів, 1997. – С. 29-34.

103. Лысенков С. Л. Развитие прав и свобод граждан в советском обществе[Текст]/ С. Л. Лысенков. – Киев : Вища школа, 1985. – 63 с.

104. Магновський І. Конституційно-правовий статус особи (її громадянські права і свободи) [Текст]/ І. Магновський // Право України. – 2002. – № 7. – С. 18-22.

105. Магновський І. Й. Гарантії прав і свобод людини та громадянина в праві України (теоретико-правовий аспект) [Текст]: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. – Київ, 2003. – 20 с.

106. Макарчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн [Текст]: [навч. посіб.] / В. С. Макарчук. – 3-тє вид., допов. – Київ : Атіка, 2001. – 624 с.

107. Маніліч О.В. Місце релігійних норм у правовій системі держави [Текст]/ О. В. Маніліч // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2011. – № 597. – С. 34-38.

108. Мартыненко А. П. Права народов в современном международном праве[Текст] : монографія / А. П. Мартыненко. – Київ : Наукова думка, 1993. – 162 с.

109. Марченко М. Н. Сравнительное правоведение : общ. ч.[Текст]: учебник для юрид. вузов / М. Н. Марченко. – Москва : Зерцало, 2001. – 560с.

110. Матузов Н. И. Личность. Права. Демократия. Теорет. проблемы субъективного права[Текст]/ Н. И. Матузов. – Саратов, Изд-во Саратов. ун-та. 1972. – 292 с.

111. Матузов Н. И. Теория государства и права [Текст] : учеб.

/ Н. И. Матузов, А. В. Малько. – 3-е изд. – Москва : Дело, 2009. – 528 с.

112. Медичне право: нормативно-правові акти[Текст].- Ч. 2 / упор: І. Я. Сенюта (гол. ред.), Ю. С. Гуменюк, М. М. Семерак, Х. Я. Терешко. – Львів: Вид-во ЛОБФ «Медицина і право». 2008. – 520 с.

113. Международные акты о правах человека[Текст]: сборник документов. – Москва : Издательская группа НОРМА – ИНФРА–М, 2002. – 784 с.

114. Механізм правового регулювання в мусульманському праві [Текст] : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. / В.М. Северинюк ; Класич. приват. ун-т. – Запоріжжя : Гу «ЗІДМУ», 2007. – 96 с.

115. Міжнародна поліцейська енциклопедія [Текст]: у 10 т. / Відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. – Київ : Ін Юре, 2005. – Т. II. Права людини у контексті поліцейської діяльності. – 1224 с.

116. Міжнародне право. Основи теорії[Текст]: підручник / за ред. В. Г. Буткевича. – Київ : Либідь, 2002. – 608 с.

117. Моль Р. Энциклопедия государственных наук[Текст] / Р. Моль. – СПб.: Изд-во В. О. Вольфа, 1868. – 591 с.

118. Мусульманське право. Сутність, джерела, структура [Текст] : монографія / М. Лубська. – Київ : Академвидав, 2009. – 256 с.

119. Мусульманське право: релігієзнавчо-правовий контекст [Текст] / М. В. Лубська. – Київ : Фітосоціоцентр, 2006. – 196 с.

120. Мюллерсон Р.А. Права человека: идеи, нормы, реальность[Текст]/ Р. А. Мюллерсон. – Москва : Юрид. лит., 1991. – 160 с.

121. Наливайко Л. Р. Тлумачний термінологічний словник з конституційного права [Текст]/ Л. Р. Наливайко, М. В. Беляєва. – 2-е вид. допов. – Запоріжжя : Дніпропетровський металург, 2010. – 304 с.

122. Негодченко О. В. Деякі організаційні аспекти визначення механізму забезпечення реалізації прав, свобод і обов'язків людини й громадянина [Текст]/ О. В. Негодченко // Вісн. Запорізьк. юрид. ін-ту. – 2003 – № 2. – С. 9-16.

123. Недбайло П. Е. Введение в общую теорию государства и права (Предмет, система и функции науки) [Текст]/ П. Е. Недбайло. – Киев : Изд-во "Вища школа", 1971. – 160 с.

124. Нерсисянц В. С. Философия права [Текст]/ В. С. Нерсисянц. – Москва : Издательская группа Инфра М – Норма, 1997. – 652 с.

125. Нова Конституція України: Огляд, коментарі і текст Основного Закону [Текст]/ За ред. В.Ф. Погорілка. – Київ : Правова держава, 1997. – 156 с.

126. Новий тлумачний словник української мови[Текст]. – Київ : Аконіт, 2000. – Т2. – 911 с.

127. Оборотов Ю. Н. Традиции и новации в правовом развитии[Текст]/ Ю. Н. Оборотов. – Одесса : Юрид. лит-ра., 2001. – 147 с.

128. Общая теория государства и права[Текст]: акад. курс в 3-х т.- Изд.2-е, перераб.и доп./ Отв.ред. М. Н. Марченко. - Т.2.– Москва : Изд.дом. «Городец», 2002. – 518 с.

129. Общая теория прав человека [Текст]/ рук. авт. кол. и отв. ред. Е. А. Лукашева. – Москва : Изд-во НОРМА, 1996. – 520 с.

130. Омеляненко Г. Питання захисту прав людини у кримінальному судочинстві України[Текст] / Г. Омеляненко // Право України. – 1997. – № 3. – С. 15-19.

131. Оніщенко Н. М. Соціальний вимір правової системи: реалії та перспективи [Текст]: [монографія] / Н. М. Оніщенко, Н. М. Пархоменко ; від. ред. Ю. С. Шемшученко. – К. : Юридична думка, 2011. – 176 с.

132. Основи демократії. Права людини та їх забезпечення в умовах суспільних змін[Текст]: навч. посіб. / О. В. Філонов, В. М. Субботін. – Київ : Знання, 2006. – 215 с.

133. Основи конституційного права України [Текст]: підруч. / за ред. В. В. Копейчикова. – Київ : Юрінком, 1997. – 295 с.

134. Основной закон Федеративной Республики Германии [Текст]// Конституции государств Европейского Союза / Под общей редакцией Л. А. Окунькова. – Москва : Издательская группа ИНФРА-М-НОРМА, 2009. –

С. 181-234.

135. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології [Текст]: [монографія] / Н. М. Пархоменко. – Київ : Юридична думка, 2008. – 336 с.

136. Патюлин В. А. Государство и личность в СССР (Правовые аспекты взаимоотношений)[Текст]/ В. А. Патюлин. – Москва : Наука, 1974. – 246 с.

137. Петришин О. В. Верховенство права в системі дії права [Текст]/ О. В. Петришин // Проблеми законності : респ. міжвідом. наук. зб. ; відп. ред. В. Я. Тацій. – Харків : Нац. юрид. акад. України, 2009. – Вип. 100. – С. 18 – 30.

138. Петрова Г. М. Культурологія: конститутивні проблеми [Текст]: навч. посіб. / Г. М. Петрова, Т. А. Кумеда, О. В. Шумейко ; за заг. ред. канд. філос. наук Г. М. Петрової. – Київ : Атіка, 2009. – 356 с.

139. Погорілко В. Ф. Права та свободи людини і громадянина в Україні[Текст]/ В. Ф. Погорілко, В. В. Головченко, М. І. Сірий. – Київ : Ін Юре, 1997. – 52 с.

140. Погорілко В. Ф. Конституційне право України[Текст]: підручник / В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко ; за заг. ред В.Л. Федоренка. – 2-ге вид., переробл. і доопр. – Київ : Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2010. – 432 с.

141. Погорілко В. Ф. Конституційне право України [Текст]: підруч. / В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко ; за заг. ред. проф. В. Л. Федоренка. – 3-вид., перероб. і доопр. ; передмова проф. В. В. Коваленка. – Київ : КНТ ; Видавництво Ліра-К, 2011. – 532 с.

142. Политология для юристов [Текст] : курс лекций / [А. А. Воротников, А. И. Демидов, В. М. Долгов и др.] ; под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – Москва : Юристъ, 1999. – 774 с.

143. Політологічний енциклопедичний словник[Текст] / за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка.- 2-е вид., доп. і перероб. – Київ : «Генеза», 2004. – 736 с.

144. Поліщук Х. Порівняльний аналіз лібералізаційних процесів Арабської Республіки Єгипет та Королівства Саудівська Аравія [Текст] / Х. Поліщук // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Політологія. Соціологія. Філософія». – Ужгород : Видавництво Ужгородського національного університету «Говерла», 2008. - № 9. – С. 292-297.

145. Порівняльне правознавство [Текст] : підруч. для студ. юридич. спец. вищ. навч. закл. / [С. П. Погребняк та ін.] ; за заг. ред. акад. О. В. Петришина ; Нац. ун-т «Юрид. академія ім. Ярослава Мудрого». – Харків : Право, 2011. – 271 с.

146. Порівняльне правознавство [Текст] : підручник / за заг. ред. В. Д. Ткаченка. – Харків : Право, 2003. – 270 с.

147. Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку [Текст] : зб. наук. статей / за ред. Ю. С. Шемшученка, О. В. Кресіна ; упоряд. О. В. Кресін, О. М. Редькіна – Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського, Київський університет права НАН України, 2006. – С. 92-112.

148. Права людини і професійні стандарти для юристів в документах міжнародних організацій [Текст]. – Амстердам-Київ, 1999. – 341 с.

149. Права человека и процессы глобализации современного мира [Текст]: [монографія] / [М. М. Бринчук, Н. А. Воронина, В. А. Карташкин и др.] ; отв. ред. чл-корр. РАН, д. ю. н Е. А. Лукашева. – Москва : Норма, 2005. – 464 с.

150. Правова система України: історія, стан та перспективи [Текст]: у 5 т. – Харків : Право, 2008. – Т. 1 : Методологічні та історико-теоретичні проблеми формулювання і розвитку правової системи України / за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – 726 с.

151. Правова система України: історія, стан та перспективи [Текст]: у 5 т. – Харків : Право, 2008. – Т. 2 : Конституційні засади правової системи

України і проблеми її вдосконалення / за заг. ред. Ю. П. Битяка. – 576 с.

152. Про громадянство України: Закон України від 18 січня 2001 р. [Текст]// Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 13. – Ст. 65.

153. Про Засади державної політики України в галузі прав людини : Постанова Верховної Ради України від 17 черв. 1999 р.[Текст] // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 35. – Ст. 303.

154. Проблеми реалізації Конституції України: теорія і практика [Текст]: монографія/ відп. ред. В.Ф. Погорілко. – Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; А.С.К., 2003. – 652 с.

155. Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні [Текст]: [монографія] / [О. В. Зайчук, В. С. Журавський, Н. М. Оніщенко та ін.]; за ред. Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчук. – Київ : Юридична думка, 2007. – 424 с.

156. Прокопенко В. Захист трудових прав громадян України при прийнятті на роботу [Текст]/ В. Прокопенко // Український часопис прав людини. Українська правнича фундація. – 1995 – №1 – С. 29.

157. Пустовіт Ж. М. Актуальні проблеми прав і свобод людини і громадянина в Україні[Текст]: навч. посібник / Ж. М. Пустовіт. – Київ : КНТ, 2009. – 232 с.

158. Пустовіт Ж. М. Основні соціальні права та свободи людини і громадянина в Україні [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – Київ, 2001. – 16 с.

159. Пушкіна О. В. Система прав і свобод людини та громадянина в Україні: теоретичні і практичні аспекти забезпечення [Текст]: [монографія] / О. В. Пушкіна. – Київ : Логос, 2006. – 416 с.

160. Рабінович П. Права людини: діалектика універсалізації та урізноманітнення змісту й меж [Текст]/ П. Рабінович // Вісник Акад. прав. наук України. – 2002. – №3. – С. 5-19.

161. Рабінович П. М. Права людини і громадянина [Текст]: [навч. посіб.] / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. – Київ : Атіка, 2004. – 464 с.

162. Рабінович П. М. Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень)[Текст]/ П. М. Рабінович. – Харків: Право, 1997. – 64 с.

163. Рабінович П. М. Соціальна держава [Текст]/ П. М. Рабінович // Мала енциклопедія державотворення. – 1996. – С. 374.

164. Рабінович П. М. Філософія прав людини у Конституції України [Текст]/ П. М. Рабінович // Юридический вестник. – 1997. – № 2. – С. 57-59.

165. Рабінович П. Основоположні права людини: соціально-антропна сутність, змістова класифікація [Текст]/ П. Рабінович // Право України. – 2010. – № 2. – С. 18 – 23.

166. Рабінович П. Соціально-природна правова система суспільства (спроба загальнотеоретичної характеристики) [Текст]/ П. Рабінович // Право України. – 2012. – № 1 – 2. – С. 64 – 76.

167. Регушевський Е. Є. Конституційно-правові гарантії політичних прав та свобод людини і громадянина в Україні [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Едуард Євгенович Регушевський. – Київ, 2004. – 229 с.

168. Роик В. Д. Модернизация системы социальной защиты и место в ней социального страхования [Текст]/ В. Д. Роик // Аналитический вестник Совета Федераций ФС РФ. – 2010. – №10 (203). – С. 2-3.

169. Романов А. К. Правовая система Англии[Текст]: учеб. пособ. / А. Романов– Москва : Дело, 2000. - 154 с.

170. Румянцев О. Г. Юридический энциклопедический словарь[Текст]/ О. Г. Румянцев, В. Н. Додонов. – Москва : ИНФРА-М., 1997. – 384 с.

171. Саидов А. Х. Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности)[Текст]: учебник/ А. Х. Саидов ; под ред. В. А. Туманова – Москва : Юристъ, 2004.– 441 с.

172. Серьогін В. О. Конституційне право України [Текст]: навч. посіб. / В. О. Серьогін ; МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Харків : ХНУВС, 2010. – 368 с.

173. Симин А. Локаут в системе трудовых отношений [Текст]/ А. Симин // Труд за рубежом. – 1995. – №1. – С. 15-24.

174. Синюков В. Н. Российская правовая система [Текст]/ В. Н. Синюков. – Саратов : Полиграфист, 1994. – 496 с.

175. Сиренко В.Ф. Реальность прав советских граждан [Текст]/ В. Ф. Сиренко. – Київ : Наук. думка, 1983. – 139 с.

176. Сіленко А. Політико-правові аспекти соціальної сфери: забезпечення прав людини [Текст]/ А. Сіленко // Право України. – 1999. – № 11. – С. 31-35.

177. Скакун О. Ф. Правова система України на правовій карті світу : доп. №1 [Текст]. – Харків : Еспада, - 2004. – 96 с.

178. Скакун О. Ф. Теория государства и права [Текст]: учебник / О. Ф. Скакун. – Харьков : Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. – 704 с.

179. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс) [Текст]: підручник / О. Ф. Скакун. – Харків: Еспада, 2006. – 776 с.

180. Скакун О. Ф. Теорія держави і права [Текст]: підруч. / О. Ф. Скакун ; пер. з рос. – Харків : Консум, 2006. – 656 с.

181. Скобелкин В.Н. Юридические гарантии трудовых прав наемных работников [Текст]/ В.Н. Скобелкин // Культура, демократия и право. – Новосибирск, 1996. – С. 75-79.

182. Скрипнюк О. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. До 10-річчя незалежності України [Текст]: монографія / О. Скрипнюк. – Київ : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2000. – 600 с.

183. Скрипнюк О. В. Конституційне право України [Текст]: підруч. / О. В. Скрипнюк. – Київ : Ін Юре, 2010. – 672 с.

184. Скрипнюк О. В. Курс сучасного конституційного права України : академічне видання [Текст]/ О. В. Скрипнюк. – Харків : Право, 2009. – 468 с.

185. Современные Соединенные Штаты Америки [Текст]: энциклопедический справочник. – Москва : Политиздат, 1988. – 164 с.

186. Соколенко Ю. Гарантії культурних прав і свобод громадян України [Текст]/ Ю. Соколенко // Право України. – 2004. – № 2. – С. 34 – 38.

187. Соколов А.Н. Правовое государство: от идеи до ее материализации[Текст]/ А. Н. Соколов. – Калининград: Янтарный сказ, 2002. – 456 с.

188. Солов'євич І. Сутність державної влади в Україні (конституційно-правовий аспект) [Текст]/ І. Солов'євич // Право України. – 1997. – № 11. – С. 15-17.

189. Социалистическая концепция прав человека [Текст] / отв. ред. В. М. Чхиквадзе, Е. А. Лукашова. – Москва : Наука, 1986. – 221 с.

190. Стародавній Рим. Закони XII таблиць [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.djerele.com/index.php?option=com_content&task=view&id=5073&Itemid=301.

191. Стеценко С. Г. Адміністративне право України[Текст]: навчальний посібник / С. Г. Стеценко. – Київ : Атіка, 2007. – 624 с.

192. Сырых В. М. Теория государства и права[Текст]: учебник.- 2-е изд.,стер. – Москва : ЗАО “Юрид. дом “Юстицинформ”, 2002. - 592с.

193. Тацій В. Я. Методологічні проблеми правової науки на етапі формування правової, демократичної, соціальної держави [Текст] / В. Я. Тацій // Методологічні проблеми прав. науки : матер. міжнар. наук. конф., Харків, 13-14 груд. 2002р.- Харків, 2003.-С.5-25.

194. Тацій В. Я. Правосвідомість і правова культура в процесі формування правової держави в Україні [Текст]/ В. Я. Тацій, О. В. Петришин // Держава і право суверенної України: проблеми теорії і практики : матеріали наук. конф. до 20-ї річниці незалежності України (Київ, 21 черв. 2011 р.) / за ред. академіка НАН України Ю. С. Шемшученка ; упоряд. : В. П. Горбатенко, І. О. Кресіна. – Київ : Юридична думка, 2011. – С. 22 – 29.

195. Теория государства и права [Текст]: курс лекций / [М. И. Байтин, В. В. Борисов, Ф. А. Григорьев и др.] ; под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – Москва : Юристъ, 1997. – 672 с.

196. Теория государства и права[Текст]: курс лекций / Байтин М. И., Григорьев Ф. А., Зайцев И. М. [и др.] ;под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – Москва : Юристъ, 1999. – 672с.

197. Теория государства и права[Текст]: курс лекцій / под ред. В. К. Бабаева. – Москва : Юристъ,1999. – 568 с.

198. Теория государства и права[Текст]: курс лекцій/под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. - 2-е изд., перераб.и доп. – Москва : Юристъ, 2004. – 768 с .

199. Теорія держави і права [Текст]: підруч. / [С. Л. Лисенков, А. М. Колодій, О. Д. Тихомиров та ін.] ; за ред. С. Л. Лисенкова. – Київ : Юрінком Інтер, 2005. – 448 с.

200. Теорія держави і права. Академічний курс[Текст]: підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – Київ : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.

201. Теорія держави та права [Текст]: підруч. / [Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.] ; за заг. ред. Є. О. Гіди. – Київ : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. – 576 с.

202. Тихомиров А. Д. Юридическая компаративистика: философские, теоретические и методологические проблемы [Текст]/ А. Д. Тихомиров. – Київ : Знання, 2005. – 334 с.

203. Тодика Ю. Конституційний принцип гласності як гарантія основних прав і свобод громадян [Текст]/ Ю. Тодика, В. Серьогін // Право України. – 1998. – № 6. – С. 22-24.

204. Тодыка Ю. Н. Конституционно-правовой статус человека и гражданина в Украине [Текст]: [монография] / Ю. Н. Тодыка, О. Ю. Тодыка. – Київ : Ін Юре, 2004. – 368 с.

205. Трудове право України :підручник. 2-ге видання, стереотипне[Текст]/ за ред.. Н. Б. Болотіної, Г. І. Чанишевої. – Київ : Т-во «Знання» 2001р. – 564 с.

206. Трудовое и социальное право зарубежных стран: основные институты. Сравнительно-правовое исследование [Текст]/ под ред. Э. Б.

Френкель. – Москва : Юристъ, 2002. – 687с.

207. Фальковський А. Методологія сучасної юриспруденції: аксіологічні та антропологічні засади [Текст]/ А. Фальковський // Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): статті учасників Міжнар. „круглого столу” (м. Львів, 3 – 5 груд. 2010 р.). – Львів : Галицький друкар, 2010. – С. 634 – 644.

208. Філософський енциклопедичний словник [Текст]/ В. І. Шинкарук (гол. редак.). – Київ : Абрис, 2002. – 742 с.

209. Француз-Яковець Т. А. Гарантії забезпечення конституційно-правового статусу особи: Україна на шляху реалізації ідеалу правової, демократичної держави [Текст]/ Т. А. Француз-Яковець // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2004. – № 4. – С. 97-107.

210. Фридмэн Л. Введение в американское право[Текст]/ Л. Фридмэн. – Москва : Прогресс, 1992.- 286 с.

211. Фрицький О. Державна влада в Україні як конституційно-правовий інститут [Текст]/ О. Фрицький, І. Солов'єва // Вісник Академії правових наук України. – 1998. – № 1. – С. 34-41.

212. Фрицький О. Ф. Конституційне право України[Текст]: підручник / О. Ф. Фрицький. – Київ : Юрінком Інтер, 2003. – 536 с.

213. Фрицький О. Ф. Конституційне право України [Текст]: підруч. / О. Ф. Фрицький. – 3-є вид., перероб. і доп. – Київ : Юрінком Інтер, 2006. – 512 с.

214. Хальота А. І. Конституційні особисті права та свободи людини і громадянина та їх забезпечення органами внутрішніх справ[Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / НАВС. – Київ, 2004. – 19 с.

215. Харитонов О. І. Порівняльне право Європи : основи порівняльного правознавства. Європейські традиції[Текст]/ О. І. Харитонов, Є. О. Харитонов.– Харків: Одиссей. - 2002. – 592 с.

216. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн[Текст].- Т. 2 : навч. посіб. для юрид. вищ. навч. закл. і фак. / за ред. В. Д. Гончаренка. –

Київ : Ін Юре. – 1998. – 608 с.

217. Цвайгерт К. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права[Текст]: пер. с нем. : в 2-х т. / К. Цвайгерт, Х. Кетц. - Москва : Междунар.отношения, 2000.-Т.1:Основы. – 479с.

218. Циппеліус Р. Юридична методологія[Текст]/ Р. Циппеліус ; Р. Корнута (пер., адапт., прикл. з права України і список термінів). – Київ : Реферат, 2004. – 176 с.

219. Цицерон М. Т. Диалоги[Текст]/ М. Т. Цицерон. – Москва : Наука, 1966. – 224 с.

220. Черкес М. Ю. Міжнародне право [Текст]: підручник / М. Ю. Черкес. - Київ : Знання, 2011. – 397 с.

221. Шамсутдинова-Лебедюк Т. Н. Глобалізація та реальна практика сімейно-шлюбних відносин у сучасних мусульманських країнах [Текст]/ Т. Н. Шамсутдинова-Лебедюк // Українське релігієзнавство. – 2004. – № 3-4. – С. 95-108.

222. Шамсутдинова-Лебедюк Т. Н. Мусульманські основи шлюбу [Текст]/ Т. Н. Шамсутдинова-Лебедюк // Людина і світ. – 2003. – №7. – С.27-32.

223. Шарп Д. Ненасильственная борьба: лучшее средство решения острых политических и этических конфликтов? [Текст]/ Д. Шарп // Этическая мысль : научно-публицистические чтения. – Москва : Республика, 1992. – С. 200-204.

224. Шафеев Д. Р. Современная правовая система Российской федерации[Текст]: дис. канд. юр. наук. - Уфа. 2002. –183 с.

225. Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції [Текст]/ С. Шевчук. – Харків : Консум, 2002. - 243 с.

226. Шевчук Ю. В. Конституційно-правові гарантії екологічних прав громадян в Україні [Текст]: [монографія] / Ю. В. Шевчук. – Київ : Геопринт, 2006. – 132 с.

227. Шемшученко Ю. С. На перехресті століть [Текст]:вибрані праці / Ю. С. Шемшученко. – Київ : Юридична думка, 2010. – 608 с.

228. Шемшученко Ю. С. Юридична наука України на сучасному етапі [Текст]/ Ю. С. Шемшученко, В. Д. Бабкін // Правова держава. – 2005. – Вип. 16. – С. 5 – 9.

229. Шпенглер О. Закат Европы[Текст]/ О. Шпенглер.- Т.2. – Москва : Юрид.лит.– 327 с.

230. Эль Гуессаб К. Ислам: права и свободы человека [Текст]/ Эль Гуессаб // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми й напрямки формування світогляду майбутніх працівників органів внутрішніх справ та забезпечення прав і свобод людини», 11-12 грудня 2003 р., м. Запоріжжя. У 2 ч. – Запоріжжя: Запорізький юридичний інститут МВС України, 2003. – Ч. 2. – С. 10-12.

231. Юридична енциклопедія[Текст]: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) [та ін.]. – Київ : Укр. енцикл., 1998.- Т.4: Н-П. – 2002. – 720 с.

232. Юридична енциклопедія[Текст]: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) [та ін.]. – Київ : Укр. енцикл., 1998. – Т.5: П-С. – 2003. – 736с.

233. Яріко М. О. Ісламська концепція прав людини у порівнянні з Загальною декларацією прав людини [Текст]/ М. О. Яріко // Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – Дніпропетровськ, 2009. – № 3. – С. 73-77.

234. Bürgerliches Gesetzbuch - Neueste Fassung. Deutsche Anwalt Auskunft [Text], 2003. – 512s.

235. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland vom 23 Mai 1949. 38. Auflage [Text], 2003. – 66 s.

236. Hamm I. Flexible Arbeitszeiten in der Praxis. – 2., überarbeitete Auflage.[Text]- Bund-Verlag, 2011. – 480s.

237. Kittner M. Arbeitskampf. Geschichte, Recht, Gegenwart [Text]. – München, C.H. Beck – Verlag, 2005. – 784 s.

238. Schaub G. Meine Rechte und Pflichten als Arbeitnehmer. Stand : [Text]

1. April 2000. - Beck-Rechtsberater. – 7. Auflage. - Deutscher Taschenbuch Verlag. – 542s.

239. Unruh P. Weimarer Staatsrechtslehre und Grundgesetz: Ein verfassungstheoretischer Vergleich. [Text] // Juristenzeitung. – Berlin, 2011 - S. 614-615.

240. Zarnowka B. Fachkunde. Sozialversicherungs-fachangestellte [Text].- 5. Auflage. - Bildungsverlag EINS GmbH, 2002. – 125 s.